

KARMA IN VĀLLABHA VEDĀNTA

■ Dr. Mrs. Sunanda Y. Shastri

Dept. of Sanskrit, Gujarat University, Ahmedabad.

Theory of Karma is very important concept in all Indian schools of thought, except that of Cārvāka i.e. Materialism (Foundations of Hinduism, p. 140). It is law of merits and demerits of actions. It states that every individual soul must reap the fruits of his own actions, good or bad, right or wrong. It follows logically from the law of universal causation, which means that every cause must produce its effect and every effect must be produced by its cause. 'Karma' word denotes actions and its fruit as well. It also denotes performance of rituals. It is voluntary or willed action. According to fruit yielding stage, the Karma can be said of three kinds, viz., Prārabdha (past Karma which has started yielding fruit), sañdrcita (accumulated) and Sañciyamāba (Karma being accumulated presently). Karma is performed in three modes, i.e. Kāyika (physical), Vācika (Verbal) and Mānasika (Mental).

With this general idea about Kārma, it would be interesting to see the source of Karma. Vāllabha system believes that 'God is everything' and God becomes everything (परिणमते कार्याकारेण । अविकृतमेव परिणमते, सुवर्णं सर्वाणि अपि तैजसानि । Anu. 1.4.26). The question therefore arises, that if God is everything, God is (यथाक्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधिभवति एवमेव ब्रह्मादि कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवति । Anu 2-1-24) God is individual Souls (Jīva) and God is the world, then, who is there to commit the deeds and where is the question of committing good and bad deeds producing fruits accordingly. Anubhāsyā has described the source of Karma. Jīva basically is the part (Amśa) of the God, and still jīva does not have all the qualities of God, like omnipotence, omnipresence etc. Why so ? It is because, jīva's six lordly qualities are concealed, when jīva separates from the God. (अंशश्चायम् । कथमस्य दुःखित्वम् । अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि तिरोहितम् । तत्र हेतुः पराभिध्यानात् । परस्य

भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्य एतस्य च सर्वतो भोगेच्छा । तस्मादीश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । Anu. 3.2.5) It is God's and Jīva's will to enjoy the sense objects. This enjoyment is not possible if the Jīva is in its pure form of Bliss. Therefore, six lordly qualities of jīva are concealed by the will of God. Jīva in relation to world is 'enjoyer' (भोक्ता), and relation to the God, Jīva is 'enjoyed' (भोग्य), and God is enjoyer. It is like mother-child relation. When mother feeds child, the child is enjoyer in the first place. Seeing the child contented, mother becomes happy, though she has not eaten anything herself. Here, in relation to food, child is enjoyer and in relation to child, mother is 'enjoyer' and child is 'enjoyed' (भोग्य). Mother is the enjoyer (भोक्ता) of happiness through child. Similarly, jīva enjoys in the world and is enjoyer (भोक्ता) and in turn Jīva is 'enjoyed' (भोग्य) also, because the God enjoys the jīva through jīva's enjoyment. These six lordly qualities are - ऐश्वर्य (Lordliness); वीर्य (power), यश (fame), श्री (grace), ज्ञान (knowledge) and वैराग्य (detachment). Concealment of each of these qualities degrades jīva more to the Worldly level. concealment Of ऐश्वर्य (lordliness) leads Jīva to helplessness and dependence. Concealment of वीर्य (Power/ Vigour) makes Jīva to endure all kinds of Sorrows. Concealment of यश (Fame) makes Jīva inferior or illfamed. Concealment of श्री (grace) invites the calamities like birth and death. Concealment of Knowledge creates notion "I" regarding the body and jīva starts thinking otherwise, that world is real and there is not such thing as Brahman. Concealment of वैराग्य (detachment) Makes jīva attached to the Sense objects. (ऐश्वर्यातिरोभावाद्दिनित्वम् । वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यशास्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावात् जन्मादि सर्वापद् विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद् देहादिषु अहम्बुद्धिः, सर्वविपरितज्ञानञ्च अपस्मारसहितस्येव । वैराग्यातिरोभावाद् विषयासक्तिः । Anu. 3.2.5.) When this concealment of divine qualities cease and they become revealed, then jīva attains it's true nature of pure Bliss. Jīva becomes Jīva in the first place, because 'Bliss' aspect is concealed (आनदांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः । Anu. 3.2.5) and that is why jīva has desires (अत एव काममयः । (Anu. 3.2.5.). Bliss does not have any desires (अकामरूपत्वादानन्दस्य Anu 3.2.5.). The original and innermost hidden nature of jīva, i.e. 'Bliss' cannot be revealed due to the concealment of six lordly qualities. Jīva's activities - Karma - cannot be - called totally - independent or 'Leela' (exalted sport). Jīva becomes dependent of causes of sorrow, like fear, actions, ego and mineness. Thereby, jīva becomes helpless and strives to be free from fear like those who are afraid, strives to fulfil the desires and becomes proud due to ego. Thus, jīva becomes dependent and that is why scriptures instruct the means of liberation (Patrāvalambana. P.259). Scriptures can only speak about विधि-निषेध (dos and don'ts), but cannot make jīva to follow it. Only the God who is present within as 'Antaryāmī (inner soul) can do it. Until the individual soul cannot become one with the God, jīva cannot experience the Bliss, and until the Bliss is experienced, the six lordly qualities also are not revealed. Thus, the bondage of good and bad Karma becomes unbreakable (पत्रावलम्बन, P 261).

Jīva has no hope of liberation, if the bondage of Karma becomes unbreakable. There has to be some solution to this problem, The solution is, apart from, jīva being part of the God and all the diving qualities having concealed, jīva is not totally dependent or bonded. Jīva is partially independent. Jīva is doer of all the actions he

performs as an agent. Scriptures declare jīva so. (कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् and कर्ता जीव एव । (Anu. 2-3-33). Jīva is not puppet in destiny's hands. All the 'dos-and-don'ts' (विधिनिषेध) prescribed in the scriptures are for jīva, since, jīva has to attain its lost state of pure Bliss. Scriptures show him right way to help jīva in his endeavor. These rules are clearly not for Brahman, which is beyond every blemish and they cannot also be for the unconscious 'जड' world, since it cannot follow or Understand them. (जीवमेवाधिकृत्य वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि । ब्रह्मोनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । Anu 2-3-33).

Vāllabhas believe that, Karma, Jñāna (Knowledge) and Bhakti (devotion), these three are the means to achieve four Puruṣārthas, Viz., धर्म, अर्थ and मोक्ष. These means are to be followed by the three kinds of eligible (आधिकारि) persons, Viz., lowest, middle and the best. The lowest usually follow Karmamārga. The middle ones follow & ज्ञानमार्ग- path of knowledge and the best ones follow Bhaktimārga - path of devotion. (श्रुतिर्हि कर्मज्ञानभक्तिः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाधनत्वेन हीनमध्यमोत्तम अधिकारिणः प्रति कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयति । Anu 4-1-1). The best fruit of liberation can be attained only through the path of Knowledge and path of Bhakti, therefore, whatever is to be performed, should be in that direction only.

Karma and its fruit can be carried forward from one birth to another, if the rebirth is there. In the third chapter of Anubhāṣya, five divine oblations are discussed. When a person dies, his soul goes through five stages before he attains the next body useful for his further spiritual progress. leading to liberation. (तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिक जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि निःकामयज्ञकर्तुः ज्ञानरहितस्य मणे ज्ञानाभावेन यज्ञादिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति निःकामत्वाच्च तदाधिकारिदेवाधिनान्येव भूतानीति ते देवास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति, 'पञ्चम्याहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतिः (छा-५-३-३) Anu 3-1-1). The one, who has performed good Karma like Sacrifices desirelessly, but not obtained the Supreme Knowledge before death - his sacrifices do not bear the fruit of liberation immediately after death. But, nonetheless, the jīva is eligible (आधिकारि) to obtain proper body in order to attain Supreme Knowledge. The Soul being desireless, i.e., soul doesn't even have the desire for liberation, the gods help him to obtain the proper body. In this process, soul has to travel by धूममार्ग - path of smoke. He attains Candraloka. After the fruit of good Karma remains a little, gods put his oblation in the fire called rain. Jīva returns in form of rain, eventually transforms into food, etc. and finally is born again with proper body useful in attaining the Knowledge. These divine oblations are discussed, at length in Chāndogya Upanisad. Endorsement to this Chāndogya view in Anubhāṣya clearly indicate that 'Karma' has a definite place in the Vāllabha vedānta, Obtaining a proper body useful in attaining Knowledge is the fruit of desireless 'Karma' in the past, Thus, the fruit of Karma path, is rebirth, and that also many times over. This also indicates that Vāllabhas have accepted Prārabdha, Sañcita and Sañciyamana Karma. Otherwise, rebirth cannot be explained. To Support their view about rebirth in the path of karma, Anubhāṣya has quoted number of Śruti Sentences. (श्रुतौ कर्ममार्गे पुनर्जन्म असकृदुपदिश्यते) (Anu 4-1-1). The Śruti sentences are as follows --

(१) एवमेवायं शारीर आत्मभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव । बृह (३-३-३६). Thus this infinite entity, completely Separating itself from the parts of body, again hastens back in the same way (as before) to particular bodies for the special manifestation of vital force.

(2) स्तेनैव प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति । (बृ ४-४-२) By the help of that light this self departs.

(३) तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । (४-४-२ बृ. उ.) Meditation, work and previous impressions follow it.

(४) तद् यथा तृणजलायुके... एकमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्य अविद्यां गमयित्वा अन्यन् नवतरं कल्याणरूपं तनु पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यो इति । (बृ. उ. ४-४-३)

just as a leech dwelling in grass goes to the end of grass, catches another Support----- So does this self, setting the body aside - making it senseless, Create, another a newer, better form, fit for the manes, or the Celestial minstrels, or the gods or Virāj or Hiranyagarbha or other beings.

(५) प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् - किञ्चेह करोत्ययं तस्मालोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति । (बृ. ४-४-६.)

Experiencing in the other world, the end of whatever work it does in this life, it comes from that world again to this world for new work.

These Śruti statements are further supported by the Śruti sentence 'यथाकारि यथाचारि तथा भवति, साधुकारि साधुर्भवति, पापकारि पापो भवति, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन । (बृ ३. ४-४-५) i.e. one reaps the fruits of one's deeds, if one does good deeds, he attains merit, if one does bad, he becomes sinner. One can guess the Karma of previous birth from the Karma of present existence, which leads to believe that rebirth is necessary for them, Who belong to Karmamārga. Those who perform Karma in detached way, Karma becomes helpful for them in their spiritual progress, but this Karma cannot help in avoiding rebirth. There is no proof for that (वर्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसंबन्धि कर्मानुमापकत्वं वदतीति कर्मिणः पुनर्जन्म आवश्यकमिति ज्ञायते । ... निवृत्तमार्गीयस्यायि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं न तु जन्मनिवर्तकत्वं मानाभावात् । (Anu 4-1-1).

In the Tattvārthadīpanibandha, the Karma is enumerated of twelve Kinds, viz (1) Sātivika, (2) Rājasa, (3) Tāmasa (4) Sattvika - Sāttvikā (5) Sattvika - Rājasa (6) Sāttvika Tāmasa, (7) Rājasa Sāttvika (8) Rājasa- Rājasa, (9) Rājasa - Tāmasa, (10) Tāmasa - Sāttvika, (11) Tāmasa - Rājasa, and (12) Tāmasa - Tāmasa - Those who perform Sāttvika Karma according to Śrutis, obtain heaven and is encircled by beautiful women and aeroplanes.

सात्त्विकः सात्त्विके कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ।

स्वर्गलोकस्तस्य सिद्धध्येद् विमानस्त्रीभिरावृतः ॥ (त.दी.नि. २५८)

Those who perform Rājasa Karma become happy in this world.

राजस कर्म कुर्वाणो मेवादिसुखभाग् भवेत् (त.दी नि. २६०)

Those who performch. Tāmasa Karma become happy in the Nether world i.e. पाताल.

तामसं कर्म कुर्वाणः पाताले सुखभाग् भवेत् (त.दी.नि. २६०)

Thus, the other kinds also get fruit accordingly. Basically, Karma is performed because of lack of perfect understanding and there emerges three kinds of Karma, Viz. Sātvika, Rājasa and Tāmasa.

अयथाज्ञानतः कर्म कुर्वाणास्त्रिविधा मताः । (ता. नि. २४७)

Those who perform Tāmasa and Rājasa Karma, they may obtain sin, and those who perform Sātvika Karma should earn merit, But Sātvika Karma and merit earned thereby does not help to attain liberation, Sātvika Karma only obtains heaven and that also for some time and not permanently. When the merit earned earlier is over, then that jīva dives from there. He takes birth among good people with help of the remainder part of the Karma fruit. Bhagavadgita (9-21) also says that, after merit becomes diminished, jīva comes back to the earth.

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालंक्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना- गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

सात्त्विककरणैश्च जायमानमपि ज्ञानं प्रकृतिकैवल्यमेव अवगाहते, नतु ब्रह्मकैवल्यम् । On आवरणभङ्गटीका (२५७, सर्वनिर्णय त.दी.नि.)

The Karma, according to Vāllabhas, is one of the Ādhidaivika power of the God. These powers are manifest in the Aksarabrahman. These powers remain dormant untill the Karma is performed. Once the action is performed, the dormant Karma power becomes activated. (7)

Pāth of Karma, according to Vāllabha's is fourfold, viz, Śrautakarma (Karma prescribed by Vedas), SmārtaKarma (Karma prescribed by Smrtis), Paurānika Karma and Varnāśrama Karma. Śrauta Karma is propitiating the fire thinking that different Gods are being propitiated. Because of performing different sacrifices, they attain different deities in Sāyujya Mukti.

(तत्तदेवोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ।

तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ॥ त.दी.नि. २६५.

वेदोक्तानामक्यादीनां देवोपासनबुद्ध्या अग्निहोत्राहि प्रकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वात् तत्तद् देवता सायुज्यम् ।)

Those who pray and worship the gods like Durgā, Ganapati etc. as described in different Purānas are the Paurānikas and worshipping thus is Paurānika Karma. Deities in Pañcāyatana also are Paurānika deities. The fruit of Paurānika Karma also is Sāyujya Mukti (liberation). (पौराणिकानां च तथा त.दी.नि. २६५; पौराणिका दुर्गागणपतिप्रभृतयः । त.दी.नि. २६५). Smārta Karma is code of conduct prescribed in the Smrtis, Varnāśramakarma is the Karma prescribed for different varnas and āśramas. Here, Vallabhācārya says that, 'since multiple deities are worshipped in Karmamārga and Karma is of importance in worshipping so, the fruit thereby is according to Karmamārga only. The fruit of उपासना will not be there'. (एकदा बहुदेवतोपासनायां कर्मप्राधान्यात् कर्ममार्गीयमेव फलं, नोपासना फलम् । त.दी.नि. २६६).

Karmamārga is, indeed, unfathomable. It cannot be surmised even by Brahmā. It is because, when some actions are prescribed by the Scriptures. Many prohibited

actions come simultaneously along with it, and vice versa, therefore, even after performing certain actions, it is difficult to say, which action will yield what kind of fruit. The cause of such situation is God only. God Himself being in form of Karma, 'He will reveal Himself, by His own Will. The presence of God in form of action does not implicate lack of fruit, Fruit of action is necessarily there. Karma performed until death yields fruit. (त.दी.नि. २६८. कर्मणी विध्यंशे निषिद्धानि सहस्रं पतन्ति । तथा निषिद्धेविहितानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हेतुमाह ईश्वरत्वादिति । कर्मस्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधिर्बर्थ इति न, फलं तु नियतम् । तत्रापि देहावसाने यत कर्म तदेव फलदायकम् । तदी नि. २६८.).

One really cannot, Say in what way the will of God would be revealed. If the grace of God is there, then the fruit would be good and if God is angry, the fruit of Karma is bad.

Thus, the final giver of fruit (कर्मफलप्रदाता) is God only, God is every thing, i.e. Karma is God, doer is God, fruit of Karma is God and the giver of fruit also is God. The freedom from Karma and its fruit depends on God's grace according to Vāllabhas. The best means of liberation is Bhakti. Other means of liberation are for lesser eligible (अधिकारि) jīvas. They worship in order to obtain the fruit. The fruit of karma - whether here or hereafter - is bestowed by the God only. (तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति । अत ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिद्देहिकं पारलौकिकं वा Anu 3-2-38). The doubt May arise that, if God is capable to give the fruit and He is the fruit, then why he inspires Jīvas to perform Karma ? The answer is, God propells jīva to perform Karma, so that injunctions and prohibitions prescribed in the scripture are not rendered meaningless. (An 4.2-3-41)

Bibliography -

1. Tattvāchrthadīpanibandha - Part 1, Śrī Vallabhācārya. Sri Vallabhavidyapith - Sri Vitthaleshprabhucharanashrama Trust, Kolhapur, V. S. 2039.
2. Śrīmad Brahmasūtrānubhāsyam - Guj. - Tr - Dr. A. D. Shastri, Parshva Publication, Ahmedabad - 1998.
3. Patrāvalambanam - Śrī Vallabhācārya, Sri VallabhaVidyapith - Shri Vitthalesh prabhucharana Trust, Kolhapur, V.S. 2052.
4. The Brhadāranyaka Upanisad - Eng. Tr., Sri Ramkrishan Math, Madras. 1992.

THE FORM AND THE PECULIARITIES OF THE INDIAN PHILOSOPHY ACCORDING TO ACHARYA SHREE ANANDSHANKAR DHRUVA

■ Dr. Dilip Charan

Lecturer : Department of Philosophy, Gujarat university, Ahmedabad.

The reformation that began in India under the influence of the Western renaissance, could not be widely accepted and the chiefest reason for the objection was that it was against the Indian religious mind. Instead of this, there began a novel religion based social movement in the country. In Gujarat, Anandshankar Dhruva (1869-1942) firmly believed in this ideology of Manibhai Nabhubhai Dwivedi. Anandshankar's prime concern has been to rethink and re-establish the Indian spiritual heritage. According to him, philosophy is :

"... the intellectual thought on the fundamental philosophical form beyond the apparent form of the thing."

(Shukla : 1998 : Dharmavichar, 17)

Manifesting this definition of philosophy, Anandshankar accepts it as a cluster of ethics and aesthetics. He further enumerates the form and field of philosophy in the following terms :

"Philosophy is an eye to observe the world, and as it is with the "gyani" it is also necessary for all. It is doubtful to coin that philosophy is a branch of knowledge just like the other fields. In fact, philosophy enters every sphere of knowledge because it is in the foundation of everything... philosophy is present even in the roots and the meanings of history and science also." [Sahityavichar : 78]

So by receiving philosophy in a wider perspective, Anandshankar clearly brings forward its relationship with the life in general.

In one of his essays, "*Apanun Tatvagyan*" Anandshankar signifies the Indian philosophy by maintaining that the Indian philosophy is one of her major prides. His analysis of the Indian philosophy with the help of the historical methods ontologically proves that ours is the living philosophy, full of '*chaitanya*' and it is capable of playing major role in the philosophical growth of the universe. Anandshankar is a staunch believer of the idea that Indian philosophy is not a static one, but it is ever changing and growing. He puts this idea as :

"The philosophy of India is not a suddenly found old skeleton, but a constant "vedkalin" living identity, full of "chaitanya" which has been growing perpetually. Therefore, instead of praising its body merely, the emergence of its soul should be more concerned upon."

[Dharmavichar : 439]

Thus, our philosophy according to Anandshankar, is not a shattered knowledge but a perpetual thing which can withstand and support the modern Western philosophy also. Such an Indian tradition peculiarly involves religion, philosophy and literature in its body itself. A group of Western philosophers opines that this tradition is somewhat faulty because of its permanent, deep attachment with religion. But Anandshankar more convincing replies that the fusion of religion and philosophy is quite natural as the content of these both is singular in nature. According to him :

It is philosophy's prime function to examine and realise the religious truth, while religion shows and implements in life the view that the universe is based '{ë}' ["dhruv"] upon the philosophical truth. So, the real success is there where they coalesce naturally. [Dharmavichar : 20]

Further, Anandshankar emphasises to have religion and philosophy as divergent aspects in the West has historical background rather than philosophical. He provides strong historical supports to this statement by mentioning that Europe took its religion from Palestine while its philosophy was taken from Greece. As a result, these both remained alienated from each other. However, the initial principles of the Christianity were formulated under the impact of Greek philosophy only. Even, during the Middle Ages also the Christian missionaries were under the powerful influence of Aristotle. But as Anandshankar postulates, gradually the principles of Christianity lost their grip over the philosophical base and the reciprocal oppositions began to appear. At that particular juncture, some religious

authorities parted religion and philosophy to prevent their mutual conflict. Anandshankar is firmly against this partition which he calls as “*krutrim*” and “*mithya*”.

By analysing both the Indian and Occidental origin of philosophy in this manner, Anandshankar establishes the apparent non-opposite aspects of Indian philosophy as the natural and unavoidable ones. From the *veda/ upanishad* era to the Renaissance, literature has been performing as the medium in imparting knowledge in the fields of religion and philosophy. Anandshankar states :

... Indian philosophy ... is reflected in the oldest vedpurana books' poetic talents. This is philosophy's bhushan-not a dushan. [Dharmvichar : 24]

Anandshankar is a staunch critic of the Western concept where a very limited epistemological understanding prevails : the method as knowledge. This concept had been in practice during the Middle Ages since the Aristotelian era and in the modern times also the same limited epistemological understanding persists under the influence of Kant. Anandshankar maintains that this obstinacy regarding the dependence of knowledge on method is altogether improper if the very form of the knowledge is taken into consideration. For him, the knowledge is a living phenomenon and it can grow only under restrainless full-freedom. Not only this, almost all the major epistemological results have emerged not through the strict methodological thinking, but through a natural *divyadarshan*. Such a *divyadarshan* includes in itself the poetic genius as one of its forms. Thus, philosophy is not attainable (*sadhya*) merely to the philosophers, but to the poets as well. W.B. Yeats, an Irish poet, is of the same opinion when he propounds :

“Whatever of philosophy has been made, poetry alone is permanent.” [Dharmavichar : 21]

Or, to quote DEAN INGE, the renowned modern English philosopher :

Have not the profoundest institution of faith been often wrapped up in poetical myths and symbols ... ? ... And have not the greatest philosopher been more than half poets ? We value Spinoza not for his geometrical metaphysics but for the flashes of vision in which the amor intellectualist make him a “God drunken man”. Plato is for ever unintelligible till we read him as a prophet and prose-poet and cease to hunt for a system in his writings. [Dharmavichar : 21]

Apart from this Western connotations, Anandshankar exemplifies the emergence of philosophy in Indian poetic genius also. He mentioned the

term *udgith* of upanishad where *udgith* stand for "the spoken". To him, it is more beautiful, gorgeous and meaningful to imagine the maker of the universe as a poet or musician rather than a potter or watch repairer.

So, the expression of the philosophical truth is not restricted by any static system. It is, on the country independent to get itself expressed. This very thought is the essential peculiarity of the Indian philosophy.

Some Western philosophers disagree with the Indian concepts of the Absolute where its form is taken up as *nirakar* and *shabdatit*. They also call this as a major drawback in the Indian philosophy. However, according to Anandshankar, the form of the Absolute itself and limitations of the human epistemology necessitate to have such a concept. So, Anandshankar notes :

Whenever there is a religious vision in accepting the Absolute whether of this world or the other - there will be no way out except achintya. And from this achintya it self. neti-neti is originated.

[Dharmavichar : 452]

Thus, Anandshankar precisely proves the very subtlest form of the Absolute by exemplifying at a great length, and it is because of this subtlety that there are differences in describing the Absolute. The human intellect, because of its limitations, fails to understand the whole of the Absolute. Therefore, the Indian philosophers have sought for *neti-neti* to avoid the conflicts in understanding the form of the Absolute. As the Absolute is an object of experience rather than of intellect, any description regarding it would end in singularity.

Anandshankar, moreover, does not approve of the Western philosophical concept that philosophy should be taken up according to the historical chronologies. For him, the thought can be arranged without the application of any imaginative historical structure. So he outrightly rejects the Hegelian formula of historical method in philosophy. Instead of this, Anandshankar examines the Indian philosophy without such fixed formula. Then he shows the growth of the different thought-flows which, according to him, ultimately mingle in Shakracharya's *kevaladvaita*.

It is quite clear through a variety of examples that Anandshankar prominently emerges as a forerunner of the Indian philosophical truth. His ontological dealing with the fundamental concepts like the Indian Renaissance, the Absolute, the system of *neti-neti*, *chaitanya*, *kevaladvaita* etc. are extremely minute and precise. Further his interpretation of the Indian and the ontological concept of philosophy establish him as an unrivalled interpreter of such conflicting issues. His very idea, that religion

and philosophy are a sweet fusion instead of a confusion, speaks out in a nut-shell the clarity of his vision. Again when he propounds the possibilities that the philosophical truth can well be expressed through the poetic genius, he almost succeeds in answering the perpetual conflict between philosophy and poetry. Anandshankar's defence of the Indian concept of *neti-neti* in defining the Absolute is a gem of his thinking. He humbly strengthens the idea that the limitations of the human brain hurdle and possible universal meaning of the Absolute. Anandshankar thus firmly maintains that the complete flow of the Indian philosophical thought ultimately meets the greater flow of Shree Shankaracharya's *kevaladvaita*.

Notes :

- 1) The present paper is based on the two presidential lectures delivered by Acharya Shree Anandshankar Dhruva at "*The Indian Philosophical Congress*" in 1926 [Banares] and 1928 [Madaras] respectively.

Bibliography

Anandshankar Dhruva, 1959, *Dharmvarnan*, 3rd Edition, Vadodara : Oriental Institute.

Anandshankar Dhruva, 1969, *Hindu Dharma ni Balapothi*, 4th Edition, Mumbai : Sastu Sahitya Vardhak Karyalaya.

Anandshankar Dhruva, 1960, *Hindu Ved Dharma*, 1st Edition, Vadodara : Oriental Institute.

Pathak, Ramnarayan V. eds. 1966, *Anandshankar Dhruva - Sahityavichar*, Ahmedabad : Gurjar Grantha Ratna Karyalaya.

Shukla, Yaswant. eds. 1998, *An Anandshankar Dhruva Shreni - Dharmavichar - 1 & 2*, Gandhinagar : Gujarat Sahitya Akademi

EDUCATIONAL LEADERSHIP - NATURE AND CONCEPTUALIZATION*

■ Dr. Amrut J. Bharvad

Lecturer, Dept. of Education, Gujarat University, Ahmedabad

ABSTRACT : _____

All educational institutions have certain people in the leadership positions. Only few of the them are privileged to have leaders in leadership positions. Other have either administrators or managers.

Administrators manage rules, regulations and protocols. Managers manage tasks and people. Leaders manage dreams and visions.

Leaders create much large work space with their own dreams and visions., Leaders inspire and influence people in the organization to cherish dream, construct adn move into the future. ``Leaders create and change cultures.' Managers live with them. Leaders are also people who have the capacity to motivate and inspire others to think beyond their current framework to what is desirable, necessary and possible.

Leaders in leadership positions can be by design or default. The corporate world and even private enterprises in education choose persons with leadership skills and qualities for leadership positions.

One of the commonly known typologies classifeis leadership into three categories, namely the authoritarian, the democratic and the laize - fair.

Organizational leadership is function of official position and personal skills, official position makes one a designated `leader' through placement in the organizational hierarchy, couples with financial and administrative powers.

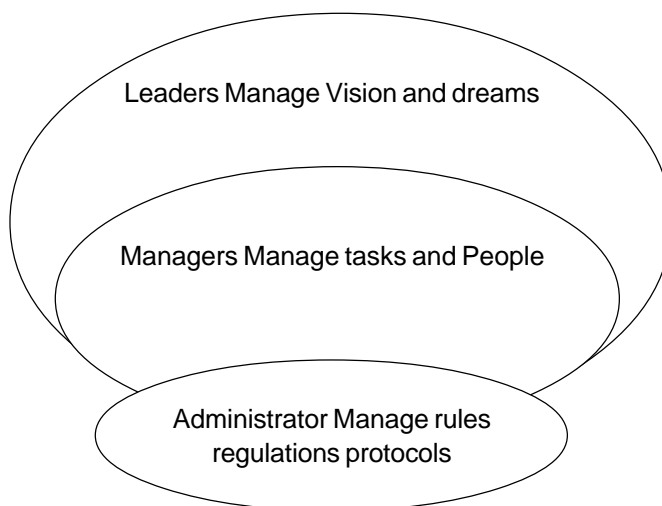
There is a fairly large body of Indian research literature on leadership in general and in education in particular. Almost all research studies and assessment of leadership skills and styles are influenced by the west.

Experimental College of Education Prantij
(Affiliated to Hemchandracharya North Gujarat University, Patan)
&
Rajasthan Council for Educational Administration & Management (RCEAM)
International Conference
on
'Educational Leadership in Pluralistic Society'
(12-13 November-, 2005, Prantij)
Educational Leadership - Nature and conceptualization
By Amrut J. Bharvad Lecturer, Dept. of Education, Gujarat University, Ahmedabad

INTRODUCTION

All educational institutions have certain people in the leadership positions. Only few of them are privileged to have leaders in leadership positions. Others have either administrators or managers.

Administrators manage rules, regulations and protocols. Managers manage tasks and people. Leaders manage dreams and visions.

Workspace of administrators, managers and leaders.

Administrators operate within the small circle tied down by rules, regulations and protocols. Managers operate in larger work space; they subsume administration with primary concern for tasks and people in the organization as they exist. Leaders create much large work space with their own dreams and visions; they subsume both

*** A research paper presented at International Conference on "Educational Leadership in Pluralistic Society" at Experimental College of Education, Prantij on 12th & 13th November 2005.**

administrators and managers as much as they contribute to realization of their dreams and visions of the organizations. Leaders inspire and influence people in the organization to cherish dream, construct and move into the future "Leaders create and change cultures" (Schein, 1992); managers live with them "Leaders are also people who have the capacity to motivate and inspire others to think beyond their current frameworks to what is desirable, necessary and possible. They enjoy the spirit and energy, creating optimal environment for information, quality and enterprise. They change mind-sets and practice and gain co-operation and commitment, even in an environment initially characterized by low trust and low morale. They redefine and reform organizations". (Latham and Hanna 2001). 'Robbins and Finley (1997) credit organizational change to talented leadership', whether in the top levels of the organization or the team levels.

CHOICES FOR LEADERSHIP POSITIONS

Leaders in leadership positions can be by design or default. The corporate world and even private enterprises in education choose persons with leadership skills and qualities for leadership positions. The choice of leaders for leadership positions in such cases is by design. This is not so in case of state-funded and state controlled institutions. The selection and placement of people in leadership positions in the state managed schools, colleges and universities do not take into account leadership skills as a requirement. Exceptions apart, the appointments, in schools and colleges, to the position of headmaster or principal is by and large according to seniority.

ORGANIZATIONAL LIFE AND LEADERSHIP

Leadership (effectiveness) is also related to the stage of development of an organization. Organizations are conceptualized and established, they grow, stabilize and decay; they redefine goals, tasks and processes, and being a new journey. Clark classified organizational life into four periods.

Formative Period – the founding vision is present; however, there are no formal definitions. Experimentation and innovation usually take place during this time.

Rapid Growth Period – Growth and gains are sustained through direction and co-ordination. Change is centered on the purpose of the organization and other main stream business.

Mature Period – Growth levels are off during this period. Changes are needed to maintain what has been established and to assure the maximum gains are achieved.

Declining Period – This period includes though objectives and compassionate implementation. The goal is to get out of the old and move into something new.

LEADERSHIP TYPOLOGIES

One of the commonly known typologies classifies leadership into three categories, namely the authoritarian, the democratic and the laize-faire. The first category of heads of institutions decide what to do, when to do, how to do, etc. all by themselves and instruct others to carry out. The second category of heads of institutions pose problems to others in the organization, ask their views, seek solution ideas,

formulate solutions on the basis of their views and get them revalidated; they also seek others' View on how to do when to do and even who would do. The third category of heads of institutions leave things to happen.

Baddaracco and Ellsworth (1989) offer another typology for understanding leadership roles. Leadership roles are guided by one of the three philosophies namely political, attractive and values driven:

- Ø The political leader is a strategist; he adjusts his vision o the future and mutually defines goals with the inherent resistance to change within the organization; he is aware and conscious of such resistances.
- Ø The directive leader directs the organization towards a well – defined goal based on SWOT, that is assessment of organizational strengths, weaknesses, opportunities and threats; he takes key-decisions personally. He relies upon structure and system to control decision while challenging the conventional wisdom.
- Ø The values driven leader is a pace – setter, leading by example, through walking the talk. He demonstrates values for the followers, emphasizing on overall organizational purpose rather than one's own self – interest.

Accordingly, they identified four style, namely directive (high concern for task but low concern for relationship), coaching (high concern for task and high concern for relationship), supporting or participating (high concern for relationship but low concern for task) and delegating style (low concern for both task and relationship).

- Ø In the directive style, the leader tends to dictate.
- Ø In the coaching style, he or she primarily acts as a coach to ensure accomplishment of goals. This is an important style for the heads of the institution while introducing innovation and change.
- Ø In the participating style, the leader involves himself or herself along with the followers in actually carrying out the tasks with the main objective of keeping the people happy.
- Ø In the delegating style, the leader trusts his/her followers, and allows members to take responsibility along with rights to innovate, change and redefine their roles.

The emotional intelligence guru, Daniel Goleman (2002) made a refreshing contribution in the understanding of leadership and the dynamics of the relationship between the leader and his/her follower in his books, Primal Leadership and The New Leaders. His basic thrust is on leading with emotional intelligence' by generating resonance with the followers. Accordingly, he classified leadership styles into resonant and dissonant styles. Visionary Leadership style is the most positive as it moves people towards shared dreams when changes require a new vision and a clear direction.

- Ø Coaching Style is highly positive since it connects personal goals with organizational vision.
- Ø Affiliative Style makes positive impact by connecting people to each other.
- Ø Democratic Style also exerts positive impact since it values people's

input and gets commitment through participation.

In the Indian paradigm, human nature is governed by three qualities namely sattvik, rajasik and tamasik. According to this theory, every individual has all the three qualities but in different proportions; also for the same individual at some point of time one quality may be dominant over the other two.

- Ø Sattuik quality stands for knowledge, illumination, sense of duty without attachment,
- Ø Rajasik quality stands for action, high energy, urge to dominate others and material possession, etc.
- Ø Tamosik quality implies lethargy, inertia, ignorance, lack of interest, etc.

The dominance of the rajasik quality is likely to make one an authoritarian leader; the tamasik quality is likely to make a person laize-faire, and sattvik quality is likely to make a person democratic and the delegative. The Western theories of power and authority fit into the Indian paradigm very well.

CONCLUSION

There is a fairly large body of Indian research literature on leadership, in general and in education in particular. Almost all research studies and assessments of leadership skills and styles are based on the use of tools made in the west like LBDQ and LEAD Questionnaires. Just as the FPS system cannot generate data in centimeters and grams, the leadership measurement tools developed in the western world have only helped measuring Indian leaders against western norms. Indian leaders have been measured against 'initiating structure' and 'consideration' in LBDQ or in terms of the four styles proposed by Hersey and Blanchard. Such measurements do not represent ethos, culture and intricacies of Indian leadership in Indian institutions. Deriving strength from the western researches, it is important and necessary to carry out qualitative analysis of leadership behavior of the Indian leaders in education to understand what leadership attributes and styles work in building Indian institutions.

REFERENCE

- Baddaracco, J. L. and Ellsworth, R.R.: (1989), ***Leadership and quest for Integrity***, Harvard Business School press, Boston, MA.
- Bhatnagar R. P.; Bhatnagar A. B. and Agrawal Vidhya: (1995), ***Educational Administration***, Surya publication, Meerut
- Buch Piloo, Sharma M. and Rai Kamal : (1973), ***Diagnosing School Personality***, Center of Advanced Study in Education, Baroda.
- Hughes J. M.: (1957), ***Human Relations in Educational Organizations***, Harper and Brothers, New York.
- Mukhopadhyay, Marmar: (2001), ***Total Quality Management in Education***, NIEPA, New Delhi.
- Mukhopadhyay, Marmar: (2004), ***Leadership for Institution Building in Education***, Society for educational Research and Development, Baroda.
- Shuster A. H. and Westizer : (1958) ***Leadership in School Administration and Supervision***, Houghton Mifflin Co., Boston.

STUDY OF PERSONALITY TRAITS OF ALCOHOLIC AND NON-ALCOHOLIC PERSONS

■ **Mukesh S. Prajapati**

Lecturer, S. V. College, Ahmedabad

■ **Dr. Ashwin B. Jansari**

Head & Reader, Dept. Psychology, Guj. Uni., Ahmedabad.

ABSTRACT : _____

An attempt is made to study the relation of alcoholic non-alcoholic persons with personality factors. The sample consisted of 60 persons in Ahmedabad of which 30 were alcoholic and 30 were non-alcoholic. Personality traits of persons were measured by using Bhargav's Dimension Personality inventory. The data was analysed by using 't' test technique. The study revealed that there was significant relationship between alcoholic and non-alcoholic persons and their personality traits. Alcoholic persons showed more suspiciousness than non-alcoholic persons.

INTRODUCTION :

Physicians regard alcoholism as a disease brought on by some problem inside the body such as a genetic defect. Psychologist attribute alcoholism to the alcoholic personality, which includes being antisocial, being dependant on others, and being tough and aggressive. To sociologist, alcoholism develops from a social situation where psychologically, vulnerable individuals are pressured by drinking companions to drink heavily, or from a culture that encourages people to use alcohol to alleviate personal problems.

Most psychologists, psychoanalysts and psychiatrists attribute alcoholism to one or more negative personality traits. A large number of these traits have been identified. They include being antisocial,

manipulative, attention - seeking, rebellious, impulsive, egocentric, gregarious, hyperactive, passive-dependant, depressed, anxious, hysterical, hypochondria-cal, ambivalent and hostile. Alcoholic are also assumed to have weak ego, poor self-concept, low frustration tolerance, the illusion of omnipotence, castration, anxiety, neurotic guilt, schizoid withdrawal, or sexual immaturity. These are only a few personality deficits that have supposedly been found in alcoholics. (Thio, 1987).

Rangaswamy (1983) concluded that the positive relationships between life stress and consumption of alcohol and other drugs. Dubey (1994) results imply that alcoholics faced major life stress and daily minor pressures, problems and difficulties to a greater extent as compared to the recovering and non-alcoholics. Gunthey (1997) have found that adjustment problems in the area of health, social emotional would be more severe in drug users. Tomasson (2004) showed that women with problem of alcohol abuse working in nursing homes have significant medical problems and psycho-social morbidity that was not reflected in their sick leave.

Chandra (2004) have observed alcohol dependants scored significantly high in temperament, dimension of novelty seeking harm avoidance and character dimension of self-transcendence and low in self-directedness and cooperativeness. Rao (2004) reported that the psychological distress was a distinctive function of excessive alcohol consumption and that it would disappear with abstinence from alcohol consumption.

However, there seems to be hardly any systematic research on personality traits of alcohol and non-alcoholic persons. Hence, the present investigation attempts to examine these aspects.

OBJECTIVE OF STUDY :

The objective of study is to find out the relationships between personality traits of alcoholic and non-alcoholic persons.

HYPOTHESIS :

There is no significant mean difference in personality traits of alcoholic and non-alcoholic persons.

METHOD

Sample : The Sample consisted of 60 males - 30 alcoholic and 30 Non-alcoholic residing in the city of Ahmedabad of Gujarat. The age range was 18 to 50.

Tool : The dimensional personality Inventory (D.P.I.) Hindi developed by Bhargav (1998). It consists of 60 statements which measures six personality dimensions. Each personality traits is measured by 10 items through three response alternatives - yes, undecided and no. it measures personality dimensions of the adult persons. Average test - retest reliability

have been obtained 0.68 for six dimensions. The validity of D.P.I. with Sen's PTI is 0.93. Also found satisfactory validity of DPI with Kapoor's 16 P.F. questionnaire form A.

Procedure :

Male alcoholic and non-alcoholic who are residing in Ahmedabad were randomly selected and administered Bhargav's DPI. The obtained data from respondents has been analysed with the help of 't' test (Levin, 1986) to study the effect of variables.

RESULTS AND DISCUSSION :

Table 1

Mean, S.D, and 't' value of personality traits of Alcoholic and non-alcoholic male.

No. Personality Factors	Alcoholic Mean & SD	Non- Alcoholic Mean & SD	't' Value	Level of significant
1. Activity-Passivity	15.53 2.56	15.73 2.74	0.29	Non Signi.
2. Enthusiastic-non enthusiastic	12.97 4.00	13.70 3.88	0.72	Non Signi.
3. Assertive- Submissive	11.00 3.19	11.23 3.54	0.27	Non Signi.
4. Suspicious-trusting	10.40 5.99	7.03 4.49	2.48	Significant*
5. Depressive non- depressive	12.00 3.87	11.70 3.22	0.33	Non Signi.
6. Emotional instability and emotional stability	11.27 5.53	10.60 5.04	0.49	Non Signi.

* 0.05 level

Table - 1 showed no significant effects of Activity - Passivity Enthusiastic - non enthusiastic, Assertive - Submissive, Depressive non-depressive and Emotional instability and emotional stability on alcoholic and non-alcoholic persons. But there is significant effect of Suspicious trusting personality traits on alcoholic and non-alcoholic persons. The 't' value 2.48 has been found significant at 0.05 level. From table it could be observed that the mean scores for alcoholic and non-alcoholic were 10.40 and 7.03 respectively. The difference between two mean is 3.37. The results thus further show that the alcoholic person showed more suspiciousness than non alcoholic persons.

The reasons for more suspiciousness in alcoholic persons probably is due to addiction. Modern life is full of stress and strains. The Alcoholic get very little opportunity of enjoyment, satisfaction, peace and happiness in their life. They are also emotionally unstable as compared to non-alcoholic. Alcoholic adjusts

unsatisfactorily towards their home surrounding.⁵ They also show unsatisfactory social adjustment. So they become more suspicious. High score shows the paranoid tendency of the individual which is reflected in his suspicious nature about others, apprehensive, no faith in others, blaming others for his all failures and non achievement feeling misconception of people about himself.

REFERENCES

- Bhargav, M. (1998) Dimensional Personality Inventory, Agra Nandani Enterprises.
- Chandra, A. and Khess, C.R.T. (2004) Personality Dimensions Of Patients with Alcohol Dependence. A study Using TCL. India, Journal of Social Psychiatry 20 (1-4) 59-62
- Dubey, S.N. and G. Vijya Kumar (1994) Environmental Stress and Alcoholism. Indian Journal of Applied Psychology 31 (1) 39-43
- Gunthey, R.K. and Jain Manisha (1997) Family environmental and Adjustment Problem of drug users Prachi Journal of Psycho-Cultural Dimensions. 13 (2) 91-95.1
- Levin, R.I. (1986) Statistics for management New Delhi, Prentice Hall of India.
- Rangaswamy, K. (1983) Personality, life events and Alcoholism Indian Journal of Clinical psychology. 10 (1) 179-182
- Rao, M.C., Shivkumar, K. and Kaljaperumw, V.G. (2004) The relationship between the psychological Distress and Alcohol dependance. Indian Journal of Social Psychiatry 2 (1-4) 54 - 58
- Thio Alex (1987) Deviant Behaviour New York, Harper and Row publishers.
- Tomasson, K., Gurmarsdoffir, H. and Rafrudothip, G (2004) Correlations of probable Alcohol Abuse among women working in nursing homes. Journal of Public Health. 32 (1) 47 - 52.

CHALLENGES TO TEACHING OF ENGLISH IN TRIBAL AREAS

■ Dr. Jagdish S. Joshi

Reader, Academic Staff College, Gujarat University, Ahmedabad

Present paper is a part of my presentation at U.G.C. sponsored two day seminar on 'Teaching of English in Tribal Areas', organised by The Arts college, Shamlaji. The subject needs attention. There are various challenges to Teaching of English in Tribal Areas.

Ø The first challenge is not teaching of English but teaching or literacy itself.

I would like to draw your attention to some facts about literacy rates of India.

The present chart shows data about literacy rate of India in 2001.

	Persons	Males	Females
Total	359,284,417	229,531,935	129,752,482
Literacy Rate	52.21%	64.13%	39.29%
Rural	226,144,087	151,216,579	74,927,508
Literacy Rate	44.69%	57.87%	30.62%
Urban	133,140,330	78,315,356	54,824,974
Literacy Rate	73.08%	81.09%	64.05%

The difference between literacy rates of Urban and Rural areas is remarkable. Let's have a look at literacy rate of tribal areas.

Tribal Education in India: Report by National Institute

of Education (India), Tribal Education Unit - Tribal Education Unit, Dept. of Adult Education (Page 68) reads:

*"Literacy rate of tribal areas is only 8.54 per cent as against the general **literacy rate** of 24 per cent."*

And, *"According to the census figures, the gap between the general population including the Scheduled Tribes and the Scheduled Tribes was 18.15% in 1971, 19.88% in 1981 and 22.61% in 1991. Since the Scheduled Tribes, who constituted about 8.1% of the total populations according to 1991 census, are also included in the general population, in actual terms, the gap in the literacy rate is much higher."* (<http://www.achrweb.org/Review/2004/30-04.htm>)

It is evident from the above mentioned data that literacy rate of the Tribal Areas is very low compared to other areas.

- Ø The drop out rate is also very high in tribal areas compared to other areas.

The drop out rate is apparently high in the higher education. Because the problems of adjustments grow, the drop out rate increases with the student's growth. The capacity to earn grows and opportunity to learn is snatched.

- Ø They are very poor in the language of the state: Gujarati language. The people of tribal areas have their special dialect or in some way their special language. Some of them are not able to converse in Gujarati. There is a need to teach Gujarati and then we can talk about teaching of other languages.
- Ø They have to learn three to four languages:

1. Mother tongue,
2. Gujarati
3. Hindi, and
4. English

People living in non-tribal areas learn Hindi as their second language but the people living in tribal areas learn Gujarati as second language. English is generally third language for the people in areas other than tribal but it is not the case with the people of tribal areas.

As the present paper is focused on challenges to teaching of English in tribal areas, let's talk about it precisely.

Challenges:

The challenges may broadly be divided into four groups:

Learner

English Language

Government / Policy maker

Teacher

Learner

- Ø Do they feel need to learn English? Why should they learn English?
- Ø In most of the cases it is made compulsory. But at what level it is compulsory. Most probably at graduation level.

- Ø They do not have to use English in day to day work.
- Ø No awareness
- Ø Lack of interest.
- Ø No Motivation.

English Language

- Ø Spelling and pronunciation
- Ø Structure of language is different than mother tongue
- Ø Atmosphere

Government / Policy maker

- Ø Infrastructure (College building, library, language laboratory, audio-visual aids, online help, internet etc.)
- Ø The biggest challenge: teacher is not available in some cases
- Ø Similar syllabus even for tribal areas
- Ø Larger group of learners
- Ø Tribal areas are treated same as other areas as far as teaching of English is concerned

Teacher

- Ø Sometimes teacher makes English more difficult.
- Ø Teaching approaches / methods
- Ø Exam orientated attitude
- Ø Giving ready notes or guides
- Ø Students feed back
- Ø B-stream (In some of the cases teacher has to teach A B C D in first year class of college)
- Ø Not familiar with the local language, problem of communication
- Ø Poor attendance of students
- Ø About 80% of the population migrate in near by areas for short time in particular seasons for work.
- Ø They want to earn not to learn

Suggestions:

- ü They do not feel that they should learn English because they do not know importance of English. Teacher's role is very crucial here. He has to be motivator. He has to make them aware about importance of English. He should make them realise what English can do for them. He has to prepare them to learn English.
- ü Tribal People have the knowledge for which people may spend millions of rupees. They can utilize the knowledge and earn from the world only if they have English.
- ü English as a key to world market.
- ü They can recognise Ayurved (Herbal) products, give them scientific knowledge about it. Teach them to market them.
- ü People have interest in tribal living and social life of tribal people. They can spread and promote it through English language.

- ü There are many things which should be registered under Patent, we should give them knowledge about it. English is useful in it.
- ü They are near to nature. There are many places of tourist attraction in tribal areas of India. Tribal people can become better Tourist Guide: e.g. About fifty tribal people are prepared to work as tourist guides from nearby area of Kevadiya Colony. They earning fairly well.
- ü Bambu Articles and such other articles and their marketing through internet can be taught.
- ü English is compulsory at college level. They have freedom to leave English till 12th Standard but it becomes compulsory in college. So they get frightened. If we want to teach them English it should be introduced from the very first standard.
- ü It is true that they do not use English in day to day work. But with the spread of technology, it will come. I know that they do not have access to many of our domestic articles. New inventions and domestic articles should be introduced to them. New English words will go to them with T.V., Computer etc.
- ü We should create interest, motivation and awareness. We should identify their needs and accordingly can suggest how English can be helpful to them in fulfilling their needs.
- ü Unlearning is not a problem for them because they do not have any learning about it. It is easier to teach when they have not learnt wrong.
- ü English teacher in the class says, "English is very difficult language". I ask for whom? Teacher or student. What is your role? To make what you teach difficult or easy? The person who can help better is teacher. You can make it easy or difficult.
- ü Teacher should use such an approach or method where balance can be maintained between all the necessary skills for learning language: Listening, Speaking, Writing and Reading. methods like Modified-communicative approach should be used to teach English. Do not be rigid to one approach but modify it according to local needs. Do not hesitate to invite suggestions from students and try experiments.
- ü Attitude in language teaching must not be exam oriented. It should be learner oriented. It should be practiced for teaching something not passing exams. Exam oriented attitude can give us only marks not skills. The present era demands skills not only mark sheet.
- ü Specially designed syllabus.
- ü Teacher should learn local language.
- ü They should be taught in small groups or on a one-to-one basis
- ü Materials should be designed to extend individual abilities
- ü Planning and delivering inclusive lessons.
- ü Equip teachers with appropriate strategies (teaching materials, on-line support, etc), on a subject basis, enabling them to make necessary provisions for

students to increase their confidence and competence in these areas

- ü Enable students to take fuller advantage of class based lessons to bring them to the point where they can take fuller advantage of class based lessons
- ü Provide foundation courses in English
- ü Communication gap between English teacher and student must be lessened.
- ü Vocational trainings
- ü Complexes must be removed
- ü Use of latest IT equipments

In nutshell “Sarva Gunam Kanchanam Aasti”, if one feels that he will get something he will work. If we can prove that English is a key to their goal, they will learn. I never mean to say that we should give them subsidies, free education, free boarding, free lodging or something like that. This free policy stops them from working or growing. I remember the story of “Sargava Ni Singo” The guest who cut the tree. We should show them the way to be competent through learning English.

TUGHLAQ: CHAOS INTERNAL AND EXTERNAL

■ Prof. Dhananjay R. Betai*

Dept . of English, Shri Sahajananda College, Ahmedabad.

Girish Karnad has been unanimously recognized and acclaimed as one of the foremost playwrights of the modern Indian theatre. If one notes that his career as a man of the theatre spans over forty years, he may be regarded as a moderately prolific writer with only eleven plays to his credit. Though not many in number, the plays are extremely rich in the ever-seething volcanic eruptions of the most fundamental and naked human impulses and their multifaceted and perpetual clashes which defy easy conclusions. But they are contained within well-knit limits of rigorously controlled and delicately balanced dramatic structures. The source of Karnad's tremendous creative energy lies in this unique synthesis of feeling and form as will be indicated by the following analysis.

Karnad utilizes in his plays, materials borrowed from folktales, myths and history. *Yayati* (1961) and *The Fire and the Rain* (1994) utilize myths. *Hayavadana* (1971) and *Nagmandala* (1989) and *Bali: The Sacrifice* (2004) are based on folktales. *Tughlaq*, (1964) *Tale-Danda* (1990) and *The Dreams of Tipu Sultan* (1997) have historical material for their plot-structure. Karnad's only play with a social setting and contemporary story is *Anjumallige* (1978). His more recent plays cast in the form of the monologue are *Flowers* (2004) and *Broken Images* (2004). The first monologue has a theme from folklore. The second monologue concretizes the problems of the writers in regional languages.

Tughlaq, published in 1964 is Karnad's second play. It has been very successful on the stage in Kannada, Bengali, Marathi and English productions. Commenting on its hypnotic appeal *Samartha Vasshishta* notes:

*"In its canvas and treatment,
Tughlaq is both huge and contemporary. It is a*

*tale of the crumbling to ashes of the dreams and aspirations of an overambitious, yet considerably virtuous king. Contemporary, in the sense, that one can see flashes of Tughlaqi (almost a proverb now in Hindi) attitude-callous yet well-meaning- in contemporary political structures too. It was long after I had read **Tughlaq** that I realized it was more than what I was taking it to be. More than a great plot, gripping characters, beautiful speeches and a pinch of history. Despite the foolishness of deciding to shift the capital of India from Delhi to Daultabad to 'centralize administration'; despite the high-headedness of making copper coins equal in value to silver dinars; despite the shamelessness of designing a conspiracy to kill his own brother and father at prayer hour; what is remarkable and relatively unknown, in the much-infamous character of Tughlaq is the willingness to work for his people and to ensure their happiness; the courage to take initiative in the direction of communal-equality; and a keenly observing and ever-diligent mind. The disappointment at the end when he is not understood by his people and followers is obvious. And Karnad captures it all beautifully in his inimitable style."*

Karnad borrowed from history his material for this play. The basic historical facts of the life of Muhammad Tughlaq are as under. Muhammad who came to power in 1325 was a diligent ruler. He attempted to systematize and regulate the revenue and expenditure of the provinces of his kingdom. His next step was the creation of the department of agriculture. Its chief objective was to bring uncultivated land under cultivation.

* Lecturer Shri Sahajanand College, Ahmedabad

An important political experiment of Muhammad Tughlaq was the transfer of the capital from Delhi to Devagiri which he renamed Daultabad. Having decided the measure, he ordered the transfer of the capital and also the people of Delhi to Daultabad with all their belongings. He made commendable arrangements for the comfort of the people during their journey from Delhi to Daultabad. It is said, temporary huts were set up along the seven hundred mile road and free food and drink were supplied. Shady trees were also said to have been planted; but these could have hardly afforded any shelter to the travellers, for they could not have grown up in such a short time. The people suffered tremendously from fatigue, privation and mental agony. Many of them died on the way and many more on reaching their destination. The scheme was a complete failure, not because the transfer of the capital was undesirable and without precedent and should not have been undertaken, but because the Sultan failed to see that the only desirable thing to do was to shift the court. Courtiers, officers, and big merchants and traders would themselves have sooner or later accompanied the court to Daultabad. The Sultan did not realize that people would not abandon their homes and hearth except in extreme and unavoidable circumstances. The people of Delhi, who loved their city as their ancestral abode, were no exception to this rule. Thirdly, the Muslim population of Delhi was unwilling to live in Hindu surroundings in the

South. Fourthly, Delhi was without doubt, a better place for the capital of India than Daultabad, which could not have successfully controlled distant provinces like Bengal or Punjab. Above all, it was very difficult, if not impossible for the government to resist the Mongols from Daultabad and protect the northwestern frontier of the country from their attacks. In fairness to the Sultan it must be added that as soon as he saw that the scheme had failed, he ordered the people to return from Daultabad to their homes in Delhi. But Daultabad now became a deserted town, while Delhi was only partially populated. It did not regain its former prosperity for years to come.

Muhammad Tughlaq experimented in the field of coinage too. He promulgated an order making copper coins the legal tender and putting these coins on par in value with gold and silver coins. He ordered that the people should use these coins in all transactions just like gold and silver coins. But he took no steps to make the mint the monopoly of the State. So there was counterfeiting on a massive scale. The result was a great confusion and the Sultan was bewildered to see his scheme crumbling down. He was compelled to withdraw the coins and to order the people to take from the royal treasury gold and silver pieces in exchange.

There were many rebellions during the reign of Muhammad Tughlaq. One of the most formidable was that of Ain-ul-Mulk, the governor of Awadh. He had held important offices since the time of Ala-ud-din- Khilji and played a prominent role in the history of his time. He was a highly learned scholar and was well versed in theology and jurisprudence. He subsequently wrote a book, entitled *Munshat-I-Mahru* or *Insha-I-Mahru*, which gives a good account of the administration of Tughlaq. He was one of the important men who could wield their sword and pen with equal felicity. Muhammad transferred him from Awadh to Daultabad in 1340-41. Ain-ul-Mulk was made to believe that his transfer was a preliminary step towards his destruction. So he revolted. But he was defeated and taken a prisoner. He was dismissed and subjected to indignities. But as the Sultan was convinced that he was a half-hearted rebel, he spared his life. This then is the basic material explored in the play. The playwright presents only the rebellion of Ain-ul-Mulk in some details. The rest are only hinted at to indicate the chaos, which is one of the central motifs of the play. The most important element of the play is Karnad's concentration on the chaos within the inner universe of his protagonist.

Karnad dispenses with the traditional division of the play into acts. He presents in a breathless and gripping succession of thirteen scenes, only seven years of Tughlaq's tempestuous reign. He takes considerable freedom in shifting the scenes according to the pressure exerted by the immediate situations and mutually conflicting characters. The first impressive scene of the exposition establishes Karnad as a master craftsman of the theatre commanding its subtlest elements. The opening action is very firmly kept on the hard earth because the place is "*the yard in front of the Chief Court of Justice in Delhi*". There crowd there symbolizes the common humanity, which is consistently ignored by the protagonist and his enemies alike. Here one encounters an *Old Man* and a *Young Man*. The difference in their age is obvious and so is the difference in their points of view about the Sultan whose entry is

delayed for some time. Young Man points out in simple but extremely hard-hitting words the strange way in which prayer and violence are intertwined. He says, "now you pray five times a day because that's the law and if you break it, you will have officers on your neck" It is ironic that prayer is imposed under a threat of violence. Such prayer can never be heart-felt and spontaneous and it will not have any efficacy.

At this point the idea of religious harmony propounded by Sultan is mocked at with an exchange of sardonic words between Hindu and Old Man. Hindu has perhaps traditionally led a life of agony under oppressive Sultans. That motivates him to say that he does not need tax-exemption. He says,

"Look, when a Sultan kicks me in the teeth and says, 'Pay up you Hindu dog,' I'm happy. I know I'm safe. But the moment a man comes along and says, 'I know you are a Hindu, but you are also human being'-well that makes me nervous." (Scene One, Page 6)

The reaction from the Old Man is equally hard hitting. He says,

"Beware of the Hindu who embraces you. Before you know what, he'll turn Islam into another caste and call the Prophet an incarnation of his god." (Scene One, Page 6)

Here is obviously a world in which religious identities are confused in an unanalysable manner.

An announcer's entry and declaration about Vishnu Prasad, a Brahmin winning a case against the Sultan sound absolutely absurd against *that* lack of religious harmony. Then appears Sultan, the protagonist of the play. In a pompous speech, packed with high-sounding words devoid of any real meaning he talks of justice and equality. He presents his idea in an image of fire:

"May this moment burn bright and light up our path towards greater justice, equality, progress and peace." (Scene One, Page 7)

At this moment he declares his order of shifting the capital from Delhi to Daultabad. He also gives a hint of the forces of disintegration gathering around his kingdom:

"Delhi is too near the border and as you well know its peace is never free from the fear of invaders." (Scene One, Page 8)

In his continuing pomposity he says that Daultabad, the city of Hindus will stand as the symbol of unity of Muslims and Hindus. Having declared that the Sultan goes away from the form the scene leaving behind the people in a stunned condition.

Then follows a crucial revelation about the Sultan. He had fabricated an accident in which his father died. It was time for prayer when the violent deed was done. So Sultan's very accession to the throne was an outcome of bloodshed. It was also allied to pollution of prayer. These facts are revealed through partly hushed,

partly satiric dialogue among the common people with whom the opening scene has opened. At their matter-of-fact level they continue to explore violence and its multiple dimensions. As the Third Man says, Sheikh Imam –Ud-Din, a saint, mentioned in one of his meetings in Kanpur, the violent deeds of Sultan. He says, “the audience went wild and burnt down half of Kanpur.” This is an open and complete endorsement of violence. He also mentions that Sheikh has certain resemblance with Sultan. This subtle detail is significant. It is reflective of Sultan’s religious self with which he continues to grapple with till the end of the play.

The crowd disperses. Then one encounters Aazam and Aziz, the comic pair whose actions are going to run parallel to those of the Sultan. The meeting of these friends is sudden. Soon after the preliminaries of greetings Aazam tells Aziz to hide his dagger: “Listen, Brahmins don’t carry daggers around like that.” *It implies that others do.* Through an apparently simple statement which creates light comic effect the playwright reiterates the fundamental violence that governs the world of his play. Aziz is in the disguise of a Brahmin. He calls himself Vishnu Prasad. He bought a piece of confiscated land through a backdated contract and then filed a case against the officers of the Sultan. He won the case. The backdated contract went undetected or perhaps it was duly registered by the corrupt administration of the Sultan. The playwright has given only the basic details. But these implications sound logical. They point out the corruption at the roots of the imaginative world being concretized in front of the audience. Aziz is proud of what he has achieved through deceit. He even mocks at basically sincere idea of religious equality:

“A Muslim plaintiff against a Muslim king?

I mean where is then question of justice there?

Where is the equality between Hindus and Muslims?” (Scene One, Page 12)

Aziz promises his friend more in the coming days. This comic pair is a traditional device of the Kannada theatre. But Karnad integrates it into his imaginative world with the obvious ease of a master artist.

Scene Two takes the action to the higher level, the palace. Here one encounters the Sultan and his Step Mother. He is bent over a chessboard. His keen interest in chess is indicative of his superlative intelligence. It also hints that he is going to play the political chess on a massive scale. The forces of violence are shown as gathering momentum. The Sultan informs his mother: “*You see, my dear friend Ain-ul-Mulk, the companion of my childhood, my fellow champion in chess, is at this very moment marching on Delhi.*”

As an astute politician the Sultan is clear that the odds are heavily weighed against him because he has an army of only six thousand soldiers against an army of thirty thousand commanded by his opponent. Here is the ruthless world of politics in which personal relationships are butchered in the game of survival and supremacy. Even when facing a critical situation the Sultan continues to be pompous while expressing his ideas about the welfare of the people:

"Come, my people, I am waiting for you. Confide in me your worries. Let me share your joys. Let us laugh and cry together and then let us pray. Let us pray till our bodies melt and flow and our bloods turn into air." (Scene Two, Page 15-16)

The image in the last sentence is suggestive of fire and burning. Such images though simple in the immediate contexts are to assume wider ramifications in the total structure of the play. They imply forces of disintegration which are inherent in the basic situations explored so far. Then follow a few very tense moments when the Sultan refers to the rumours about his act of killing his own father. He commits a crime and then and enjoys the self-torture resulting from it.

The coming of Barani, a historian and Vizier Muhammad Najib opens up further dimensions of the political chess and violence associated with them. Step Mother suggests that the Sultan ought to tell them about his game of chess. The reply though given in perfectly normal way conveys in an absolutely well modulated manner, several motifs of the play:

"Barani is a historian—he is only interested in playing with the shadows of the dead. And Najib is a politician—he wants pawns of flesh and blood." (Scene One, Page 17)

The motifs revealed are bloodshed, killing and death. The contrast between Najib and Barani soon becomes obvious. Najib is a politician interested only in the stability of the Sultan's rule. Barani on the other hand is an idealist. This establishes both the characters. It also reflects two sides of the Sultan's complex personality—the fantastically idealistic and the ruthlessly realistic. In the forward movement of action Sultan reiterates that he has committed the crimes of parricide and fratricide. His enjoyment of guilt is established as something that is ongoing: *"I've just found that even this step-mother of mine thinks that I am a murderer."*

The immediate political problems are the invasion of Ain-ul-Mulk and the increasing popularity of Sheikh Imam-Ud-Din. Najib once again projecting a realistic point of view suggests that they must get rid of the saint without making him a martyr. On the other hand Ain-ul-Mulk must be liquidated. As he puts it succinctly and hard-hittingly, *"a traitor is a traitor, friend or saint, and he must be crushed."* He clarifies that his job is to be suspicious. That is an integral part of the political game he is playing. He points out the resemblance between the Sultan and Sheikh. The Sultan has to recognize his tremendous craftiness, which he has been consistently developing as a professional statesman: *"you are a devil, Najib!"* It is decided that the army will march on the next day because the Sultan *"must play the game his own way."* In the closing part of the scene, Step Mother talks to Barani and offers compact analysis of the Sultan's character:

"But he is so impulsive—and when he gets into one of his moods I don't know what he will do next." (Scene Two, Page 22)

They also talk about the evil influence of Najib on the Sultan. Step Mother's statement, charged with sharp dramatic irony brings the scene to its conclusion. She says, "*If he goes on like this, I won't wish his fate even on a dog.*"

Scene Three shows the Sultan intensely pitted against his toughest adversary, Sheikh-Imam-Ud-Din. The public meeting organized by the Sultan and to be addressed by Sheikh flops since nobody turns up. In the multiple contexts of the immediate situation they analyze religion, politics, peace and war. Sheikh recognizes the Sultan as a scholar of eminence. He has to admit that he has "*power, learning, intelligence.*" The Sultan on the other hand offers vivid glimpse of his existential alienation and its tremendous pressure on his inner universe. He says he needs the *word of god when the surrounding void pushes into his soul and starts putting out every burning light there*. He and Sheikh are also aware of the lethal mixture of religion and politics getting more lethal with each passing moment. Sheikh says it will rip the Sultan into two. It is not that the Sultan is unaware of this: "*And my kingdom too is what I am-torn into pieces by visions whose validity I can't deny.*"

In the further movement of action the Sultan continues to play the political game on his own conditions. In the name of Islam he is able to convince Sheikh to act as his peace envoy to meet Ain-ul-Mulk. He has kept Sheikh's robes of honour ready. It suggests that he has been all along sure of trapping Sheikh.

Scene Four opens with Shiab-Ud-Din trying to tell Step Mother not to worry much about the Sultan. He has been looking after the state in the Sultan's absence. Soon Ratansingh, an important officer of the Sultan, appears on the scene and tells them about the death of Sheikh Imam-Ud-Din. They learn that "he was killed in the battle." The Sultan himself appears and gives his reaction to the death of the saint:

"It was a terrible sight. They brought his body into my tent and I felt - as though it was I who was lying dead there and that he was standing above me, looking at me. I should have been there-in his place." (Scene Four, Page 34)

The playwright generates a sense of shock when he conveys that he let go Ain-ul-Mulk because he was able to find a fault with one of the solutions of a problem in chess that he had worked out. Najib, the down to earth politician gives a realistic evolution of the Sultan's apparently illogical step: "but that would be really tossing another torch into the chaos at Avadh." This is one more iterative image of fire that hints at potential of total destruction.

Then Ratansingh and Shiab-ud-Din are left alone. The conversation between them reveals the darker and sinister side of the Sultan's political game. Ratansingh was with the Sultan on the front. While Sheikh was about to meet Ain-ul-Mulk, the Sultan's army hiding in the hills close by gave a trumpet sound for charging. Instead of a talk of peace a terrible battle ensued. That led to instantaneous death of Sheikh: "*Arrows poured into him within minutes he looked a gory human porcupine.*" As Ratansingh rightly puts it, "*Sheikh Imam-ud-Din was murdered you know. In cold blood!*" At this stage of action Sultan has an upper hand in his political chess. He survives on his own conditions.

Scene Five opens some further dimensions of the lethal combination of religion and politics already mentioned. Here one comes across a group of Amirs, Sayyids and others opposed to the idea of transferring the capital to Daultabad. Shiab-Ud-Din and Ratansingh are also present in the meeting. The issues discussed are Hindu-Muslim opposition, taxes on gambling, jumbling of religion and politics, prayer and its sanctity. Those present in the meeting agree that they must do away with the Sultan. Ratansingh gives a stunningly simple but effective idea-the Sultan must be killed at the prayer time. The idea of not polluting the prayer is placed. But it is roughly and sardonically rejected. Thereby the polluted world of the play is further sullied:

*Sheikh: You can't pollute the time of prayer.
It's a sacred time. We can't stain it with the
blood of a Mussulman.*

*Amir II: Oh come, we can always make up later. Do penance
for it. (Scene*

Five, Page 44-45)

This is the condition of prayer in Muhammad's kingdom. Its pollution and penance are treated with indifference, even total callousness. Then the conspiracy gets its final shape. Even after that, Shiab-Ud-Din is haunted by uncertainty: "Must we do this, Ratan? Must we?" This is indeed a point of tremendously tantalizing suspense in the breathless continuity of play. The reader, a willing captive of the author is pushed further into the blood-dripping world created with ferocious intensity.

Scene Six is crucial in a number of ways. It projects how the Sultan escapes from a major conspiracy that could have led to his death. It also establishes more fully that now onwards the Sultan can survive only by butchering his enemies. In the opening of the scene the Sultan welcomes the Amirs in a matter of fact way. He reiterates his intention of shifting the capital to Daultabad. He says a saint named Ghiyaas-Ud-Din is to come to Daultabad to bless him and his people. The more shocking declaration is that the state is going to have copper currency. Sultan continues with his usual high-flown rhetoric and declares, "*I have hopes of building a new future for India.*" Soon it is the prayer time. For a few minutes it is felt that Sultan is close to his death. He begins to pray in an absolutely self-confident manner. Hindu soldiers overpower his opponents. The Amirs are frozen with total fear. Sultan has once again played his political chess in an adroit manner. He finishes his prayer and then faces Shiab-Ud-Din, the leader of the conspirators. He declares with cold cruelty that Ratansingh had exposed the conspiracy and was then put to death by him. Shiab-Ud-Din is in a condition of ultimate desperation. Sultan's wrath reaches its climax, the ultimate frenzy in which he stabs his enemy with terrible ferocity. But a few moments after that he questions the contradictions inherent in this extremely complex situation:

*"Tell me Barani, will my reign
be nothing more than a tortured*

*scream which will stab the night and
melt away in silence?" (Scene Six,
Page 52)*

Even at this critical moment he soon regains his composure and begins to attend to the situation in a matter of fact way. He passes an order that will have far-reaching effects, apart from concluding the immediate problem: "Najib, see that every man involved in this is caught and beheaded." He goes a step further and says that everyone present on the scene, including the Hindu soldiers who saved Sultan must be beheaded to keep the matter secret. But he is absolutely callous about it:

*"It does mean more corpses. But then
that will make the show more impressive." (Scene Six, Page 53)*

The scene closes on a grim note when Sultan bans the prayer in his kingdom. The scene had the potential of becoming sensational melodrama. But the playwright has maintained the artistic equilibrium and explored violence as it cuts in countless directions. Here is a situation diametrically opposite to the high ideals Sultan had expressed in Scene I. That is the irony of Sultan's fate and that of his fast disintegrating kingdom.

In Scene Seven, maintaining the dramatic flexibility, the action is set at a camp on the Delhi-Daultabad route. There are corpses everywhere indicating the haunting presence of death in the play. Aziz and Aazam appear on the scene again, talking of death in a very light hearted and humorous way. They encounter a man from Delhi who has seven children without getting married. He describes the job he has been holding- the job of guarding the dead bodies in the palace yard. Here death is presented in the most gruesome and nauseating manner. Aziz describes that man as a real stoic. At this moment of the most sardonic dark comedy, Aziz declares his intention of joining politics. As he puts it: *"It's a beautiful world-wealth, success, position, and power-and yet it's full of brainless people with not an idea in their head."*

He declares by the end of the scene that he will counterfeit copper coins and that emphasizes one more dimension of the disintegration of Tughlaq's kingdom.

When Scene Eight begins, there is a passage of five years. The capital of Sultan's kingdom is now Daultabad. It is night symbolizing the darkness now prevailing in the kingdom. We encounter an Old Man and a Young Man acting as sentries. Their matter of fact talk has many references to death, an obsessive presence in the play. The road from Daultabad to Delhi is *"a snake that bit a whole city to death."* The Old Man's father "died of a broken heart." His son died when he was six years old. The moment of his death is caught in a vivid visual image: "The fine dust that hung in the air, as fine as silk, it covered him like a silken shroud." The Old Man describes the frightening passage within the fort. His description presents a haunting image of death that gobbles everything:

*"Yes, it's a long passage, a big passage, coiled like an
enormous hollow inside the belly of the fort. And we
shall be far, far happier when that python breaks out
and swallows everything in sight-every man, woman,*

child and beast.” (Scene Eight, Page 62)

Here it is hinted that for the people in the imaginative world of the play, life is so full of horror that death is preferable to it. Then Sultan appears on the scene. In spite of his apparent, external composure he is confused and broken inside as his long speech indicates. Having travelled along the blazing path of violence he is compelled to admit:

*“But in the last four years I have seen only the woods
clinging to the earth, heard only the howl of wild
wolves and answering bay of street dogs.” (Scene Eight, Page 64)*

He finds it impossible to communicate with others. He suffers from self-pity. He suffers from a honeycomb of diseases. He wants “*to give up this futile see-saw*” of the political game, describing himself as a patient beyond any possibility of cure:

*“Don’t you see-this patient racked by fever and crazed by the fear
of the enveloping vultures, can’t be separated from me? Don’t
you see that the only way I can abdicate is by killing myself?
I could have crawled forward on my knees and elbows. But
what can you do when every moment you expect a beak to dig
into you and tear a muscle out?” (Scene Eight, Page 66)*

This man is totally different from the one whom the reader or the audience encountered at the beginning of the play. Earlier he was upright, idealistic, talking of doing great things for his kingdom. At the present moment he is totally disintegrated and he knows it. The scene closes with the news that, “*Vizier Muhammad Najib is dead.*”

Scene Nine again introduces Aazam and Aziz and their violent antics. They talk about crimes in their usual sardonic manner. In their verbal acrobatics death is present. At one point Aziz projects what may be termed as his philosophy of crimes:

*“One should be able to rob a man and then stay
there to punish him for getting robbed. That’s
called ‘class’-that’s being a real king!” (Scene Nine, Page 69)*

That is an incisively cutting remark against the crimes of the Sultan himself. Then Ghiyaas-Ud-Din is brought on to the stage. He boasts of his holy ancestry and tries to dominate over both Aziz and Aazam. However, Aziz is intelligent enough to see that the miserable man in front of him is a dummy being brought by the Sultan to consolidate his position once again. He has a sudden idea and that makes him decide to kill Ghiyaas-Ud-Din. The man tries in vain to run away. Aziz kills Ghiyaas-Ud-Din offstage and that makes Aazam cry. The response given by Aziz applies to the total world of the play in general and to the deeds of the Sultan in particular:

*“You have seen enough corpses to last you seven lives. You
have stuffed them with straw, practiced obscenities on them.”*

(Scene Nine, Page 73)

He takes a robe, puts it on because he intends to go to Daultabad in place of Ghiyaas-Ud-Din. His singing and dancing at the end of the scene reiterate the ultimate absurdity of violence so graphically portrayed in the play.

Scene Ten shows the Sultan with Step Mother. His words contain many contradictions, which reflect his inner disintegration getting worse every moment. His order of dumping copper coins in the rose garden has annihilated it completely. In the face of this specific destruction and overall disintegration so apparent in his kingdom, he talks of his unrealized and unrealizable dreams:

*"Now I don't need a rose garden. I built it to be a poem.
I wanted every thorn in it to prick and quicken the senses.
But I don't need these airy trappings now; a funeral has
no need for a separate symbol." (Scene Ten, Page 76)*

Here a reference to funeral once again re-emphasizes the shadow of death looming large over the entire play. The exchange between the Sultan and Step Mother examines countless dimensions of killing and their outcome. She condemns Najib in the severest words and in a momentary excitement declares, *"I had him poisoned."* The Sultan refuses to believe her. But she is adamant and compels him to believe her. The task turns out to be easy because the Sultan is at the highest point of his tension. So he says that the murders he committed were not futile:

*"They gave me what I wanted-power, strength to shape
my thoughts, strength to act,,
strength to recognize myself." (Scene Ten, Page 78)*

Soon he orders her to be stoned to death and thereby the central violence in the play becomes more gruesome. After she is dragged away by the soldiers he confesses to himself the futility of violence and that shows his realization of the absolute meaninglessness of bloodshed and the doom it leads to:

*"God, God in Heaven, please help me. Please don't let
go my hand. My skin drips with blood and I don't know
how much of it is mine and how much of others. I started in Your
path, Lord, why am I wandering naked in this desert
now? I started in search of You. Why am I become a
pig rolling in the mud? Raise me. Clean me.
Cover me with Your Infinite Mercy." (Scene Ten, Page 79-80)*

The Sultan has been playing havoc with prayer and now it loses its meaning and efficacy at one of the most critical moments of his life. The coming of Barani closes the scene with the Sultan's admission that he knows he is *"teetering on the brink of madness."* He has also realized that his mother's death is futile.

There is an announcement before Scene Eleven commences. It says that prayers will recommence with the coming of a saviour, Ghiyaas-Ud-Din. All the citizens are enjoined to pray five times everyday. Then the action is taken back to the level of the common man. There is a crowd of citizens outside the palace. They vehemently reject the idea of prayer. They want food. Every common man has a tale of misery to narrate. There are nauseating references to what people eat just in order to survive. The *"people are eating barks of trees."* Then it is said, crowding near a butcher's shop they *"catch the blood spurting from the slaughtered beasts and drink it!"* The Sultan's dream about a fine kingdom is now reduced to nothing. Then he himself enters

accompanied by Aziz dressed as Ghiyaas-Ud-Din. He continues to be pompous while referring to prayer. He addresses the disguised man and says,

*"We have waited long, Your Holiness, and our sins
have become shadows that entwine round our feet.*

They have dumbness and deprived us of prayer." (Scene Eleven,
Page 84)

But the idea of praying under the leadership of the supposed saviour fails. The Hindu Woman of Scene VII recognizes Aziz. But she does not attract any attention in the crowd of hungry people. Soon riots break out complicating further the all-pervading chaos prevailing in the kingdom.

Scene Twelve shows a brief exchange between Aziz and Aazam. Aziz continues to be calm and confident. He enjoys the comforts being offered to him. The irony of the situation is that this supposed saviour is himself a sinner as the audience knows. This has a reflection on the Sultan. In the beginning he made tall claims that amounted to declaring that he would be the saviour of his people. But he has emerged as the cruellest sinner. Aziz clearly starts emerging as the Sultan's parallel. Since Aazam has heard stories of violence going on, he is extremely terrified. He has bribed two servants of the palace to bring two horses so that they might be able to escape. Aziz completely rejects the idea of escaping. He is not bothered even by the fact that the mad Sultan goes to the heaps of the copper coins every night and takes them into his fists and then lets them trickle. It is implied that all the dreams of the Sultan have trickled out of his fingers. Aazam, terrified out of his wits leaves the palace in the face of grave danger.

Scene Thirteen opens with an exchange between Barani and the Sultan. Barani is about to leave to attend the funeral of his mother. The Sultan tortures him by saying that she died in riots when his soldiers butchered everyone. His insistent obsession with death grows more intense with each new word he utters. Barani is rendered helpless against this grossly naked admission and endorsement of violence. A soldier enters and says that Aazam, the friend of Ghiyaas-ud-Din is murdered. The Sultan becomes the crooked, astute politician once again and suspects something beyond a foul play. He tells the soldier to keep the news secret. He asks Barani to wait for some time:

*"You wanted to see history formed in front of your eyes,
didn't you? Just wait a few moments, and you'll see
not just the form but the coiled intestines of it."* (Scene Thirteen,

Page 91)

He refers to Najib, the ruthless politician too: "Oh! Najib should have been here now. He would have loved this farce." Aziz appears and after very brief preliminaries, the Sultan challenges him about his "masquerade." However, Aziz is not at all afraid of him. He traces his entire career and convincingly establishes that he has been following in the footsteps of the Sultan himself. Thereby he is able to establish that the Sultan's reign has been absolutely corrupt and perpetually haunted by death. He says he and Aazam joined the Sultan's officers as servants. He describes the job

they had:

"We had to shift the corpses of all the rebels executed by the state and hang them up for exhibition. Such famous kings, warriors and leaders of men passed through our hands then! Beautiful strong bodies and bodies eaten-up by corruption-all, all were stuffed with straw and went to the top of the poles. One day, suddenly I had a revelation. This was all human skin!" (Scene Thirteen, Page 94)

This is certainly true of the life of the people in the Sultan's kingdom. Aziz continues to be audacious and says flatly that he has "spent five years of his life fitting every act, deed and thought" to the Sultan's words. Here both the parallel actions converge. Remaining true to the pattern of absurdity, the Sultan appoints Aziz as an officer in Khusru Malik's army. But it is decided that Aziz will lead the prayer continuing his masquerade as Ghiyaas-ud-Din. A sinner leading prayer implies its further pollution. Soon Muhammad declares that he would get his people back to Delhi. Barani, the historian is utterly confused. Even the Sultan knows that he is "pursuing a mirage or a fleeting shadow." He also knows that he is not sane any more and that his kingdom is on the brink of total disintegration. He sits on his throne and is soon asleep. The prayer, which is polluted in countless ways, closes the action.

The chess symbolism is already mentioned while analyzing the text in detail. It permeates all the major action of Muhammad. The political game is viewed in terms of chess. Both are marked by crookedness and cruelty of the ultimate extremes. After undergoing tremendously deep agony Muhammad realizes that it is an absurd game in every way. But he is not able to fly away from it and that is the irony of his fate. His complex character is enhanced by a number of other characters that reflect and reinforce several aspects of his character either directly or indirectly. Sheikh Imam-Ud-Din is the one who reflects Muhammad's longing to understand religion, prayer and their efficacy in political life. Najib reflects the most ruthless politician in Muhammad. But the tracing of this patterning must not be carried too far. Muhammad initiates countless actions, which have their roots exclusively in his own personality. These have disastrous consequences both for him and his kingdom. Similarly, death, bloodshed and killing are the motifs that find iterative expression through countless actions, which are both literal and symbolic as already pointed out. One more reason for the appeal of this play lies in its contemporariness. At the time of its first publication and staging it reflected the disorder in the political system of the Nehruvian era. Even today it sounds relevant for it can serve as a sardonic comment on any political leader with terrible contradictions, which in turn crush the common people with absolute callousness. The play as whole possesses the dignity and intensity of major drama. With this play Karnad takes a giant leap, which is to lead him to a deeper exploration of the most fundamental aspects of human character and condition.

— — — The page numbers refer to **Collected Plays** (2005) by Girish Karnad. — — —

PARTY SYSTEM, PARTY POLITICS AND COALITION GOVERNMENT IN INDIA

■ Prof. Saraman V. Zala

Dept. of Political Science, School of Social Sciences
Gujarat University, Ahmedabad-09.

The Indian party system has undergone a dramatic transformation in the last one and half decade. There has been an ideological shift in party politics in the wake of new economic policy of liberalization and globalization social bases of political parties have shaken after the emergence of new social and political forces, because of two reasons (1) Fragmentation of Indian society (2) Churning process of democratization of Indian society.

A quick outline of major trend in the party system in the last one and half decade must include the following developments :¹

(1) The single-most important development in this period has been the decline of the congress for long the inevitable model reference point of both political practice and theoretical reflection on Indian politics. It is true that the congress has, in purely electoral terms shown that it is capable of rebounding successfully - witness the results of a number of Assembly elections and also again retain of congress in power at the centre of course in a coalition government But it has been definitively dislodged from the position of the centre around which all political calculations must of necessity revolve.

(2) The trend towards federalization of the party system, a trend already strong in the 1980s has been substantially deepened. It made its presence felt at the centre for the first time with the national front government in 1989, and has become a trend that shows every sign of enduring consequently, despite coalition and/or minority governments and related cabinet instability at the centre, the state level has seen the maturing of bipolar party systems in a majority of states.

(3) This decade saw a sharp rise in political mobilization on the basis of social cleavages based on a descriptive identities, in particular of religion and caste.

(4) Central to parliamentary government is the process of government formation and the constitution of the cabinet. In this decade this process resulted in, Various, majority coalition, minority coalition, minority coalition and single-party minority governments. In addition by rational anticipation of the verdict of a hung parliament, a number of parties have veered towards what can well be labelled an alliance culture; Alliances have become part of the accepted rules of the game, rather than something to be restored to in exceptional moments.

However, the state level tells a significantly different story. The pattern revealed by state assembly election results is as follows :

(I) In a number of states, the decline of the congress was caused by the growth of one or other party, resulting in a two-party system in which both congress and the other party have been able to form governments on their own. This is the case in M. P. Rajasthan, H. P., Gujarat, A. P. Orissa and Assam.

(II) yet another set of states reveal a pattern that is not quite a two party system, but analogous to it in the sense that there exist two poles in the party system, with one or more parties clustered at each pole. This bipolar pattern occurred in Maharashtra, Haryana, Tamilnadu, Kerala, West Bengal and Tripura. The last named three states have evolved a stable bipolar system comprising of a left front coalition opposed by a congress or congress coalition some change in this pattern has occurred in Bengal by the breaking away of Mamata Banerjee's Trinamul congress from the congress and her subsequent aligning at the national level with the B.J.P. but the consequent weakening of the congress has left the party system in the state essentially unaltered as a bipolar structure.

(III) A Multiparty system without a clear bipolar party system exists in U.P., Karnataka, Jharkhand and Bihar. Of course Karnataka after weakening of the Janta Dal In Karnataka and two-party pattern seems likely to be established there as well.

The term ``Coalition as it is generally used in political science², is a direct descendant of the exigencies of a multi-party system in a democratic set-up. It is a phenomenon of a multiparty government where a number of minority parties join hands for the purpose of running the government, which is otherwise not possible in a democracy based on a one-party system. A coalition is formed when many splinter groups in a house agree to join hands on a common platform by sinking their broad differences and form a majority in the house. It is an astonishing chorus of discords.

Meaning and nature of coalition Politics

The term ``Coalition" is derived from the Latin word "Coalition" Which is the verbal substantive of coalescere-co, which means together and aleceere, which means to go or to grow together. According to the dictionary meaning coalition means an act of coalescing, or uniting into one body, a union of persons, states or an alliance. It is a combination of a body or parts into one whole. In the strict political sense the word "Coalition" is used for an alliance or temporary for joint action of various powers or states and also of the union into a single government of distinct parties or members of distinct parties. According to ogg... "the term coalition as employed in a political sense, commonly denotes a co-operative arrangement under which distinct political parties, or at all events members of such parties unite to form a government or ministry."

The system of coalitions has certain important implications firstly coalitions are formed for the sake of some reward, material or psychic. Secondly, a coalition implies the existence of at least two partners. Thirdly, the underlying principle of a coalition system stands on the simple fact of temporary conjunction of specific affairs as coalition players and groups dissolve, and form new ones lastly, the purpose of a coalition adjustment is to seize power, it may seek to stake its claim for formation of a ministry or for pulling a ministry down.

In continental countries where there is a multi-party system, coalitions are the rule, not the exception. There have usually been coalitions in France, Switzerland and in Scandinavian Countries. There is a multiplicity of parties which range from six to seven in France and Germany and in these countries coalition provides a workable means whereby the machinery of the state is efficaciously run.

Coalition Government

Coalition governments are quite common in India. It is shown that they arise as a result of the electoral system and are subject to the sociopolitical conditions prevalent in the country. Apparently it seems that coalition governments at the centre are likely to continue in view of the diversity of our polity and the nature of the electoral system in India.

Our experience of multi-party governments until now is not happy one. But this interpretation is highly ad-hoc and simplistic and one-sided. If there is ideological cohesion and unanimity regarding programmes between coalition partners (parties) then these governments will be stable and strong. Striking examples we find are at state level states like West Bengal and Kerala have ruled by left parties by democratic fronts.

Coalition culture should be evolved³

As India has entered in the era of coalition governments since late eighties (1989) at the centre questions have been raised over the stability and smooth governance of the coalitions with alliances coming to stay in the wake of fractured verdicts political parties would evolve a "Coalition Culture" by learning to "accommodate" and be "Flexible" towards their partners to ensure a complete run of their government. The instances of stable coalitions in West Bengal and Kerala for over two decades are before us. Now we should develop a coalition culture at the national level. In an alliance of parties with opposing ideologies, the partners should be able to accommodate and modify their programmes to arrive at decisions to move forward because performance is important as stability. Political parties will have to behave responsibly in running coalitions.

Coalition politics can be made successful if :

1. The Leaders of various Parties develop a culture of running coalition.
2. The alliance partners are accommodative to the programmes and ideologies.
3. The largest party of the coalition provides leadership, views and interest of smaller groups.
4. All allies participate in government.
5. If it is not possible, then support should be to a large group from a small group outside for more stable government.

6. All the parties in a coalition should be part of the government, the idea of any one party giving outside support is not advisable coalition partners should have common programme in order to provide stability to the government.
7. There should be transparency of Policy decisions.
8. There should be a consensus leader as a prime minister.
9. Coalition government should seek unconditional support from alliance partners.
10. To monitor the coalition government there must be a high power committee to check mat the indisciplined leaders and parties.

Two conditions have to be met for a coalition government to be effective : Coalitional partners must lose their hard ideological edge in order to be able to work with other parties and they must lose some of their internal cohesion if the party is to take a view at the centre that on occasion goes against the interest of the party in the state.

Fairly important dimentions of coalition government are conflict⁴ management and conflict resolution among coalition partners opinion leaders are to have a tight rope walk to build up consensus while taking intricate policy decisions. When ideological distances are not wide or partners are nearer policy formulations are easier. But in actual situations in the process of coalition bargaining leaders are often seen to be manipulative. In a multi party coalition situation be it at political level or government fold, political actors devise shrewd strategies to maximize benefits and the distribution of the same. The coalition with the largest participation of parties ensure wider representation also. But political parties as they are, almost always vie with each other for office. The party or parties extending support to the incoming coalition structure seek every possible opportunity to influence policy formulation processes of the coalition government.

In view of coalition situations for the past fifteen years in India and in several of its constituent states like Uttar Pradesh, Maharastra, Karnataka, Bihar, Kerala and West Bangal since late seventies the politicians across the national and state parties as also the political analysis are crying hoarse that this trend of coalition government building is irreversible and as we have finally entered into a totality of coalition era. It is time that the system would ultimately result in the institutionalising of coalition government at the centre and the states. The systemic dynamics is delicate. The Process of coalition politics is seminal both in societal and political levels. Even political parties are to make coalition of interest and strategies pursuing their games of power grabbing and policy making as an alternative.

Coalition politics is not necessarily reflected in coalition government building Indian society has now been totally fractured in caste, communal linguistic and ethnic lines. The delicate unity that existed before has been torn a part by sectarian state politician for their individual or party interests very often in most circumstances objective, ideological, or universal policy considerations are of marginal significance. They try to mobilize caste, communal and ethnic groups and their sentiments and attempt to forge a simple political coalition to form the government at the state levels and aspire for larger payoffs in the central government. It is a two way bargaining process to

share largest possible gains at the central government and taking the opportunity to maintain the freedom at the state level.

The government formed on the basis of political coalition that have their roots in genuine social coalition is never a weak formation even if it is of a shorter tenure. But except in West Bengal and Kerala to an extent, this is hardly a proposition in states having coalition governments resulting from post poll coalition to grab office only. The examples at hand are Karnataka and Bihar (Before this present Nitish Kumar government) as at present.

Indian experience in government making is unique and variegated. Now since 1989 it has been a recurrent phenomenon, minority coalition government surviving from outside support of political parties not joining the government. Strictly speaking a coalition government is formed when a number of parties like two three or more all participating in, as found in Turkey, Israel, Malaysia etc., in the East or European countries on the west, it is almost a regular feature there. In India this is few and far between and found only twice in 1977 the Janata party regime and in 1998 and 1999 the NDA regimes. All other formations are minority coalition governments supported by other parties from outside formally or informally for reasons of their own political interests. In 1979 Charan Singh's Janata party faction with a few others ruled for a few months without facing parliament on the manipulative support of the Indira Congress.

In 1989 Viswanath Pratap Singh with only 131 Janata Dal MPs formed a minority government with outside support by the BJP on the one side and CPI, CPM and other left parties on the other. Such was Chandra Sekhar's government in 1991. In 1991 election the Congress party with 224 seats under the leadership of Narsimha Rao came to power and stayed in office for the full term because none of 40 odd parties opposed the government and ultimately Mr. Rao manipulated a tenuous majority in the Lok Sabha. Both Deve Gowda and Inder Gujral survived with outside support of the Congress. In these two minority governments CPI participated, with willing support the CPM and other left parties remained outside the government. Atal Bihari Vajpayee in 1999 with 24 parties formed a genuine coalition government, Telugu Desam party a member of the NDA though, without sharing the ministerial office extended its support all through.

As indicated above, none of the coalition governments at the centre⁵ (except the last one NDA) right from the Janata government in 1977 have lasted their full term in fact the average of these has been only about 12 months. As a result of this, the country was forced to have premature elections in 1980, 1991, 1998 and 1999. These governments have been unstable, mainly due to opportunistic politics, absence of any common policy or programme and parties trying to jockey for long term electoral advantage in the next elections.

The last Vajpayee government lasted its full term because Vajpayee and the NDA government had learnt the dynamics of coalition politics by trying to accommodate regional aspirations and demands with a national agenda for governance. In the process, some of BJP's own items on their agenda (Building of a Ram Mandir in Ayodhya and a common Civil code) had been put in the background or altogether sidelined.

The present Congress coalition of 18 parties having a total of 224 seats in parliament as a minority government has been playing a strong number game, the

left parties with their 61 members, in exchange for considerations are supporting from outside not participating in united progressive alliance(UPA) although accepted the most important post of the speaker as did the TDP earlier in NDA regime. The post of the speaker, as observed during these days in many a state legislature in situation of party split and politics of defections, appears to be important.

In political crisis situation the speaker of the house may play a decisive role. The CPM is trying to push its agenda and make the congress party sometimes irritatingly accept its policy perspective in a big way. Though the congress and its allies are a minority government, yet it is the strongest during the past two and a half decades. With the post election support of Mulayam Singh from outside with his 36 MPs Manmohan Singh's minority government will survive even if the left parties withdraw support a rare possibility though particularly when mayawati and her BSP with 19 MPs, not opposing this government.

This is really a unique experiment in contemporary Indian Politics, political observers have been confronting with. Be it a real coalition government or a minority coalition government as at present the facts that are to be objectively considered are (1) the size of winning coalitions (2) the basis on which coalitions or minority coalition governments are formed (3) the distributions of offices among the winning members and duration of the formation (The social Science Encyclopedia). Upon a sound-calculation and strategy and even manipulation the tenure of the Manmohan Singh's government is supposed to survive its full term. In the ongoing process of fighting BJP and to experiment with present version of Indian consensual politics the Manmohan Singh minority coalition possible may achieve the status of a genuine coalition government.

Indian political system is quite resilient and as observed during the last three decades, the systemicethos is expected to absorb coalition culture of a different variety because of the unique ground realities in a sub-continental dimension.

Notes :-

1. Anindya Saha ``The Indian Party system 1989-99 seminar August 1999 issue no 480 p-21, 22.
2. Babulal Fadia ``Coalition politics in the indian states" State politics in India volume I, Rawat Publication, New Delhi, 1984, P.401, 402.
3. Meenu Roy-Indian Democracy at 50 in edited by Zenab Banu Decline and fall of Indian politics Kanish Publisher-New Delhi, 1999 P.184, 185.
4. Amiya K. Chaudhuri - Minority Government : Coalition politics Indian experiements P.407, 408, 410. The Indian Journal of political science, vol. LXVI, No.2, April-June, 2005
5. Ravi P. Bhatia - Structural Basis of coalition Governments, P.149. The Indian Journal of political Science, Vol.64, No.1-2, Jan-June-2003.

Paper was presented in a National Seminar on ``Structure and Dynamics of Indian politics", organized by the Dept. of Political Science, M. S. University of Baroda, Vadodara, held on 16, 17 January 2006. □

VOLUNTARY DISCLOSURES IN CORPORATE ANNUAL REPORTS : STYLE VERSUS CONTENT (A CASE STUDY)

■ **DR. H. C. SARDAR**

S. D. School of Commerce

Gujarat University, Navrangpura, Ahmedabad 380 009.

SUMMARY

The increasing trend in voluntary disclosures has become apparent during the past few years. Many reasons can be attributed to this phenomenon. The investigation of differences between mandatory disclosures and voluntary disclosures was taken up as the first objective of this paper. These two were found and hence voluntary disclosures were considered to be fulfilling a complementary role.

In order to check the actual practice of voluntary disclosures, CONTENT ANALYSIS of annual corporate reports of Wipro Limited for the years 1996-97 to 2000-01 was done. This comprised of the second objective of this paper. It was found that while the size of the reports doubled during these years, the space allocated for voluntary disclosures increased five fold. Both textual and non-textual means of communications were found to be used for voluntary disclosures. A lot of innovation was observed in the report of 2000-01. The analysis of the contents indicate that this company used the path of voluntary disclosures to take full advantage of this means of communication for transferring information from its private domain to the Public domain.

The third objective of this paper was to examine the future of voluntary disclosures for Indian Corporate Sector. A comparison of the case of Wipro with that of Infosys displayed two extreme poles of voluntary disclosures. Infosys gave a lot of additional accounting information such as inflation

accounting, value added etc. Wipro tended to use the voluntary disclosures more in the advertising mode. A company of the stature of Wipro could easily have disclosed more accounting information to fulfill its commitments and to cover the gaps in mandatory ones. Yet it chose not to do so while Infosys utilized this opportunity to the fullest extent. Voluntary disclosures would mean more effort in preparation of the reports as well as larger expenditure. The two extremes provide a lot of scope for other companies to follow. It would be advisable to employ a judicious mixture of both. A more humane approach coupled with wider disclosure of accounting mixture of both. A more humane approach coupled with wiser disclosure of accounting information would enable the companies to retain the flexibility of voluntary disclosures or else they would be under the threat to be brought under the purview of mandatory requirements.

1. INTRODUCTION

With the industrial revolution came the change in the business organization. Its ownership shifted from individuals to a corporate body, which has a distinct identity, separate from its owners. This change also extended the interest in the business from individual level to more public domain. Be it a small business or a conglomerate, a partnership firm or a public sector enterprise, a manufacturing business or a service sector industry, all the parties who had direct or indirect interest in any business needed information about the business. Keeping in view the interest of society at large and the rights of the people directly related with a business, governmental imposition regarding revelation of information about a business enterprise evolved as far back as the Babylonian empire (Kapadia, 2000)¹. We must also not forget that the writings of Kautilya also point to the existence of quite a well-developed system of state level accounting in India. (Ibid) Even before the change in the organization of business on modern lines, financial records were systematically maintained for business activities. It was in the nineteenth century that this took up a more formalized form and later developed into a specialized profession. With the promulgation of the Indian Companies' Act, the public dissemination of financial information of a business enterprise became the right of the government and the society. Disclosure of financial information about business enterprises developed into the formalized form of annual reports the world over. The Annual Reports of a company became the first reference documents available in the public domain for all interested parties such as government and other regulatory bodies, competitors and collaborators; shareholders and employees of the company, stock exchanges, stock brokers and allied professionals, academicians and the public at large. Even for the company itself they provided valuable historical record of progress, of success and of failures.

During the last 25 years a lot of changes have slowly crept up in the way business activities are performed. The world has almost become a global village with the proliferation of multinational enterprises, expansion and integration of markets and dispersion of manufacturing activities. Consequently, the financial reporting system of corporate entities has also undergone considerable changes. It is now not only compulsory under different regulations, but also the companies themselves see it as a way of building up their business.

The most recent development in the area of financial reporting is the inclusion of additional information beyond the legal and regulatory requirements. This information

is clubbed under 'VOLUNTARY DISCLOSURES' to distinguish it from other disclosures in the annual reports of a company. Since this is a recent phenomenon and it is more significant as the companies are not under any compulsion to declare any voluntary information, an attempt is made in this paper to study 'VOLUNTARY DISCLOSURES IN THE ANNUAL REPORTS OF INDIAN COMPANIES'.

2. OBJECTIVES

Voluntary disclosures cover a more heterogeneous area than mandatory disclosures in the Annual Reports. There is no strict format available for this part. In view of these facts and the increasing importance of voluntary disclosures, the objectives of this paper are as follows :

Analysis of differences between mandatory disclosures and voluntary disclosures in terms of objectives, method of reporting, items in the report, its significance, the uses of the disclosures etc.

The second objective is to undertake a case analysis of voluntary disclosures by a company.

To investigate the future of voluntary disclosure in the Indian context.

Secondary reference material, in the form of books, journals, newspapers and annual reports of companies were used to garner information about voluntary disclosures. WIPRO was the company chosen for case study. Its annual reports from 1996-97 to 2000-01 were used for the case study. CONTENT ANALYSIS method was used to analyse the voluntary part of the annual reports.

3. DIFFERENCES BETWEEN VOLUNTARY DISCLOSURES AND MANDATORY DISCLOSURES.

When information about the business is transferred by a corporate body from the private domain to the public domain, it is called "disclosure" (Kohler, 1979)²; American Accounting Association, 1972, 1977)³. The history of financial disclosures in a formalized form dates back to the nineteenth century. Over the years the mandatory disclosures have obtained universal acceptance so much so that now wherever corporate bodies have legally registered existence, there also exist norms for mandatory financial disclosures. During the last twenty-five years, a lot of changes have taken place in the rules for mandatory disclosures due to several reasons, which are :

The changes in the business organization

The closer interaction between corporate bodies and the government

The growing stakes of the public in business

Changes in corporate responsibilities, which now include social responsibilities apart from its usual ones.

Another major change, which occurred in corporate financial reporting, was that now additional information-over and above the mandatory requirements – was being disclosed by the companies. This new phenomenon was called "VOLUNTARY DISCLOSURES" to distinguish it from the mandatory part. Some of the objectives of this Voluntary Disclosure were the same as those the Mandatory Disclosures, but others were quite different as there was no compulsion for Voluntary Disclosures. Besides the manner of Voluntary Disclosures is quite different from the Mandatory ones. A comprehensive comparison of the two categories of disclosures revealed the following major differences :

1. Mandatory disclosures are obligatory under law whereas no such obligation exists for voluntary disclosures.
2. All registered corporate bodies must disclose mandatory information whereas voluntary disclosures would not cover 100% of the corporate sector.
3. The main objective of the Mandatory Disclosures is to meet legal requirements. This is not the case for the Voluntary ones.
4. The main users of information contained in Mandatory disclosures are the Government, regulatory bodies, shareholders, employees of the company, researchers and academicians and potential business partners, etc. The same group of users would be there for Voluntary Disclosures also.
5. The uses to which these two types of Disclosures are put would be different. Voluntary Disclosures would first be evaluated on the basis of readiness of the company to share information and to be more open. It would be an image building exercise rather than a penalty evading exercise. Therefore, voluntary disclosures would be put to more positive uses than mandatory disclosures. Mandatory Disclosures are evaluated on the basis of their adherence to prescribed norms. This would reflect whether the company is toeing the required line or not. Voluntary Disclosures on the other hand would be the indicators of progressive management and how public oriented the company is.
6. Mandatory disclosures have to follow the prescribed format by and large. No such standard format is available for Voluntary ones.
7. Mandatory Disclosures contain a lot of quantitative factual information, whereas Voluntary Disclosures are more qualitative in nature.
8. Mandatory Disclosures have to be published periodically, as per the requirements of the various regulatory bodies voluntary disclosure are generally published along with mandatory ones but there is no regulatory or legal time schedule fixed for them. It is also not necessary that Voluntary Disclosure once given on a particular aspect be repeated periodically by company.
9. Mandatory disclosures contain both qualitative and quantitative data. Both these types of information also form part of Voluntary Disclosures. There is a lot of difference in the items which is contained in to two types of Disclosures. Further there is generally no repetition of information in the two types of disclosures. By and large, the Voluntary part contains information in addition to the information contained in the Mandatory part. Photographic and statistical information generally form part of the Voluntary disclosures only and not mandatory ones.
10. These two types of disclosures differ from each other considerably on the basis of their significance also. Mandatory disclosures form the right of the shareholders to be acquainted with the position of the business at specific intervals on the ground that the capital of the company comes from the shareholders. A company is also responsible for providing information to

supervisors, since all business activities are supervised to a certain extent by the rules and regulations of the government and other bodies. Voluntary Disclosures, on the other hand, have a more social significance. The mere fact that a company reveals some information about itself on a voluntary basis indicates the presence of awareness of social responsibilities. It is also possible to highlight the achievements, future plans and other specific features through Voluntary Disclosures. These also provide a more humane element to the technical annual financial reports.

11. Several awards have been instituted to evaluate the efficacy of financial reporting of the companies. Judgment is based on both Mandatory and voluntary information. For Mandatory information the adherence to the prescribed norms forms the basis of the judgment. This process is more subjective for Voluntary Disclosures.
12. Mandatory Disclosures by themselves are enough. Voluntary Disclosures are supplementary to the Mandatory information and can never substitute for it.

The above analysis shows that Voluntary Disclosures are quite different from Mandatory Disclosures. The increase in Voluntary disclosures is also a recent phenomenon and therefore needs closer investigation. A review of how Voluntary Disclosures have been changing in the recent times is done in the following sections, using information about WIPRO Ltd., with the help of content analysis.

4. CONTENT ANALYSIS OF VOLUNTARY DISCLOSURES BY WIPRO LIMITED :

Wipro Limited, with Mr. Azim Premji at its helm since 1968, has traveled a long way to become the topmost Infotech Company from India with a global presence. It also has a long history of diversification in the areas of health care, lighting, consumer care etc. With the expectation that such a company would keep abreast of the latest trend in disclosure practices, it was taken up for the case study.

CONTENT ANALYSIS is a tool mostly used to analyze documentary material, when such material is in structured form. The aim of this analysis is to investigate the messages contained in the document. Therefore, content analysis is qualitative in nature (Kothari, 2001)⁴. In this paper both simple and subtle methods of content analysis were used. The simple method was used to work out the probable objective behind the disclosure of various items given in voluntary disclosures.

For the content analysis, Annual Reports of Wipro Limited from the year 1996-97 to 2000-01 were studied. The contents of the Voluntary Disclosures in these reports were investigated on the following four points :

- a) Allocation of space in the reports
- b) Features of the cover Page and back cover
- c) Utilization of means of communication other than text and
- d) Highlights of Executive Summary and/or Chairman's Letter

a) Allocation of Space in the Reports :

Disclosures aim at transferring information from the private domain of the company to the public domain. Naturally, more the space devoted to Voluntary Disclosures, larger would the disclosures. But, this also has to be evaluated on a

comparative basis, i.e. what percentage of the total space of the annual report has been devoted to the Voluntary part.

The front and the back covers were excluded from this count as they were analysed separately. Table 1 below gives the details of the space allocation.

The annual reports of the company doubled in size during the five years under consideration but the portion devoted to voluntary disclosures increased five folds, from five in 1996-97 to 27 in 2000-01. One remarkable point to be observed is that in 1999-2000, the actual numbers of total pages in the report were reduced by nearly 24% (from 84 to 64) over the previous year, the reduction in the number of pages allocated to V.D. was only 16% (from 12 to 10). In 1998-99, 12 pages were kept for V.D., which was the same in the previous year. But since this report had more pages than the previous year, the allocation in percentage terms shows a decline.

TABLE 1
SPACE ALLOCATION FOR VOLUNTARY DISCLOSURES IN ANNUAL REPORTS
OF WIPRO LIMITED

YEAR	NO.OFPAGES	NO. OF PAGES FOR V.D.	PERCENTAGE ALLOCATION TOTAL FOR V.D.+
1996-97	55	05	9.09%
1997-98	75	12	16 %
1998-99	84	12	14.28%
1999-2000	64	10	15.63%
2000-01	121*	27	22.31%

* The total number of pages in this report was 208. By this time this company was listed in the US also. Therefore, this report contained Mandatory financial information as required under the US laws from pages 122-208. This has been excluded to maintain uniformity over the years for comparison.

+V.D.-Voluntary Disclosures.

The size of the report remained constant throughout these years, except for the increase in number of pages.

b) Features of the Cover Page and back cover :

The cover page is of maximum strategic importance where V.D. is concerned. The significant features of the cover page and the back covers of the annual reports under investigation are described below, year wise.

1996-97

The color was gray with a panel of a different hue in between and the name of the company with its simple logo was given on the right hand side bottom. The inside of the front cover contained important information about the address of the various corporate offices of the organization and the names of the members of its executive council. Both sides of the back cover were blank.

1997-98

In contrast to the previous year, the front cover of this report was very colorful

with the background in rainbow colors. The logo of the company was made of a sunflower with the repeat of the rainbow colors in diagonal stripes. A different font was used to print the name of the company. More significant was the fact that the caption “applying thought” was inserted just under the name of the company in a prominent manner. The theme of “applying thought” was later emphasized throughout the report, giving full indication of the special efforts of the company. The inside of the front cover carried the same information as the previous year but with some important addition. Apart from repeating the logo of the company and the accompanying caption, four more areas of activities were highlighted using smaller logos. These were: Human value, Integrity, Innovative Solutions and Value for Money. A most effective way to transmit USP of the company. The same thing was repeated, in bolder print on the last page of the report to catch the eye. The inside back cover carried the four logos and the explanation of the four logos in very attractive language, explaining the promise of the company represented by the four logos. The back cover was also very colorful with the rainbow colors being repeated in diagonal stripes. When compared with the last year the cover pages indicate the crucial change in the image of the company in its own conception as well as a strong attempt to build up a new image in the minds of the people.

1998-99

This year the cover page was more sober compared to last year. The theme of rainbow color was continued but instead of the whole page, they inserted in the form of a panel on a white background. The logo and motto of the company were given at the center of the bottom part and in smaller print than the last year. The inside of the cover page was blank and the information given on it during the previous years was given on the opening page of the report. The inside of the back cover remained the same as the previous year. The back cover was also very somber with the logo, motto and the address of the company being given at the bottom end.

1999-2000

There was no change in both the cover pages from the last year.

2000-01

This year the cover pages underwent a metamorphosis. The logo and motto of the company was placed on the right hand top corner in a white circle. The over all background was of blackish gray with depiction of earth's silhouette in blackish blue and several spheres in different colors depicting planets. More important was the caption “MIND ACROSS BORDERS” printed in very bold letters to indicate the expansion of the activities of the company at global level. The cover page had a double fold and the inside part of the cover page had a very interesting presentation of the contents. The inside folds of the cover page the summary of financial information in an easily understood format. It presented segment-wise business performance for the financial year. The highlights were presented using one line graph, five bar diagrams, one three-dimensional diagram and one pie diagram. The first page of the report was almost a continuation of the cover page in the sense that along with the photograph of the first page it also carried a brief statement about the aims, goals, commitments and prospects of the company. The addresses of the registered offices were given on the inside part of the back cover, which was a uniform black. For the first time the name of the printers was mentioned on the back cover.

c) Utilization of Means of Communication Other than Text :

Since V.D. need not follow a fixed format like that of mandatory Disclosures, a lot of scope exists for communicating information about the company for it. The ideal output should be such that the information appeals to the user, is user friendly, manages to convey the message of the company in the most effective manner, does not give rise to doubts and gives proof of how the company has kept its promises. The company would also need to take care that the information thus disclosed does not jeopardize it in any way. V.Ds. would automatically involve a lot of textual information. In this section, the analysis is limited to means of communication other than text. Table 2 below gives the details of the items of communication used in these reports.

TABLE 2
USE OF NON-TEXTUAL MEANS OF COMMUNICATION IN THE ANNUAL REPORTS

ITEM/YEAR	1996-97	1997-98	1998-99	1999-2000	2000-2001
TABLES	1	1	3	1	0+
BAR CHARTS	4	0	0	0	0
LINE GRAPHS	0	4	4	4	
STRUCTURAL DIAGRAMS	0	0	1	2	7
PHOTOGRAPHS (PRODUCTS)	4	5	3*	2	0
PHOTOGRAPHS (PREMISES)	2	1	0	3	5
PHOTOGRAPHS (EMPLOYEES & EXECUTIVES)	0	1	1	1	19
RECREATIONAL FACILITIES	0	0	0	0	3

* One photograph includes 12 products another shows 11 products.

+ The table and bar charts for this year were given on the inside part of the front cover. Moreover, since this has already been mentioned during the discussion about the cover page, it is not being included here.

d) Highlights of Executive Summary/Chairman's Letter :

The Chairman's Report formed the main part of the textual content of the voluntary disclosures in the reports. In 1996-97 the main achievements of the company were highlighted in the form of Executive Summary. From next year onwards this Executive Summary was given as the concluding part of the Chairman's letter addressed to the interested parties. In 1997-98 this letter was addressed to the "Stakeholders", to the "Customers, Employees and Shareholders" in 1998-99, and thereafter again to the "stakeholders" in the last two years. Every year the letter carried the signature of Mr. Premji except in 2000-01. Apart from this letter, separate information about the various subsidiary companies was also given. The space allocation for the various subsidiary companies was also given. The space allocation for the various years on these items is given in Table 3 below:

TABLE 3
SPACE ALLOCAITON FOR TEXTUAL INFORMATION

ITEMS/YEARS	1996-97	1997-98	1998-99	1999-2000	2000-01
Chairman's Letter+	1	3	4	2	4
Corporate Profile	1	0	0	0	2
Technologies	2	1	1	3	6
Infotech	1	3	3	2	4
Consumer Care	1	1	1	2	5

+ And/or Executive Summary

It would be relevant to mention here that in 2000-01 a lot of charts, diagrams and photographs were used along with the text for the various components of the group.

Appendix 1, 2 and 3 give the year wise items, which were mentioned in the Executive summary, Chairman's letter for Wipro Infotech. This exercise was not carried out for the other subsidiaries as the areas covered were almost the same as those for Infotech and such minute details were not able to throw more light on the voluntary disclosures.

The picture which emerge from this analysis is :

- This company has not given any additional accounting information about itself in the form of voluntary disclosures. Appendix 4 lists the possible accounting information, which could be disclosed on a voluntary basis. The items listed there give a better insight into the financial health of the company. Some of these items relate to the social responsibility of the company. One really wonders why an outstanding company like Wipro did not give any accounting information on voluntary basis during all these years.
- Wipro had also given financial information according to the US GAAP in 2000-01. This was because by that time it was listed in the USA too.
- Visually the report had improved tremendously during these years.

The presentation of information was innovative and easily comprehensible, even by a layperson.

The layout was well planned and the photographs strategically placed to attract the reader.

This increasing emphasis was on six sigma through out these reports amply brings out the fact that this is the unique strength of the company where quality assurance is concerned.

The focus of people and employees brings out the social spirit of the company.

5. FUTURE OF VOLUNTARY DISCLOSURES IIN INDIAN CONTEXT :

The case of Wipro cannot be taken as the role model for the entire corporate sector for investigating the future of voluntary disclosures. To over come the bias in a case study a small investigation of another company belonging to the same area – Infosys was taken up. Apart from many textual and non-textual items (similar to those disclosed by Wipro), this company gave information as listed in Table-4 below. It can be seen from this table that Infosys has been reporting approximately 13 items out of the possible 29 items of voluntary accounting disclosures listed in Appendix 4.

Further the practice adopted in 1996-97 was continued on a fairly consistent basis throughout the years. No doubt Infosys has been winning best awards for financial reporting during these years.

TABLE 4
VOLUNTARY DISCLOSURE ITEMS OF INFOSYS

ITEM / YEAR	1996-97	1997-98	1998-99	1999-00	2000-01
Inflation Accounting	0	0	0	0	1
Human Resource Accounting	1	1	1	1	1
Value added statement	1	1	1	1	1
Economic Value Added	1	1	1	1	1
Social Accounting	1	1	0	0	0
Significant Ratios	1	1	1	1	1
Shareholder Information	1	1	1	1	1
Geographical Segment	1	1	1	1	1
Share holding Pattern	1	1	1	1	1
Brand Valuation	1	1	1	1	1
Management Structure	1	1	1	1	1
Intangible assets Score sheet	1	1	1	1	1

Note 1 indicates the information was given and 0 indicates the information was not given.

The example of Infosys presents quite a contrast to that of Wipro. Both these companies belong to the same sector. Wipro is more diversified in its activities than Infosys but their core business is the same. Both have a good reputation and are brand leaders. Now it becomes even more imperative to find out the possible reasons why Wipro chose not to declare additional accounting information. Some of the possible reasons are :

It might not have felt it necessary to disclose the information, as it was not mandatorily required.

It might have felt that this information will not be utilized much compared to other textual and non-textual information.

It might not have wanted to spend time and money to provide this information.

It might not have wanted to follow the example of Infosys, as it is a near rival.

There may be some other reasons not directly traceable from the second hand information of the reports.

With these two extreme examples one can now investigate the future of voluntary disclosures in Indian context. The conclusions, which have been drawn by me are :

- 1) The first point is to determine whether some voluntary disclosure should become essential part of the annual corporate or not. For this our recommendation is that all companies must strive to disclose as much information on voluntary basis as possible without jeopardizing their business in any manner. This needs to be done in view of the changing concept of a business organization from a purely commercial one to one with a lot of social responsibilities.

- 2) The second recommendation is about the additional accounting information. It is quite crucial that companies should now start providing information on significant aspects such as inflation accounting etc. They would be quite useful for all categories of users of the annual reports.
- 3) The companies must start providing more and more accounting information on voluntary basis, as they will manage to retain the flexibility of the voluntary aspect. In case they do not take this step now, it is quite likely that these may sooner or later be imposed on them in the form of mandatory disclosures.
- 4) Next the question comes whether some lessons can be learnt from the Case of Wipro also. By the increase in the coverage of voluntary disclosures, in terms of allocation of space and use of techniques, it is obvious that Wipro considered these items of high utility. The same would apply for any Indian company and therefore it is recommended that every company can gain by presenting more information about the company.
- 5) The emphases on six sigma by Wipro clearly bring out this as its strength. Other companies can emulate this example too.
- 6) The quality of printing, layout, selection and placing of photographs, various graphs, diagrams and charts were found to be unique features of the reports of Wipro. Other companies to improve the visual and contextual contents of their reports can use this example.
- 7) The formal institutions, such as ICAI etc. can work towards developing some methodology for evolving uniformity in voluntary disclosures also. It would go a long way in helping the smaller companies to improve their reporting system as they may not have the capacity to disclose information in the most advantageous manner which Wipro and Infosys have.

VOLUNTARY DISCLOSURES is still an uncharted area where more investigation is required. This is necessary not only from the point of view of research but to provide guidelines to the companies in general. The main objective of this paper was to bring the focus of this august community to the area of Voluntary disclosures.

References :

- 1 Kapadia, G.P., 2000, History of Accountancy Profession in India, the Institute of Chartered Accountants of India, New Delhi, p18
- 2 Kohler Eric, L.A., 1979, Dictionary for Accountants, Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi, p 180.
- 3 American Accounting Association, 1972, Report of the Committee on Basic Auditing Concept, Supplement to the Accounting Review, p 23.
American Accounting Association, 1977, Conceptual Framework for Financial Accounting and Reporting, Elements of financial statements and their Measurement, June, p 19.
- 4 Kothari, C.R., 2001, Research Methodology, Methods and Techniques, Wishwa Prakashan, New Delhi

SCORES ALLOCATED : 1= MENTIONED, 0= NOT MENTIONED

APPENDIX 1

ITEMS HIGHLIGHTED IN EXECUTIVE SUMMARY OF ANNUAL REPORTS OF WIPRO LTD.

ITEM / YEAR	1996-97	1997-98	1998-99
SALES	1	1	1
PROFIT AFTER TAX	1	1	1
SOFTWARE EXPORT	1	1	1
PRODUCT/ACTIVITY WISE RANKING OF VARIOUS UNITS	1	1	1
R & D COST	1	1	1
GROWTH RATE	1	1	1
AWARDS	1	1	1
BELIEFS	1	0	0
SIX SIGMA	1	1	1
VISION FOR YR2000/ 5 YR PLAN	1	1	1
ISO 9002 CERT.	0	1	0
SEI CERTIFICATE	0	1	1
PROMISES	0	1	1
FUTURE	0	1	0
FUTURE STRATEGY	0	1	1
CURRENT PERFORMANCE ASSESSMENT	0	0	1

APPENDIX 2

SALIENT FEATURES OF CHAIRMAN'S LETTER IN ANNUAL REPORTS OF WIPRO LTD.

ITEM/YEAR	1999-2000	2000-2001
ACHIEVEMENT OF GOAL OF PAT	1	1
EMPHASIS ON QUALITY, PEOPLE & STRATEGIC DIRECTION	1	1
SIX SIGMA	1	1
SEI CERTIFICATE	1	1
BLACK BELT TECHNICAL EXPERTS	1	1
ISO CERTIFICATE	1	0
EMPLOYEES	1	1
THANKS TO CONTRIBUTORS FOR SUCCESS	1	1
CUSTOMERS PROMISE	1	1
GROWTH RATE	0	1
VISION	0	1
BUSINESS LEADERSHIP	0	1
CUSTOMER LEADERSHIP	0	1
PEOPLE LEADERSHIP	0	1
BRAND LEADERSHIP	0	1
AWARDS	0	1
E CULTURE	0	1
INNOVATION	0	1
FUTURE	0	1

A RECORD ON STILL UNKNOWN MEGAFLORA FOSSILS OF KACHCHH

■ Solanki H. A. ¹, Patel J. M. ², Majethiya H.V. ²

¹Department of Botany, School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad-9

²Department of Geology, R. R. Lalan College, Bhuj, Kachchh-370001

Email: husolanki@yahoo.com

ABSTRACT : _____

Kachchh is a significant area of Mesozoic sedimentation in India. It has varied lithostratigraphy, depositional environments, tectonic history and faunal-floral fossil assemblage. In Kachchh Mesozoic sedimentary rocks ranging in age from Bathonian to Aptian are beautifully exposed and extended along east-west in almost the whole length of Mainland Kachchh. The Mesozoic rocks are the good source of megaflora study as varied plant mega fossils are well preserved in these rocks. Considerable work has been done by the scientists and research students on biostratigraphy but yet much to explore.

Key Words: Mesozoic, Stratigraphy, Formation, Megaflora

Introduction

The sedimentary basin of Kachchh is an east-west oriented pericratonic rift basin at the westernmost periphery of the Indian craton (Biswas 1978, Biswas, 2002) between Latitude 22°30' and 24°30' N and Longitude 68° and 72° E. The basin is a fossil rift at the southern end of the Indus shelf and is bordered on the north by the fossil rifts of Thar and Southern Indus basins. The basin is filled up with 5000 to 8000 ft. of Mesozoic sediments ranging in age from Middle Jurassic to Lower Cretaceous are exposed in the following six disconnected areas which are major uplift zones and form highlands (i) Kachchh Mainland (ii) Pachcham Island (iii) Khadir Island (iv) Bela Island

(v) Chorar Island (vi) Wagad. These outcrop areas are separated by great and little Ranns of Kachchh and Banni Plain. The total area of Kachchh sedimentary basin is about 16,500 sq. miles of which outcrop areas include only 5000 sq. miles.

Stratigraphy of the Area and Megaf flora

The stratigraphy of Kachchh consists of Mesozoic, Tertiary and Quaternary formations (Kar - 1985, Bijal Prasad - 2002 and Biswas - 2002)(Table – 1). The Mesozoic formation comprise Late Triassic (Rhaetian) to Early Jurassic (Lias) continental, middle to late Jurassic Marine and Late Jurassic to Early cretaceous, Fluvio-deltaic sediments. The earliest rocks are not exposed. They are present in the subsurface of Banni.

Sub basin Mesozoic sediments are the rift fill sediments and constitute the major part of the basin fill. The tertiary sediments are mostly shallow marine shelf sediments in the peripheral and intervening structural lows bordering Mesozoic uplift areas. The quaternary consist of wide variety of sediments ranging from marine to fluvial lacustrine and eolian. Maximum stratigraphic succession is exposed in Kachchh mainland. In the Northern and Eastern highlands only the lower part of the Mesozoic sequence bordered by late Tertiary and Quaternary sediments outcrops (Table 1).

The stratigraphic sequence of mainland is divided into four formations named as Jhurio, Jumara, Jhuran and Bhuj formations in ascending order. The Bhuj formation is overlain by basic lower flows of Deccan Trap formation (Biswas, 1977) on the South while the base of Jhurio formation is unexposed.

Jhurio formation

Jhurio formation is a thick sequence of limestone and shale with bands of “golden oolites” in the lower part of the mainland and has been named after type section in Jhurio (Jhura) Hill in North Central mainland. Common fossils in this formation are *Rhynchonella*, *Terebratula*, *Ostrea*, *Astarte*, *Trigonia*, *Belemnites* and *Macrocephalites* (Invertebrate fossils of Phylum Mollusca).

Jumara formation

This is a thick argillaceous sequence characterized by shales with thin red bands alternating limestone and occasional sandstone interbeds, has been named after its type section in Jumara Hill near the Rann.

This formation is the richest of all in fossil content. The type section and Keera dome are rich in varieties of *Ammonites*, *Belemnites*, *Brachiopods*, *Pelecypods*, *Corals* and *Gastropods*.

Jhuran formation

A thick sequence of alternating bands of sandstone and shale, exposed along the stream by the ruined Jhuran village between Lothia Dam and Roha hill, has been designated as the type section for the lower and middle members. Common fossils include *Ammonites*, *Belemnites*, *Pelecypods*, *Gastropods*, *Corals* and *Echinoid*. The formation is richly fossiliferous in the western mainland and becomes less and less fossiliferous towards the east.

Bhuj Formation

This formation is the youngest formation of Mesozoic of Kachchh, named after its type locality around Bhuj and is a huge thickness of non marine sandstones of uniform characters. This formation is defined by the marine beds of Jhuran formation below and Deccan trap lava flows above. It thickens as we move from east to west. Bhuj formation is enormously thick in the west and is divided into three informal members such as (i) Ghuneri, (ii) Ukra and (iii) the Upper members. The common fossils in Ukra member are ammonites and pelecypods. It is rich in macro and micro plant fossils in the shales of *Ghuneri* lower and upper members. Important plant beds are seen near Lakhapar, Darsadi, Jakh, Kukadbhit, Kurba, Nangor and Manjal. The flora is typically upper Gondwana Ptilophyllum flora. Common forms are the species of *Ptilophyllum*, *Williamsonia*, *Brachyphyllum*, *Pecopteris*, *Aurocarites*, *Taeneopteris*, *Cladophlebis*, *Equisetum*, *Elatocladus* etc. Besides leaf impressions, large chunks of fossil wood and fossilized logs are seen in red ironstone bands of Ukra member (Map2).

Pachcham Island Formation

The “Pachcham” series of old classification was described from Jhumara dome of the mainland which is included in the Jhurio formation. The Pachcham rocks are divided into lower Kaladonger formation and upper Goradunger formation. Kaladonger formation is a thick sequence of conglomerates, sandstone and shale fully developed in the Kaladonger Range of Pachcham Island – comprises the oldest stratigraphic unit. The section exposed in the lofty scarp facing the Rann below the highest Babia peak (1520 ft) and along the stream west of Narewari wandh. The lowest beds are exposed in Dingy Hill. Common fossils are *Pelecypods*, and gastropods. Petrified tree trunks are seen in conglomerate and sandstones.

Goradunger formation is a sequence of limestone, shale and sandstone exposed above Kaladonger formation. The main reference section is exposed in the Gadaputa hill, east of Khavda. Common fossils are *Pelecypods*, *Gastropods*, *Crinoid* stems, plates and occasional *Starfish* (Indiaster Krishna, Rao, 1957).

Eastern Kachchh Formation

The stratigraphy of this region is represented by interrelated rock units exposed in unconnected outcrops of Wagad, Khadir, Bela and Chorar. There, three map-able rock units have been recognized viz. the Khadir formation, Washtawa formation and Wagad formation. The Khadir formation includes the oldest beds of the sequence. The Washtawa formation appears to be equivalent of the uppermost part of the Khadir formation. The Wagad formation overlies both Khadir and Washtawa formation and its top is not exposed. Compared to mainland formations, these formations are dominantly arenaceous.

Khadir formation: The rocks exposed in Khadir island have been included in this formation hence the name. The main reference section passing through Gadhada from the Northern most point at Cheriya bet to the Southern tip of the Island. The

basement is exposed in Meruda Hill, about 17 miles north of Khadir (Biswas, 1978). Common fossils are *Corbula*, *Gervillia*, *Gastropods*, *Corals*, *Rhynchonells* and *Fossilwood*.

Washtawa formation: This formation occurs below the Wagad sandstone, named after its designated type section in Washtawa dome. It consists of thickly bedded brown and red sandstones with intercalation of gypsaceous shales. Common fossils are *pelecypods*, *gastropods*, *fossilwood* and *starfish*.

Wagad Sandstone: The sandstones overlying the Khadir and Washtawa formation in Northern and Central Wagad respectively, named after Wagad. *Astarte*, *Trigonia*, *Ostrea*, *Modiola* and *Graphea* are the common forms of Pelecypods occur besides ammonites, Belemnites and pieces of fossilwood. Impressions of ptilophyllum are occasionally found in Shaly beds of Gamdau member.

The environment of deposition of the units indicates that Bathonian to Oxfordian (represented by the Kaladonger, Goradonger, Khadir, Washtawa, Jhurio and Jumara formations) was the period of transgression when the environment changed from Littoral to Neritic; and Post Oxfordian to Lower Cretaceous (represented by Wagad sandstone, Jhuran and Bhuj formations) was the period of regression, shifting the environment from neritic to fluvio-deltaic as the depositional centre moved out westward.

Panandhro Lignite Field Formation

The lignite seams and associated sediments of Panandhro formation have yielded a variety of pollen and spores, algae and phytoplanktons. Pteridophytic spores in the assemblages are referable to families Lycopodiaceae (*Lycopodium-sporites*), Schizaceae (*Lygodiumsporites*) and Matoniaceae (*Dandotiaspora*). Recovered significant angiospermous pollen belong to families Alangiaceae, Apiaceae, Arecaceae (Proxapertites, Arengapollenites, Spinomonosulcites, Spinizonocolpites) Bombacaceae (Lakiapollis), Asteraceae, Clusiaceae, Combretaceae, Lecythidaceae (Barringtonia) Liliaceae, Meliaceae, Poaceae, Polygalaceae, Thymeliaceae and Rhizophoraceae.

Very little megafossil information is available from the area (Lakhanpal and Guleria 1981 and 1983). The taxa recorded include *Terminalia* (Combretaceae), *Cinnamomum* (Lauraceae) *Lagerstroemia* (Lythraceae), *Ficus* (Moraceae), *Syzygium* (Myrtaceae) and *Pandanus* (Pandanaceae).

The Panandhro mega fossil assemblage is based only on leaf impressions and is almost devoid of carbonised woods (Lakhanpal and Guleria 1981 and 1983, Lakhanpal *et al.* 1984). It consists of 9 species, out of which 6 have been identified with 6 modern genera (Table -2 & 3). The remaining is decidedly dicotyledonous, and has been placed under the form genus *Dicotylophyllum saporta*.

Plant Fossils through Geological Time

The oldest record of microfossils, probably of cyanobacterial affinity, is from the warrawoona group (Ca 3500 Ma) of Western Australia and Fig Tree Group of South Africa (Ca 3500-3000 Ma). Acritarchs, Filamentous algae, and colonial algae are common in Meso and Neoproterozoic rocks. The lower Silurian was the most

significant time in the earth's history when the terrestrial land plants came into existence from the aquatic ones having differentiation of micro-and megaspores. The land plants developed in a number of floras characterising Baragnawathia flora during Silurian, Sigillaria flora (Devonian), Lepidodendron Flora (Carboniferous), Glossopteris Flora (Permian), Dicroidium Flora (Triassic) and Ptilophyllum Flora (Jurassic and Early cretaceous period). Later on angiosperms came into existence in lower cretaceous and ruling the vegetation till date.

Mega plant fossils of Kachchh

The Jurassic-Lower cretaceous plant mega fossils of Kachchh are well preserved, varied and diversified; mainly belong to bryophytes, pteridophytes, ferns and gymnosperms with dominant occurrence of *Ptilophyllum*. The Middle Jurassic-Lower cretaceous plant fossils of Kachchh, Gondwana basins (Rajmahal, South Rewa, Satpura, Jabalpur) and non-Gondwanic sedimentary basin (Krishna-Godavari, Cauvery) are represented by plant fossil of *Ptilophyllum*. For this reason, the middle Jurassic-Lower cretaceous megafloras of these areas are referred to as the “**Ptilophyllum Flora**” in India.

Morris (1840), Feistmantel (1876), Seward and Sahni (1920), Bose and Kasat (1972) and Lakhanpal *et.al* (1984) made valuable contributions to the plant megafossil studies of Kachchh basin (Biswas, 2002). Bose and Banerjee (1984) made a detailed palaeobotanical studies on Mesozoic plant mega fossils of Kachchh from the various sites representing Jhuran and Bhuj formations.

The recovered Mesozoic plant megafossils of Kachchh are given herewith:

List of Mega Plant Fossils of Kachchh

- v **Hipatophyta:** Hipaticaceae – *Thallites*, *Hepaticites*
- v **Pteridophyta:**
- v **Lycophyta:** Lycopsida – *Isoetites*, *Selaginellites*
- v **Arthophyta:** Sphenopsida – *Equisetites*, *Neocalamites*, *Sphenopteris*
- v **Pteropsida:**
 - Dipteridaceae – *Hausmannia*, *Dictyophyllum*
 - Marattiaceae – *Marattiopsis*, *Danaeopsis*
 - Matoniaceae – *Phlebopteris*, *Matonidium*
 - Osmundaceae – *Todites*
 - Gleicheniaceae – *Gleichenia*, *Coniopteris*, *Gleichenites*
 - Wiichseliaceae – *Weichselia*
- v **Unclassified ferns:**
 - Cladophlebis*, *Sphenopteris*, *Dictyophyllum*
- v **Gymnosperms:**
 - Corytospermales – *Pachypteris*, *Thinfeldia*, *Catonia*
 - Bennettitales – *Pterophyllum*, *Dictyozamites*, *Ctenozamites*, *Pseudoctenis*, *Otozamites*, *Onomozomites*, *Zamites*

Pentaxylales – *Taeniopteris*

Podocarpaceae – *Taxites*, *Elatocladus*, *Indophyllum*, *Pagiophyllum*,
Brachyphyllum

Araucariaceae – *Araucarites*

- v **Gymnosperms with uncertain affinity:** *Linguifolium*, *Trambaua*,
Lorumformophyllum, *Allocladus*.

The plant megafossil assemblage of Jhuran formation is characterized by dominance of ferns species (*Cladophlebis*) and gymnosperms (*Pachypteris* and *Pagiophyllum*) on the other hand mega flora of Bhuj formation is rich and diversified and represented by all the above listed plant megafossils and dominated by species of *Ptilophyllum*.

From the general survey of the megaf flora Kachchh, it is seen that out of known modern comparable taxa, only *Ficus* is represented in the present day flora of Kachchh that too is protected at limited places.

REFERENCES

Biswas, S. K. (1977) Mesozoic Rock Stratigraphy of Kutch, *Quart. Jour. Geol. Min. Met. Soc. India.*, V. 49 (3&4), pp. 1-52

Biswas, S. K. (1978) On the status of the Bhuj and Umia series of Kutch, W. India. *Proc. 7th Indian Colloquium on Micropaleontology and stratigraphy*, Madras.

Biswas, S. K. (2002) Mesozoic Rock Stratigraphy structure tectonics and mesozoic stratigraphy of Kutch.

Bose, M. N. and Banerjee, J. (1984) Cycadophytic leaves from Jurassic-Lower Cretaceous rocks of India. *Palaeobotanist*, V. (28-29), pp. 218-300.

Bijai Prasad (2002) Mesozoic Palynostratigraphy, Structure, Tectonics and Mesozoic stratigraphy of Kutch. DST Contact Programme.

Guleria J. S. and Lakhanpal R. N. (1984) On the occurrence of *Pandanus* from the Eocene of Kutch, Western India.

Kar R. K. (1985) The fossil floras of Kutch Tertiary Palynostratigraphy. *Palaeobotanist* 34: 1-280

Lakhanpal R. N. and Guleria J. S. (1981) Leaf impression from Eocene of Kutch, Western India, *Palaeobotanist*, 28-29: 353-373.

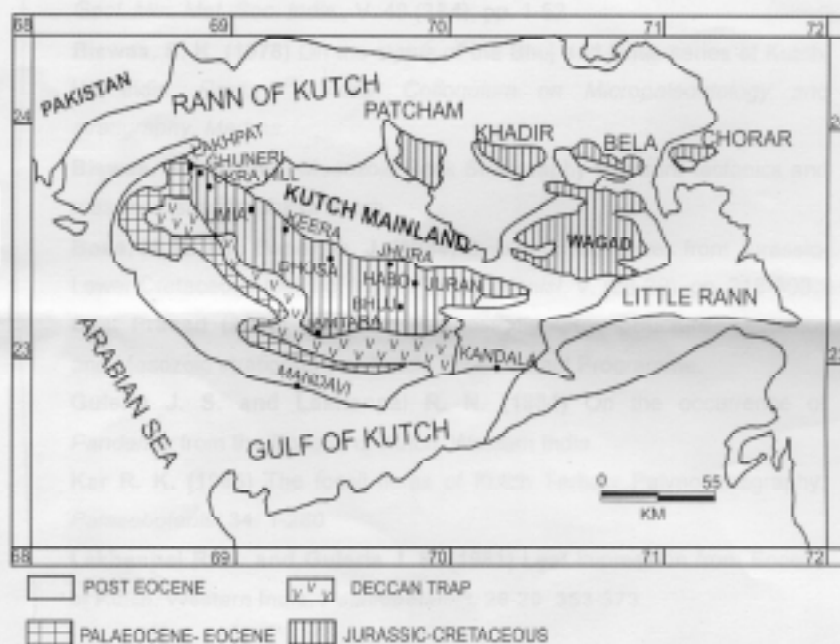
Lakhanpal R. N. and Guleria J. S. (1983) A preliminary appraisal of the Tertiary mega flora of Kutch district, Gujarat, Western India. *Geophytology* 13(1): 46-54.

Lakhanpal R.N., Guleria J.S. and Awasthi N. (1984), The fossil floras of Kutch III – Tertiary megafossils, *Palaeobotanist* 33: 228-319.

Map – 1 Megaf flora of India

Map - 2 Megaflora of Kachchh

AGE	MAIN LAND			PACHCHAM ISLAND			E. KUTCH (KHADIR-BELA-WAGAD)						
	FORMATION	MEMBER	LITHOLOGY	FORMATION	MEMBER	LITHOLOGY	FORMATION	MEMBER	LITHOLOGY				
NEOCOMIAN-ALBIAN	BHILU 845 m.	UPPER 260 m.	CROSS BEDDED SANDSTONE WITH KAOLINITIC CLAYSTONE BEDS AND SANDY SANDSTONE BEDS	GORADONGER 154 m			WAGAD SANDSTONE 365 m.	GANDAU 165 m.	RHYTHMIC SEQUENCE OF FELS SANDSTONE - SHALES AND RED IRONSTONES. OCCASSIONAL PLANT FOSSILS				
		UKRA 30 m.	DEVELOPED ONLY IN THE WEST. GLAUCONITIC SANDSTONE AND SHALES. FOSSILS										
		GHUNERI OR LOWER 525 m.	RHYTHMIC SEQUENCE OF SANDSTONE - SHALE-IRONSTONE BANDS. ABUNDENT PLANT FOSSILS										
		KATESAR 160 m.	CROSS BEDDED SANDSTONE WITH CALC. BANDS. LOCALLY FOSSILIFEROUS. DEVELOPED IN WEST ONLY.										
KIMMERIDGIAN TO TITHONIAN	JURAN 760 m.	UPPER 300 m.	THINLY BEDDED SANDSTONE. CALCAREOUS. FOSSILIFEROUS.							KANTHOT 200 m.	UPPER	SANDSTONE-SHALE. ALTER NATION WITH FOSSIL BANDS	
		MIDDLE 160 m.	MAINLY SHALES. FOSSILIFEROUS								MIDDLE	MASSIVE CROSS BEDDED SANDSTONES	
		LOWER 120 m.	SANDSTONE - SHALE. ALTERNATION. FOSSILIFEROUS					LOWER	SILTY FOSSILIFEROUS SHALES				
		OXFORDIAN	JUMARA 275 m.					DHOSA OOLITE 115 m.	SHALES WITH OOLITIC LIMESTONE BANDS. FOSSILIFEROUS		BAMBIANKA SHALES 160 m.	MAINLY SHALES. FOSSILIFEROUS	
MIDDLE 75 m.	SANDSTONE IN THE EAST. LIMESTONE WITH GOLDEN OOLITE IN THE WEST.							KHADIR (KHADIR ISLAND) 650 MT	GADHADA 105 m.	SHALES AND SANDSTONES			
LOWER 65 m.	OLIVE GREEN SHALES. FOSSILIFEROUS.												
CALLOVIAN	JURIO 290 m.												UPPER 70 m.
		MIDDLE 65 m.	SHALE INTERBEDDED WITH GOLDEN OOLITE LIMESTONE								MIDDLE	SANDSTONES	
		LOWER 135 m.	INTERBEDDED LIMESTONE AND SHALES					LOWER	SHALES. FOSSILIFER				
		BATHONIAN			KALADONGAR 470 m.	KUAR BET 200 m.	INTERBEDDED SHALE AND SANDSTONE	CHERYABET 23 m.	PETROMICT GRANITE-COBBLE CONGLOMERATE AND ARKOSE				
PRECAMBRIAN	GRANITIC BASEMENT												

TABLE: 1 LITHOSTRATIGRAPHY OF KUTCH

FOSSIL TAXA OF PANADHRO		
FAMILY	FOSSIL TAXA	MODERN COMPARABLE TAXA
Combretaceae	<i>Terminalia panandhroensis</i>	<i>Terminalia crenulata</i> Heyne ex. Roth
	<i>Dicotylophyllum cordatum</i>	Dicot
Incertae Sedis	<i>Dicotylophyllum panandhroensis</i>	Dicot
	<i>Dicotylophyllum quadrinervatum</i>	Dicot
Lauraceae	<i>Cinnamomum eokachschensis</i>	<i>Cinnamomum zeylanicum</i> Breyn
Lythraceae	<i>Lagerstroemia patellii</i>	<i>Lagerstromia speciosa</i> L. Pers.
Moraceae	<i>Ficus kachchhensis</i>	<i>Ficus tomentosa</i> Roxb.
Myrtaceae	<i>Syzygium kachchhensis</i>	<i>Syzygium</i> sp.
		<i>Pandanus diversus</i> John.
Pandanaeae	<i>Pandanus eocenicus</i>	<i>Pandanus furcatus</i> Roxb.
		<i>Pandanus toctorius</i> Solander.

TABLE – 2: FOSSIL TAXA OF PANADHRO

TAXA	TROPICAL FORESTS TYPE						
	Wet Evergreen	Semi Evergreen	Moist Deciduous	Littoral & Swamp	Dry Deciduous	Thorn	Dry Evergreen
<i>Cinnamomum zeylanicum</i> Breyn	✓	✓					
<i>Ficus tomentosa</i> Roxb.	✓	✓	✓		✓		
<i>Lagerstromia speciosa</i> L. Pers.			✓	✓			
<i>Pandanus diversus</i> John.		✓					
<i>Pandanus furcatus</i> Roxb.	✓						
<i>Pandanus toctorius</i> Solander.			✓	✓			
<i>Syzygium</i> sp.	✓	✓	✓	✓	✓		✓
<i>Terminalia crenulata</i> Heyne ex. Roth		✓	✓				

TABLE – 3: FOSSIL TAXA OF PANADHRO with its forest type

Plate - 1

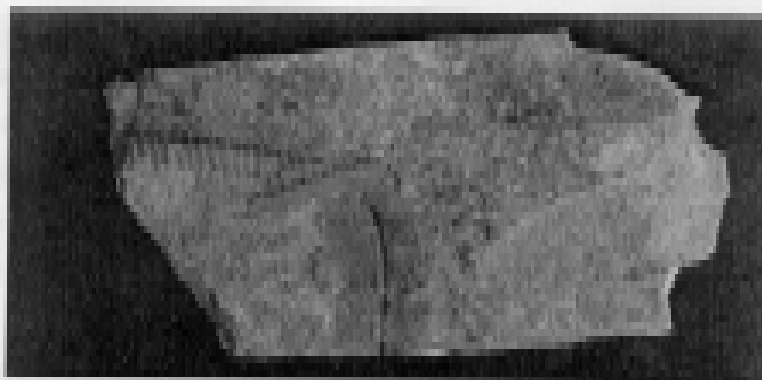
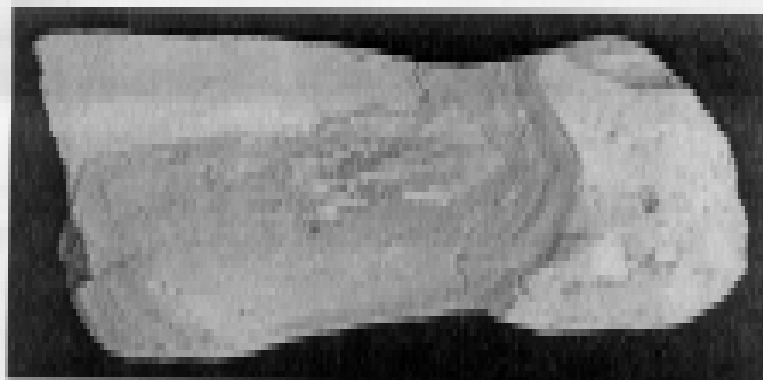
*Terminalia panandhroensis*Plate - 2 *Ptilophyllum* Species from Bhuj formation

Plate - 3 Carboniferous wood fossil - Bhuj

BOUNDARY VALUE PROBLEM

■ V. H. Gandhi

Department of Physics
Gujarat University, Ahmedabad 9

ABSTRACT : _____

Metal Plates lie Parallel to the Xz Plane, one at $y = 0$ and the second one is at $Y = a$. At $x = 0$ both the plates are closed off with an infinite strip insulated from the two plates and maintained at a specific potential $V_0(y) = V_0$. The potential inside this 'slot' has been derived.

INTRODUCTION

The Scalar potential is independent of z , so this is really a two dimensional problem. Here we have to solve Laplace's equation in two dimensions

$$\frac{\partial^2 V}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 V}{\partial y^2} = 0 \quad \dots\dots (1)$$

with the boundary condition

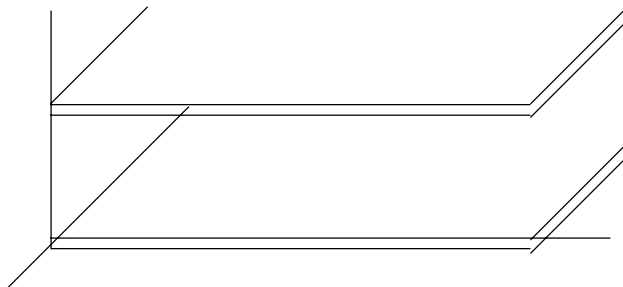
(1) $V(x, y) = 0$ When $Y = 0$

(2) $V(x, y) = 0$ when $y = a$

(3) $V = V_0(y) = V_0$ when $x = 0$

(4) $V(x, y) \rightarrow 0$ as $x \rightarrow \infty$

The figure of the problem is as follows

SOLUTION OF THE PROBLEM :

One of the solution of the problem is given by David J Griffith (1991) is as follows

$$V(x, y) = \frac{4Vo}{\pi} \sum_{k=1,3,5,\dots} \frac{1}{k} e^{-kx} \sin ky \quad \dots\dots (2)$$

I will try to show that the same potential can be expressed in the following form.

$$V(x, y) = \frac{2Vo}{\pi} \tan^{-1} \left(\frac{\sin y}{\sinh x} \right) \quad \dots\dots (3)$$

Now the expansion of the

$$\log \left(\frac{1+z}{1-z} \right) = 2 \left[z + \frac{z^3}{3} + \frac{z^5}{5} + \dots \right] \quad \dots\dots (4)$$

Here if $z = r \cos \theta + i r \sin \theta$

then $\log (1+z)$

$$= \log (1 + r \cos \theta + i r \sin \theta)$$

$$= \frac{1}{2} \log (1 + 2r \cos \theta + r^2) + i \tan^{-1} \left(\frac{r \sin \theta}{1 + r \cos \theta} \right) \quad \dots\dots (5)$$

in a same way

$$\log (1 - z)$$

$$= \log (1 - r \cos \theta - i r \sin \theta)$$

$$= \frac{1}{2} \log (1 + 2r \cos \theta + r^2) + i \tan^{-1} \left(\frac{r \sin \theta}{1 + r \cos \theta} \right) \quad \dots\dots (6)$$

From equation (5) and (6)

$$\log (1 + z) - \log (1 - z)$$

$$= \frac{1}{2} \log \left(\frac{1 + 2r \cos \theta + r^2}{1 - 2r \cos \theta + r^2} \right) + i \left[\tan^{-1} \left(\frac{r \sin \theta}{1 + r \cos \theta} \right) + \tan^{-1} \left(\frac{r \sin \theta}{1 - r \cos \theta} \right) \right] \quad \dots\dots (7)$$

$$\therefore \log \left(\frac{1+z}{1-z} \right) = \frac{1}{2} \log \left(\frac{1+2r \cos \theta + r^2}{1-2r \cos \theta + r^2} \right) + i \tan^{-1} \left[\frac{\frac{r \sin \theta}{1+r \cos \theta} + \frac{r \sin \theta}{1-r \cos \theta}}{1 - \frac{r^2 \sin^2 \theta}{1-r^2 \cos^2 \theta}} \right]$$

$$\therefore \log \left(\frac{1+z}{1-z} \right) = \frac{1}{2} \log \left(\frac{1+2r \cos \theta + r^2}{1-2r \cos \theta + r^2} \right) + i \tan^{-1} \left(\frac{2r \sin \theta}{1-r^2} \right) \dots\dots\dots (7)$$

Now from the equation (4)

$$\therefore \log \left(\frac{1+z}{1-z} \right) = 2 \left[re^{ie} + \frac{r^3}{3} re^{3ie} + \frac{r^5}{5} 5i\theta + \dots \right]$$

Rewriting the above equation

$$\therefore \log \left(\frac{1+z}{1-z} \right) = 2 \left[\left\{ r \cos \theta + \frac{r^3}{3} \cos 3\theta + \frac{r^5}{5} \cos 5\theta + \dots \right\} + i \left\{ r \sin \theta + \frac{r^3}{3} \sin 3\theta + \frac{r^5}{5} \sin 5\theta + \dots \right\} \right] \dots\dots\dots (8)$$

In above equation (7) and (8) left hand side is same so the right hand must also be same so comparing right hand side.

$$\begin{aligned} & \frac{1}{2} \log \left(\frac{1+2r \cos \theta + r^2}{1-2r \cos \theta + r^2} \right) + i \tan^{-1} \left(\frac{2r \sin \theta}{1-r^2} \right) \\ &= 2 \left[r \cos \theta + \frac{r^3}{3} \cos 3\theta + \frac{r^5}{5} \cos 5\theta + \dots \right] + i \left[r \sin \theta + \frac{r^3}{3} \sin 3\theta + \frac{r^5}{5} \sin 5\theta + \dots \right] \end{aligned} \dots\dots\dots (9)$$

Equation (9) has two parts on both side, so comparing real and imaginary part

$$\frac{1}{2} \log \left(\frac{1+2r \cos \theta + r^2}{1-2r \cos \theta + r^2} \right) = 2 \left(r \cos \theta + \frac{r^3}{3} \cos 3\theta + \frac{r^5}{5} \cos 5\theta + \dots \right) \dots\dots\dots (10 - a)$$

$$\tan^{-1} \left(\frac{2r \sin \theta}{1-r^2} \right) = \left(r \sin \theta + \frac{r^3}{3} \sin 3\theta + \frac{r^5}{5} \sin 5\theta + \dots \right) \dots\dots\dots (10 - b)$$

In order to obtain the required expression I use equation (10-b)

$$\frac{1}{2} \tan^{-1} \left(\frac{2r \sin \theta}{1-r^2} \right) = r \sin \theta + \frac{r^3}{3} \sin 3\theta + \frac{r^5}{5} \sin 5\theta + \dots \dots \dots (11)$$

Equation (11) is valid for all values of θ and $r < 1$. Now replace $r = e^{-x}$ and $\theta = y$ in equation (11)

$$\frac{1}{2} \tan^{-1} \left(\frac{2e^{-x} \sin y}{1-e^{-2x}} \right) = e^{-3x} \sin y + \frac{e^{-3x}}{3} \sin 3y + \frac{e^{-5x}}{5} \sin 5y + \dots \dots \dots (12)$$

Now from equation (2)

$$V(x, y) = \frac{4V_0}{\pi} \left[e^{-x} \sin y + \frac{e^{-3x}}{3} \sin 3y + \frac{e^{-5x}}{5} \sin 5y + \dots \dots \dots \right] \dots \dots \dots (13)$$

Use equation (12) in above equation (13)

$$V(x, y) = \frac{4V_0}{\pi} \frac{1}{2} \tan^{-1} \left(\frac{2e^{-x} \sin y}{1-e^{-2x}} \right)$$

$$V(x, y) = \frac{2V_0}{\pi} \tan^{-1} \left[\frac{\sin y}{\left(\frac{e^x - e^{-x}}{2} \right)} \right]$$

$$V(x, y) = \frac{2V_0}{\pi} \tan^{-1} \left[\frac{\sin y}{\sinh x} \right] \dots \dots \dots (14)$$

Conclusion :

The required expression of the potential in the describe slot is given by equation (14). This is the second possible form of the potential.

Reference :

David J Griffith (1991) Second edition, Introduction to electrodynamics 127-131.

INFLUENCE OF TIME ON PHOSPHATE SOLUBILIZATION AND IAA PRODUCTION IN RHIZOBACTERIAL ISOLATES OF CICER ARIETINUM.

■ Neelam Tank and Dr. Meenu Saraf*

Department of Microbiology, School of sciences, Gujarat University,
Ahmedabad - 380 009, Gujarat, India.

* Coauthor

Keywords : PGPR's, Phosphate Solubilization, IAA Production.

ABSTRACT : _____

Different sixteen rhizobacteria, isolated from Cicer arietinum rhizosphere, were screened for their phosphate solubilization (TCP) and IAA production ability. Out of them, 11 showed significant phosphate solubilization both on solid and in liquid medium along with considerable pH reduction. Phosphate solubilized 320 ppm/ml to a maximum of 440 ppm/ml after 14d of incubation. Isolate CP11 Solubilized 320 ppm/ml phosphate in liquid medium with 5.3 pH and 18mm of solubilization zone on solid medium. IAA production. using Salkowsky's reagent method, ranged between 1 ug/ml 22.2 ug/ml. CP11 once again showed a maximum of 22.2 ug/ml IAA production after 10d of incubation. Results reveal that CP 11 has a capacity of being a potential biofertilizers.

Introduction :

The use of soil microorganisms as biofertilizers is one of the most promising biotechnologies to improve primary production with low inputs of fertilizers (Lucas et al, 2000).

Direct use of microorganisms to promote plant growth continues to be an area of crop is an important trait for selection of any root associated bacteria as plant group of workers in China as yield increasing bacteria (YIB) (Thang, 1994). These rhizobacteria enhances plant growth in 2 ways; 1) Directly : by producing plant growth hormones (IAA), organic acids, siderophore, nitrogen fixation of solubilizing essential insoluble minerals like phosphate. (2) Indirectly by suppressing plant pathogenic microorganisms by releasing antibiotics and other biocontrol agents in root rhizosphere (Glick, 1995).

Phosphorus is an essential nutrient for plant growth development and reproduction. In many soils phosphorus is the major limiting nutrient for agriculture. Chemically added phosphorus forms insoluble compounds with aluminum. Iron and organic for agriculture. Chemically added phosphorus forms insoluble compounds with aluminum, Iron and orgriculture. chemically added phosphorus forms insoluble forms of phosphatic compounds martinez et al, 2000). This solubilization occurs in PGPR's through various mechanisms like mineralization, immobilization or acidification (Gaur, C., 1990)

Phytohormones such as auxins and ethylene are involved in altering endogenous levels of hormones within plant tissues. They may metabolize precursors of hormone synthesis or they may produce and secrete similar phytohormones (Patten et al, 2000). PGPR bind to the surface of the plants and seeds and secrete IAA, stimulates the plant cell proliferation and cell elongation (Penrose and Glick, 2000). Nearly 80% of rhizosphere bacteria are estimated to produce plant growth hormones like IAA (Patten et al, 2000). Reports are there showing a vital role of phosphorus availability in IAA synthesis, transport and sensitivity resulting in to altered root structure (Lopez et al, 2000)

The objective of this study is to isolate efficient PGPR that can efficiently solubilize phosphorus and produce significant amount of IAA.

Materials and Methods :

Isolation of PGPR's :

10gm of chickpea rhizosphere soil sample collected from the chickpea fields, was diluted in 90ml times. Rhizobacteria were isolated on N. Agar Plates. These plates were then incubated for 30 + 20 C for 24th. Next day various colonies showing different morphological characteristics were selected. 16 were further selected for the tests.

Phosphorus Solubilization.

All 16 isolates were first of all spot inoculated on solid Pikovskaya's medium was used. Test was done as described in Tank et al (Thank and Saraf, 2003). Simultaneous changes in pH were also noted down.

IAA Biosynthesis :

Each isolate was incubated overnight in 10ml of basal medium enriched with 0.5% of Tryptophane and incubated at 30°C on shaker. These cultures were added in 100ml of 0.5% tryptone added basal medium in 250ml Erlenmeyer flasks. These flasks were then incubated on orbital shaker at 30 ± 20 °C for 3 days as described by Zimmer et al (1988). Estimation was carried out up to 12 days after each 24th using Salkowsky's reagent Method (Sarwer and Kremer, 1995, Tank and Saraf, 2003). The concentration of IAA in each culture was determined using standard IAA curve.

Results and Discussion :**Phosphate solubilization :**

Results show that out of 16 isolates, 9 isolates showed zone of phosphate solubilization on solid Pikovskaya's medium after 3d of incubation at 30±20°C. A maximum zone was observed in isolate CP11 (18mm). Significant zones were also seen in CP24 (440 ppm/ml) followed by CP5, CP8, CP10, CP7, CP9 and CP11 in descending order of solubilization. A noticeable result observed was that though CP11 showed maximum zone of solubilization on solid medium, CP4 and CP5 gave maximum solubilization liquid. On the contrary CP8 did not give any solubilization Zone on liquid medium but did show significant phosphate solubilization in liquid medium up to 400ppm/ml. The pH of the medium also showed a decrease from 6.5 to a maximum of 4.6 after 14d. From the observations it is clear that no correlation could be established between the degree of P-solubilization and final pH of the medium (Table). In many isolates tested here, the final pH was same but their respective P-solubilization was different. Similar results showing no correlation between P-solubilization and pH reduction are also published by many researchers (Wani et al, 1979).

IAA Biosynthesis :

No detectable IAA like substances were determined in un-inoculated control broths. Out of 16 isolates, 30% showed marginal production of IAA where as rest of them showed significant production of IAA. Though reports reveal that IAA production reaches maximum after 120h (5d) of incubation (Zimmer et al, 1988) many of our isolates did not follow this pattern and showed maximum IAA production even after 240h (10d). However reports of other researchers (Lee et al 1999; Bhattacharya et al, 1999) showed that IAA production was not detected after 5d and 36h of incubation respectively.

IAA production through Tryptophan involves Indole pyruvic Acid pathway.. addition of Tryptophan supplements shows drastic increase in IAA biosynthesis by IP pathway (Koga et al, 1991b) whereas Patten et al (2000) reports IAA production through other pathways and Smidt and Kosuge (1978) reports role of Tryptophan-L-monooxygenase in IAA production.

maximum IAA production was detected in CP11 (22.2µg/ml) after 240h of

incubation whereas isolate CP5 showed 20ug/ml of IAA production (Table.2) Though it is reported that there is continuous decrease in IAA production after reaching the peak production, this pattern was not followed by our isolates. IAA production curves of our isolates showed continuous increase and decrease up to 12d. These types of curves are in agreement with the IAA production, this pattern was not followed by our isolates. IAA production curves of our isolates showed continuous increase and decrease up to 12d. These types of curves are in agreement with the IAA production curves reported by Maria (Maria et al, 2000). The reason for such fluctuation of IAA degrading enzymes by the cells which are inducible enzymes in presence of IAA (Bhattacharya et al, 1999).

Conclusion :

The isolates which showed substantial phosphate solubilization and IAA production were CP11, CP5 and CP4 and must be tested further for their biofertilizers potentials.

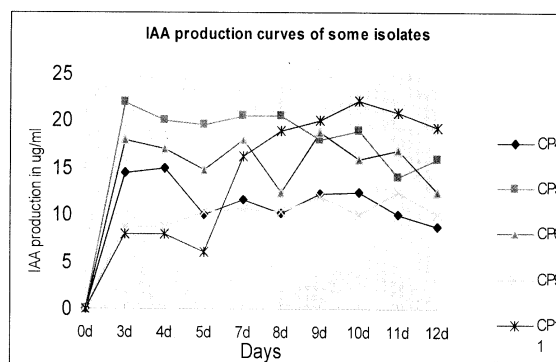
Table. 1 : Phosphate solubilization in Pikovskaya's solid and liquid medium.

Isolate no.	Zone of Solubilization				Phosphate Solubilization in Liquid Medium (ppm/ml)				pH
	24h	48h	72h	0d	7d	14d	0d	14d	
CP1	+	+	+	0	215	320	6.5	4.9	
CP2	-	-	-	0	132	132	6.5	5.1	
CP3	+	+	+	0	106	280	6.5	5.1	
CP4	+	+	+	0	176	440	6.5	4.7	
CP5	+	+	+	0	204	400	6.5		
									4.65
CP6	+	+	+	0	190	140	6.5	5.2	
CP7	+	+	+	0	118	340	6.5	4.8	
CP8	+	+	+	0	140	400	6.5	4.7	
CP9	-	-	-	0	140	320	6.5	4.6	
CP10	+	+	+	0	90	400	6.5	5.6	
CP11	++	++	++	0	124	320	6.5	4.7	
CP12	+	+	+	0	98	280	6.5	5.3	
CP13	+	+	+	0	182	180	6.5	6.5	
CP14	+	+	+	0	192	192	6.5	6.5	
CP15	-	+	+	0	126	360	6.5	4.7	
CP16	-	-	-	0	76	76	6.5	4.7	

Table 2 : IAA production by the *Cicer arietinum* isolates.

isolate	Concentration of IAA in ug/ml (d of incubation)									
no.	od	3d	4d	5d	6d	7d	8d	9d	10d	11
12d										
CP1	0	9.5	10	6.8	6.8	5	6	8	5.5	6
CP2	0	4	3.5	3.5	3.5	3.5	2	2	3.5	3.5
CP3	0	11	9	8	8.8	8	9	11	7	5.5
CP4	0	14.5	15	10	11.6	10.2	12.2	12.5	10	8.8
CP5	0	22	20	19.6	20.5	20.6	18	19	14	16
CP6	0	18	17	14.8	18	12.4	18.8	16	14	16
CP7	0	8.8	8.8	7.2	5.6	5.2	6.6	7	7	6
CP8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CP9	0	8.8	8.8	10.4	10.6	10.4	12	10	12.5	10
CP10	0	3.4	3.8	3.8	2	2.6	1.2	--	2.8	1.6
CP11	0	8	8	6	16.2	19	20	22.2	20.9	19.2
CP12	0	2	3.4	3	2.8	3.9	4	3.2	3	4
CP13	0	3.4	3.4	4	3.4	4	4	5	4.4	6.5
CP14	0	1	2.8	2.6	3	1	4.8	3.2	3.2	4.8
CP15	0	7	10	6.2	4	5	6.5	7	5	8
CP16	0	1	1	2.4	4.4	3.4	3.4	3.4	3	4

Fig: 1. IAA Production curves of best five isolates.

References :

1. Bhattacharya, R. N. and Pati, B. R. (1999) : Bioproduction of Indole acetic acid by *Rhizobium* sp. *J Microb. World*, 1 (1), 25-31
2. Chabot, R. A., Hani and Cescas, M. M. (1993) : stimulation do la croissance du'mais et de la latitilde romaine par des microorganisms disolvant le phosphore inorganique. *Can J Microbiol* : 39; 941-947.
3. Gaur, A. C. (1990) : Appendix IV : Mechanism of phosphate solubilization and mineralization. In : phosphate solubilizang Microorganisms as biofertilizers, Omega scientific publishers, 62-72.
4. Glick, B. R., Karaturovic, D. M. and Newell, P. C. (1995) : A novel procedure for rapid isolation of plant growth promotion pseudomodas. *Can J Microbiol*. 41 : 5330536.
5. Holford ICR (1997) : Soil Phosphorus : its measurements and its uptake by plants. *Austra; ian J Soil Res* 35 : 227-239 [ISI].
6. Lopez-Bucio J., Hernandez-Abreu, Lenin Sanchez-Caldron, Maria Fernanda Nieto-Jacobo, June Simpson, and Luis Herrera-Estrella (2002) : Phosphate Availability Alters Architecture and Causes Changes in hormone Sensitivity in the Arabidopsis Root System - *Plant Physiol* : 129, 244-256.
7. Kloepper, J W & Schroth, M. N. (1978) : Plant growth promoting rhiozobacteria on Radish. In *Proc. 4th conference. Plant Pathogenic vegetate et phytobacteriologic* (ed) INRN, ANGERS, 879-882.
8. Koga, J., Adachi, T., and Hidaka, H. (1991b) : IAA biosynthesis pathway from tryptophan via indole-3pyruvic acid in enterobacter cloacae. *Agric. Biol. Chem*. 55 : 701-706.
9. Lee, M., Breckenridge, C and Knowler, R. (1970) : Effect of some culture conditions on the productions of Indole 3-acetic acid and a gibberellin like substance by *Azotobacter vinelandii*. *Can J. Microbiol*. V 16, 1325-1330.
10. Lucas G., Probanza. J. A., Ruiz Palomina, Gutierrez M. and Manero, F. J. (2000) : Effect of inoculation with (PGPR) *Proceedings : 5th International Plant Growth Promoting Rhizobacteria workshop (PGPR)*, rgentina, 29th Oct-3 Nov.
11. Maria Guineth, Torres-Rubia, Sandra strid Valencia,-Plata, Jaime Bernal-Castillo*, Patricia Martinez-Nieto (2000) : Isolation of Enterobacter, Azotobacter sp. and Pseudomonas sp., producers of Indole-3-acetic acid and Siderophore, from Colombian rice rhizosphere. *Revista Latinoamerican de Microbiologia*, 42 : 171-176
12. Martinez, S. Maria, M. (1), Maertinez G., and Alexandra (2000); Effects if Phosphate solubilizing bacteria during the rooting period of sugar cane (*Saccharum offinarum*), Venezuela 5171 Variety, on the grower's oasis substrate. *Newsletter (PGPR) Proceedings : 5th Variety, on the grower's oasis substrate*.

- Newsletter (PGPR) Proceedings : 5th International Plant Growth Promoting Rhizobacteria workshop (PGPR), Argentina, 29th Oct-2 nov.
13. Pal K. K. Dey R, Bhatt D M & Chuhan, S. M. (2000) : Plant Growth Promoting Flourescent Pseudomonads enhanced peanut growth yield and nutrient uptake. Newsletter (PGPR) Proceedings : 5th International plant Growth Promoting Rhizobacteria workshop (PGPR), Argentina, 29th Oct-3 nov.
 14. Patten, C. L. and Glick, B. R. (2000) : Isolation and characterization of Indole acetic acid biosynthesis genes form plant growth promoting bacteria. Newsletter (PGPR), Argentina, 29th Oct - 3 Nov.
 15. Penrose, D. M. and Glick, B. R. (2000) : Quantification of 1 - Aminocyclopropane - 1 Carboxylic Acid (ACC) in canola seedlings treated with Plant growth Promoting bacteria. Newsletter (PGPR) Proceedings : 5th International Plant Growth Promoting Rhizobacteria workshop (PGPR), Argentina, 29th oct - 3 nov.
 16. Sarwer, M and Kremer, R. J. (1995) : Enhanced suppression of plant growth through production of L - Tryptophane derived compounds by deleterious rhizobacteria. Plant Soil, 172 : 261-269.
 17. Smidt and kosuge (1978) : the role of indole-3-acetic acid accumulation on oleanders. Physiol. Plant Pathol. 13 : 203-214.
 18. Tang W. H. (1994) : Yield increasing bacteria (YIB) and biocontrol of Sheath blight of rice. In improving plant productivity with rhizosphere bacteria. M. H. Ryder, P. M. Stephens, and G. D. Bowen (eds) Csiro, Adelaide. Australia. Pp. 267-278.
 19. Tank N. D. and Saraf M. S. (2003) : Phosphate solubilization, exopolysaccharide production and Indole-3-acetic acid secretion by rhizobacteria isolated form *Trigonella foenum-graenum*. Ind J Microbiol, V 43 (1), 37-40.
 20. Wani P. V., More B. B. and Patil P. L. (1979) : Physiological studies on the activity of phosphorus solubilizing Microorganisms. Ind. J Microbiol V19, 1 : 23-25.
 21. Zimmer, W. and Bothe, H. (1988) : The phytohormonal interaction between *Azospirillum* and wheat. Plant and soil, 110, 239-247.

ON INFLATED GENERALIZED POWER SERIES DISTRIBUTION WITH TWO PARAMETERS

■ Amish I. Patel

G. B. SHAH COMMERCE COLLEGE, AHMEDABAD – 380 007, INDIA

ABSTRACT : _____

A generalized power series distribution $a_x(1)q^x/f(q,1), x \in T$, T being a sub-set of the sets of non-negative integers, where the probabilities are affected under a situation called 'inflated' by a quantity a ($0 \leq a \leq 1$) is considered. A binomial distribution as a special case to be the distribution with two parameters is included. The parameters as well as the rate of inflation are estimated by maximum likelihood (ML) approach.

Key word : Generalized power series distribution, inflation, maximum likelihood, binomial distribution, asymptotic distribution.

Introduction :

In certain experimental situations, it may happen that there exists excess of zeroes apposed to their values, thereby increasing the proportion of zero and correspondingly reducing that of other values. This situation termed as inflation has been studied by a number of research workers : Cohen [1] and Singh [7] – the inflated Poisson distribution, Singh [6] – the inflated binomial distribution, Pathak [4] – the inflated power series distribution, Patel and Shah [3] – the generalized inflated power series distribution, Lingappaiah and Patel [2] – the modified and inflated discrete distribution of general type, etc. In all such cases the generating function $f(q)$ is regarded as a function with one parameter q , and the constants a_x depending in x values only. Here we consider the inflation in relation to a generalized power series distribution (GPSD) with two parameters defined by Patil [5] as

$$(1) \quad P(X = x) = p(x; \alpha, 1) = \frac{a_x(\lambda)\theta^x}{f(\theta, \lambda)} \quad x \in T$$

where $f(\alpha, 1) = \sum_{x \in T} a_x(1)\alpha^x$, the summation extending over T , a sub-set of sets of the non-negative integers, such that $f(\alpha, 1)$ is positive, finite and differentiable for all admissible values of the two parameters α and 1 and the positive constants $a_x(1)$ depend on x and 1 .

A distribution is said to be inflated GPSD with two parameters, if the resulting distribution is of the form:

$$(2) \quad P(X = x) = \begin{cases} 1 - \alpha + \alpha a_0(1) / f(\alpha, 1) & \text{for } x = 0 \\ \alpha a_x(1) \alpha^x / f(\alpha, 1) & \text{for } x \in S \end{cases}$$

where $S = T - [0]$, and α ($0 \leq \alpha \leq 1$) is the proportion of population which follows GPSD. For $\alpha = 1$, this distribution (2) gets reduced to the simple GPSD (1). The purpose of this note is to obtain the estimates of the parameters α and 1 along with the inflation parameter α and their standard errors by the maximum likelihood method. A binomial distribution as a special case is considered to be the distribution with two parameters.

Estimation of the parameters :

In general α and 1 are unknown and are estimated from a random sample. Let X_1, X_2, \dots, X_n be a random sample of size n from the population (2). Then the log-likelihood function (L) can be given by

$$(3) \quad \ln L = n_0 \ln \{1 - \alpha + \alpha a_0(1) / f(\alpha, 1)\} + \sum_{x \in S} n_x \ln \left(\alpha \frac{a_x(\lambda)\theta^x}{f(\theta, \lambda)} \right)$$

where n_x denotes the observed frequency in the x -cell so that $\sum_{x \in T} n_x = n$

The ML estimates of α , α and 1 obtained by solving the likelihood equations :

$$\frac{d}{d\alpha} \ln L = 0, \quad \frac{d}{d\theta} \ln L = 0$$

are given by

$$a \left[\frac{(n-n_0)}{n} \right] = \text{and } \frac{d}{d\lambda} \ln L = 0 \quad (1 - a_0(1)/f)$$

(4)

$$q_1 = [Z/(n-n_0)] [1 - a_0(1)]/f^1$$

and

$$\frac{d}{d\lambda} \ln f = n\alpha \frac{d}{d\lambda} \ln \{a_0(\lambda)/f\} + \sum_{x \in S} n_x \frac{d}{d\lambda} \ln (a_x(\lambda))$$

where f' denotes the derivative of $f(q_1, 1)$ with respect to q_1 , and $Z = \sum_{x \in S}$

Asymptotic distribution of the ML estimates :

To obtain the asymptotic distribution of the estimates of a , q_1 and 1 given by (4), we require the following results :

(a) Since X is a random variable with a distribution (2), we have

$$(5) \quad E(X) = a \quad q_1 f' / f$$

(b) Further n_0 and Z are regarded as random variables.

Hence we note that

$$E(n_0) = n (1 - a + a a_0(1) / f)$$

$$(6) \quad E(Z) = n a \quad q_1 f' / f$$

$$E(n - n_0) = n a (1 - a a_0(1)/f)$$

The elements of the covariance matrix turn out to be algebraically messy expressions in general though they reduce to compact forms in particular cases. As such we give below the elements of the inverse of the covariance matrix with terms like $-E(D^2 a)$, $-E(D^2_{a1})$, etc with $D^2_{a q_1} =$

$$\frac{d^2}{d\alpha d\theta} \ln L \text{ and similarly for others.}$$

$$\text{They are : } -E(D^2_\alpha) = n (1 - \xi) / Q\alpha$$

$$-E(D^2_\alpha) = n a [f' / f q_1 + f'' / f - (f' / f)^2 - (1 - a) z (f' / f)^2 / Q]$$

$$(7) \quad E(D_{11}^2) = n a [1-z](\ln f)'' + \frac{z}{1-z} (z)'^2 - (z)'' \\ - E \left[\frac{a_x}{a_x(1)} \{ (a_x(1))'' / a_x(1) - (\ln a_x(1))' ^2 \} \right]$$

$$- E(D_{a_q}^2) = n z (f' / f) / Q \text{ and } n z (f' / f) / Q$$

$$- E(D_{1a}^2) = - n (z)' / Q \text{ and } n (z)' / Q$$

and

$$- E(D_{1q}^2) = n_a [(f' / f)' + (1-a) (f' / f) (z)' / Q] \\ \text{and } n_a [(f' / f)' + (1-a) (f' / f) (z)' / Q]$$

with $z = a_0(1)/f$ and $Q = 1 - a + az$, and f' , f'' and $(.)'$, $(.)''$ denote respectively the first and second derivatives of $f(q, 1)$ with respect to q and of $(.)$ with respect to 1. These results get reduced to those in [3] for a GPSD with one parameter.

A particular case :

For the case of binomial distribution with two parameters, the inflated binomial distribution can be defined as

$$1 - a + a / (1+q)^1 \quad x = 0 \\ (8) \quad P(x; a, q, 1) = \frac{a^1}{1} \binom{\lambda}{x} \theta^x / (1+q)^1 \quad x = 1, 2, \dots, 1$$

where $f(q, 1) = (1+q)^\lambda$, $q = p/(1-p)$ and $1 = n$ so that it belongs to the class (2)

The inflated binomial distribution has essentially three parameters a , p and 1 of which 1 is usually a known parameter, whereas the other two are to be estimated. However, in certain situation while experimenting with a radioactive substances, it is of interest to know the number (1) of atoms capable of disintegration for the substance in fixed intervals of time for some specified solid angle.

With the help of maximum likelihood method the estimates of the parameters a , p and 1 are found by

$$\hat{a} = [(n - n_0)/n] / (1 - q^{-1}) \\ (9) \quad \hat{p} = [Z / (n - n_0)] (1 - q^{-1}) / \lambda$$

and

$$\sum_{r=0}^{x-1} T_{r+1} / (1-r) + (n - n_0) (\ln q) / (1-q^{-1}) = 0$$

$$\text{where } T_{r+1} = \sum_{x=r}^{\infty} n_x \quad \text{and} \quad Z = \sum_{x=0}^{\infty} x n_x$$

$$r, x=1, r > x \quad \quad \quad x=0$$

Nothing here that

$$E(n_0) = n(1 - a + aq^1)$$

$$E(Z) = na p^1$$

$$E(n - n_0) = na(1 - q^1),$$

the asymptotic variance-covariance matrix of $(\hat{\alpha}, \hat{p}, \hat{\lambda})$ is obtained by inverting the matrix whose elements are negatives of expected values of the second-order derivatives of L (the likelihood function) given below :

$$(11 a) \quad D_{\alpha}^2 = -n(1 - q^1)/Ra$$

$$(11 b) \quad D_p^2 = -na \sum_{x=1}^{\infty} x q^{x-1} (1 - a q^1/R) - Z \frac{1+2p^2 - 2p}{[p(1-p)]^2} + \frac{\lambda(n - n_0)}{(1-p)^2}$$

$$x-1$$

$$(11 c) \quad D_{\alpha}^2 = - \sum_{x=0}^{\infty} n_x \frac{1}{(\lambda - x)^2} + na q^1 (\sum_{x=1}^{\infty} x q^{x-1})^2$$

$$(11 d) \quad D_{pa}^2 = -n \sum_{x=1}^{\infty} x q^{x-1} / R$$

$$(11 e) \quad D_{ad}^2 = n q^1 (\sum_{x=1}^{\infty} x q^{x-1}) / R$$

and

$$(11 f) \quad D_{1p}^2 = -na[1 + \sum_{x=1}^{\infty} x q^{x-1} \{1 - a q^1 / R\}] / q$$

$$\text{with } R = 1 - a + a q^1.$$

It may be interesting to note that for λ to be known and with one parameter generating function $f(q) = q^{-1}$, the end results for the inflated binomial distribution due to Singh [6] agree with those expressions obtained above in (11 a, 11 b, 11 d). A separate paper shall include data fittings of various types of distributions and their comparison in near future.

Acknowledgement :

The author wishes to thank his father Professor I. D. Patel (Rtd), Professor of Statistics, Gujarat University, Ahmedabad for suggesting the problem and for his valuable comments.

References :

- [1] Cohen, A.C. (1960) : Estimating the parameters of a modified Poisson distribution. J.Amer.Stat.Assoc., 55, 139-143
- [2] Lingappaiah, G.S. and Patel, I.D. (1979) : On modified and inflated discrete distribution of general type. Guj. Stati. Review, VI (2), 50-60

- [3] Patel, I.D. and Shah, Y.K. (1969) : On generalized inflated power series distribution with its application to Poisson distribution. J Ind. Stat. Assoc. 7 No. 1, 20-25
- [4] Pathak, K.B. (1966) : On inflated power series distribution. Seminar in Statistics (BHU), 53-58.
- [5] Patil, G.P. (1963) : Estimation for the generalized power series distribution with two parameters and its application to binomial distribution. C. R. Rao (Ed) - Contributions to Statistics, 335-344.
- [6] Singh, M.P. (1966) : Inflated binomial distribution. J. Sci. Res. (BHU), XVI(1), 87-90.
- [7] Singh, S.N. (1963) : A note on inflated Poisson distribution. J. Ind. Stat. Assoc. 1, 140-144.

* * * * *

RESPONSE IN FLOWERING & YIELD OF ZINNIA ELEGANS TO FOLIAR APPLICATION OF GA&3 & MH

■ Goral Jani & *Archana Mankad

Department of Botany, Gujarat University, Ahmedabad-380 009, Gujarat.

ABSTRACT : _____

The experiment was conducted to study the effect of GA & MH on flowering and yield of *Zinnia elegans*. Foliar spray was given every 7 days and growth data was also taken. Number of flowers, fresh weight of flower and dry weight of flowers were significantly influenced by GA-100 ppm solution. MH enhanced the number of buds, fresh weight and dry weight of buds. MH showed delay in flowering. Yield of control and MH-100 ppm treated plants was found to be equal and better than the GA-treated plants.

Key words : GA+3, maleic Hydrazide (MH), flowering, yield, *Zinnia*.

Introduction

Zinnia is an important horticultural plant and a popular garden flower. The flowers are solitary, showy (ranging from white, yellow, orange to crimson red) and terminating the branches. These are cultivated for beautiful garden display, home decoration, cut flowers, bedding and other useful purposes. Nau (1991) reported that *Zinnia elegans* is grown as a bedding plant and summer specialty cut flower. Many plant growth regulators are known to manipulate a variety of growth and developmental phenomena in many of the ornamental plants. Thus the present investigation was undertaken with the view to study the effect of GA+3, & MH on flowering and yield of *Zinnia elegans*.

Materials & methods

The seeds of the selected material i.e. *Zinnia elegans* were obtained from Gujarat Agricultural University, Anand. The experiments were conducted at the Botanical Garden of the Department, Gujarat University, Ahmedabad during the period 2004-2005. The seeds of *Zinnia elegans* were first grown in a bed of soil enriched with organic manure. After 30 days the saplings were transplanted in experimental plots with a spacing of 20 x 20 cm and were watered immediately. After 30 DAS, *Zinnia* were given first spray of different solutions. Spraying was done using a hand sprayer. DW sprayed plants were taken as control while GA+3,-100 ppm solution and MH-100 ppm solution sprayed plants as treated. These solutions were sprayed at an interval of 7 days. Before each spray, growth data was recorded. This was done to obtain the comparative data of-

DW-sprayed plants and GA+3-100 ppm sprayed plants.

DW-sprayed plants and MH-100 ppm sprayed plants.

GA+3-sprayed plants and MH-100 ppm sprayed plants.

Ten plants were taken randomly from each of the plots of DW sprayed, GA+3-100 ppm sprayed and MH-100 ppm sprayed after every 7 days. The plants were uprooted in the morning and placed immediately in the beakers filled with water to avoid drying. The roots were washed properly under running tap water to remove the soil completely. These were then dried with blotting paper and various growth parameters were recorded. Then their mean values were calculated from which the standard error was computed. The fresh weight of flowers and buds of the plants was noted separately by a single pan balance and kept in an oven at 80°C for drying till attainment of constant dry weight. Mean value and standard error was calculated for both fresh weight as well as dry weight, such readings were taken every week for 2 months.

Results & Discussion

Number of buds/plant :

Buds appeared in all the three treatments just after 7 days of transplantation (DAT). However, the number of buds were more in GA treated plants as compared to DW & MH-100 ppm treated plants. But after 14 DAT when the spraying was stopped the number of buds were found to be higher in MH-100 ppm treated plants. Md. Shahidur Rahman et. al. (2004) studied the influence of GA & MH and their time of spray on morphology, yield contributing characters and yield of soyabean and reported that GA was more effective than MH. However, in the present case, MH was found to be good as far as the number of buds is concerned. (Table-1).

Number of flowers/plant :

Flowering first appeared in plants treated with GA solution suggesting promotion of flowering by GA. The number of flowers per plant were found to be higher in plants

treated with GA solution as compared to plants sprayed with DW and MH-100 ppm even after the sprays were stopped (Table-1). It can also be seen that even though the plants had buds, the flowering was delayed in MH-100 ppm. Tukey (1954) reported that the application of MH during later reproductive stages results in a delay of flowering. Kumar and Kumar (2004) observed maximum number of days taken to first flower bud opening under high concentration of MH. This was also reported by Syamal et. al. (1990) and Narayana Gowda and Jayanthi (1991). Similar type of result was also found in the present case.

Fresh weight of Buds :

The plants sprayed with Mh-100 ppm solution showed increase in bud fresh weight as compared to DW and GA-100 ppm (Table-2). Thus, it can be seen that MH increases bud fresh weight.

Fresh weight of Flowers :

In the present case, plants sprayed with GA-100 ppm solution mostly showed better flower fresh weight as compared to DW and Mh-100 ppm (Table-2). The control plants also showed good flower fresh weight at times after the spray was stopped. However, Maulik (2000) reported that phytohormone application at flowering stage in *Vinca rosea* lowered fresh weight of bud, flower and fruit.

Dry weight of Buds :

After 14 days, when spraying was stopped, the plants sprayed with MH-100 ppm solution showed better dry weight of bud as compared to DW and GA sprayed plants (Table-3). Thus it can be said that MH probably causes some metabolic changes which leads to increase in dry matter (weight) of bud.

Dry weight of flowers :

Table-3 shows the effect of DW, GA & MH on dry weight of flowers of *Zinnia elegans*. The plants treated with GA-100 ppm solution showed better dry weight of flowers as compared to DW & MH. Maulik (2000) reported that GA application at vegetative and vegetative flowering phase increased dry weight of flower in *Vinca rosea*.

Yield :

Table-4 shows the effect of spray of DW, GA & MH on yield in terms of number of flowers (Flower + bud + picking) of *Zinnia elegans*. The yield of control and MH-100 ppm treated plants was found to be almost equal and better than the yield of GA treated plants.

References

- Kumar, Jitendra & Sanjeev Kumar (2004) : Effect of meec hydrazide on growth and flowering in balsam (*Impatiens balsamina* L.) Orn. Horti. 7(1) : 129-130.
- Maulik Gadani (2000) A study on growth response of Periwinkle (*Catharanthus roseus* L.) to phytohormones. M.Phil. Thesis, Gujarat University, Gujarat.

Response in flowering & yield of *Zinnia elegans* To foliar application of Ga&3 & MH 87

Md. Shahidur Rahman, Nashirul Islam Md., Abu Tamar and M. Abdul Karim (2004) : Influence of GA and MH and their time of spray on morphology, yield contributing characters and yield of soyabean. Asian. J. Pl. Sciences 3(5) : 602-609.

Nau, J. (1991) : *Zinnia*, pp : 785-787. In : Ball Red Book Green house Growing. 15th edition, Vic Ball, Editor Geo J. Ball, Publishing West Chicago, Illinois.

Narayana Gowda, J. V. & R. Jayanthi (1991) : Effect of cycocel and maleic hydrazide on growth and flowering of African marigold (*Tagetes erecta* L.). Progressive Horti., 23 (1-4) : 439-441.

Tukey, H. B. (1954) : Plant Regulators in Agriculture (H. B. Tukey ed.) John Wiley & Sons, Inc., New york. pp : 65-67, 125-126, 128, 141, 153-55, 157& 158.

Table-1 The number of buds and flowers (Number/plant) in *Zinnia*

Dat	Number of Buds			Numbe of Flowers		
	Control plants	GA+3-treated plants	MH-treated plants	Control plants	GA+3-treated plants	MH-treated plants
1	-	-	-	-	-	-
7	0.2± 0.17	0.4± 0.21	0.2± 0.17	-	-	-
14	1.0± 0.00	0.6± 0.21	0.4± 0.21	-	0.4± 0.21	-
21	0.4± 0.21	0.66± 0.54	0.66± 0.27	1.0± 0.00	1.0± 0.00	0.33± 0.27
28	1.0± 0.70	0.25± 0.21	1.0± 0.47	1.0± 0.00	1.0± 0.00	0.33± 0.27
35	1.0± 0.47	0.66± 0.54	1.0± 0.70	1.0± 0.00	1.0± 0.00	1.0±0.00
42	1.66± 0.27	1.66± 0.47	1.0± 0.35	0.33± 0.27	1.0± 0.27	0.5±0.35
56	2.0± 0.47	2.0± 0.00	2.0± 0.70	0.66± 0.27	1.33± 0.27	1.0±0.00
63	0.66± 0.16	0.8± 0.33	1.5± 0.35	1.66± 0.27	2.8± 0.17	1.0±0.00

Table-2 The Fresh weight of Buds and Flowers (in Zinnia/plant)

Dat	Fresh weight of Buds			fresh weight of Flowers		
	Control plants	GA±3-treated plants	MH-treated plants	Control plants	GA±3-treated plants	MH-treated plants
1	-	-	-	-	-	-
7	0.016± 0.014	0.016 ± 0.009	0.028 ± 0.025	-	-	-
14	0.004± 0.001	0.007 ± 0.004	0.016 ± 0.009	-	0.092 0.053	- ±
21	0.012± 0.009	0.002 ± 0.001	0.017 ±0.01	0.33± 0.083	0.363 ± 0.116	0.086 ±0.07
28	0.017± 0.01	0.003 ± 0.001	0.019 ± 0.008	0.231± 0.074	0.321 ± 0.008	0.094 ± 0.077
35	0.004± 0.001	0.002 ± 0.001	0.007 ± 0.004	0.357± 0.080	0.320 ± 0.119	0.202 ± 0.031
42	0.066± 0.006	0.012 ± 0.006	0.094 ±/-4	0.237± -/103	0.271 ± 0.060	0.192 ± 0.135
49	0.01± 0.005 0.003	0.005 ± 0.107	0.157 ±	1.033± 0.011 0.108	0.388 ± 0.149	0.212 ±
56	0.108± 0.036	0.077 ± 0.015	0.054 0.03	0.438± ± 0.114	0.505 0.249	0.268 ± ±0.03
63	0.018± 0.003	0.012 ± 0.006	0.06± 0.007	1.3± 0.366 0.239	0.786 ± 0.045	0.587 ±

Table-3 The Dry weight of Buds and Flowers (in *Zinnia*/plant)

	Control GA&3- plants	MH- treated plants	Control treated plants	GA&3- plants	MH- treated plants	treated plants
1	-	-	-	-	-	
7	0.0002 ± 0.0001	0.0014 ± 0.0009	0.0006 ± 0.0005	-	-	-
14	0.003± 0.0009	0.0044 ±	0.0002 ± 0.0032	- 0.0001	0.016 ± 0.008	-
21	0.0014 ± 0.00009	0.0003 ± 0.0002	0.0033 ± 0.0019	0.054± 0.014	0.065 ± 0.022	0.012 ± 0.010
28	0.0006 ± 0.0005	0.0005 ± 0.0002	0.0016 ± 0.0007	0.027± 0.004	0.067 ± 0.031	0.012 ± 0.010
35	0.0014 ± 0.0009	0.0003 ± 0.0002	0.0015 ±0.001	0.067± 0.016	0.068 ± 0.025	0.026 ± 0.004
42	0.0116 ± 0.0009	0.0028 ± 0.0009	0.014± 0.0063	0.053± 0.043	0.071 ± 0.023	0.055 ± 0.038
49	0.0026 ± 0.0011	0.002± 0.0009	0.025± 0.0169	0.21± 0.044 0.023	0.088 ± 0.046	0.066 ±
56	0.0183 ± 0.0048	0.0156 ± 0.0056	0.013± 0.0042	0.074± 0.045	0.142 ± 0.038	0.034 ± 0.003
63	0.0046 ± 0.0002	0.0028 ± 0.0012	0.016± 0.007	0.251± 0.111 0.087	0.290 ± 0.004	0.081 ±

Table-4 The yield data of *Zinnia elegans*

Sr. No.	treatment	Yield
1	Control	4.4
2	Ga-100 ppm	3
3	MH-100 ppm	4.4

DIELECTRIC PROPERTIES OF SOME EDIBLE AND MEDICINAL OILS AT RADIO AND LOWER MICROWAVE FREQUENCIES

■ Deepti Tripathi ^a , S.P.Bhatnagar ^b and A.D.Vyas ^a

^a Department of Physics, Gujarat University, Ahmedabad

^b Department of Physics, Bhavnagar University, Bhavnagar

ABSTRACT : _____

Complex permittivity spectra of some edible and medicinal oils in the frequency range of 0.3 to 3.0GHz using Vector Network Analyzer was obtained. Open ended co-axial probe technique suggested by Wei & Sridhar was used to obtain the complex dielectric constant. The measured value of dielectric permittivity (ϵ') of oil samples under consideration vary little over this frequency range whereas dielectric loss (ϵ'') remains almost zero suggesting these oils behaving as loss less liquids.

Introduction:

Dielectric studies of agrifood materials in microwave region of e-m spectrum is important area of research as it throws light on the interaction of these materials with microwave energy. The study of dielectric properties of agrifood material also helps in developing microwave based process control however very less information is available for many agrifood materials. Edible oils are one of the agrifood materials which are highly consumed worldwide. The rate of adulteration is also high in oils as most of the oils are odourless and colourless. Hence dielectric studies of pure oils are of importance as any variation from these standard values can be attributed to adulteration in oils. Dielectric properties of some edible oils such as Canola, Soya, Sunflower and mustard have been studied at different frequencies by various workers. (1996, 1999, 2001) [1]. We have studied dielectric properties of some edible oils (Groundnut, sunflower, sesame, soyabean and cottonseed) and medicinal oils (Almond oil, olive oil and neem oil) with temperature at 9.1 Ghz frequency using X-band microwave bench setup. Fast measurements of complex permittivity over a large frequency range (30MHz to 3GHz) are done by Vector

Network Analyzer (VNA). With wide band sweepers and under the control of a computer, dielectric measurements can be done accurately by VNA (1994).

A method for measurement of frequency dependent permittivity of liquids at microwave frequency using semi rigid co-axial probe dipped into the liquid was given by Yan-Zhen Wie & S.Sridhar (1989). In this technique reflection co-efficient of probe is measured using network analyzer. Measurements using this technique were made by Vyas et.al and satisfactory results were obtained (2004). In the present work the measurement of complex permittivity of some edible and medicinal oils are carried out over a frequency range of 30MHz to 3GHz applying the above mentioned technique using VNA.

Experiment:

Commercially available double filtered oil samples are used for present investigation. A vector network analyzer (Model-8714 ES, Agilent made) that operates in the frequency range of 30MHz to 3GHz was used to obtain complex dielectric permittivity (ϵ^*) of the oil samples. The method opted for measurement of frequency dependent complex dielectric constant was of Yan-Zhen Wie and S Sridhar (1989). In this technique a semi rigid co-axial probe is dipped into the liquid, the reflection co-efficient of the probe is measured using network analyzer. A semi rigid co-axial probe of size 0.141 inch with N-type male connector on one end and a flat face on the other, was fabricated. It was used in conjunction with VNA to determine complex dielectric constant of the sample. The connector end was mated to VNA; the other end of co-axial cable probe was dipped into the liquid. A personal computer was set up to receive pairs of data (real and imaginary part of coefficient for each frequency of measurement) and used for subsequent numerical analysis. Three calibration terminators described by Wie and Sridhar (1989) were used and they are an open, a short (liquid mercury) and a standard liquid (acetone).

The experimental data was collected using the procedure described by Vyas et al (2004). All the measurements were done at room temperature of 296°K.

Result & Discussion:

Complex dielectric permittivity (ϵ^*) spectra are obtained for edible and medicinal oils over frequency range of 30MHz to 3GHz at temperature of 296°K using the method described above. The variations in dielectric permittivity (ϵ') and dielectric loss (ϵ'') with frequency are shown in fig-1 & fig-2 for different edible and medicinal oils respectively.

The spectra of ϵ' shows not much variation in this of range frequency whereas the value of ϵ'' is almost zero suggesting that all oil samples are loss less in this frequency range. The straight line fitting obtained for the experimental data is extrapolated to get static dielectric constant (ϵ_0). The best fitted values of ϵ' at different frequency and ϵ_0 are tabulated in Table-1 for different edible and medicinal oils.

The values of ϵ_0 & ϵ' (at various frequency) changes slightly from one oil sample to other. To detect the adulteration in different oils we are planning to study the mixing of oils in various proportion and observe the variation in dielectric constant at different frequencies.

REFERENCES:

1. Bansal AK, Singh PJ, Sharma KS et al, (2001). Indian Journal of Pure and Applied Physics, 39, 532.

2. Jain RC and Voss WAG, (1994). IETE Tech. Review,11,297.
3. Khanna RK and Upadhy SK, (1999). Indian Journal of Pure and Applied Physics, 37,404.
4. Venkatesh MS, ST Denis E, Raghwan GS et al, (1996), Asia Pacific Microwave Conference, New Delhi, India.
5. Vyas AD, Bhatnagar SP, Rana VA, Gadane DM, (2004). Microwave and Optoelectronics (Anmaya Publishers, New Delhi).
6. Wei Y and Sridhar S, (1989). Rev. Sci. Instr. 60-9, 3041.

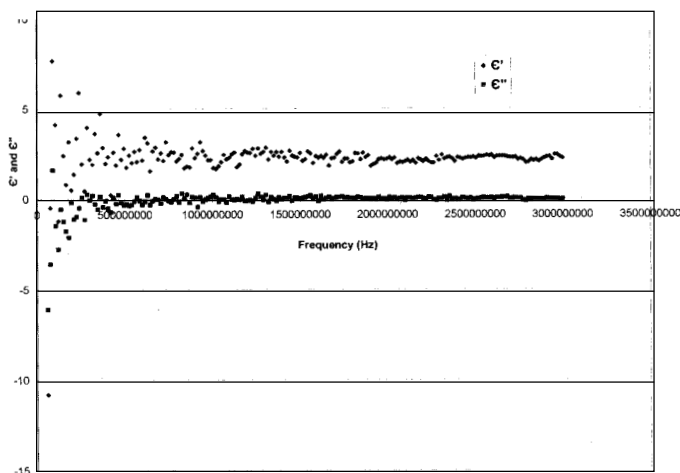

Figure-1(a) : Complex permittivity Spectra of Sunflower Oil

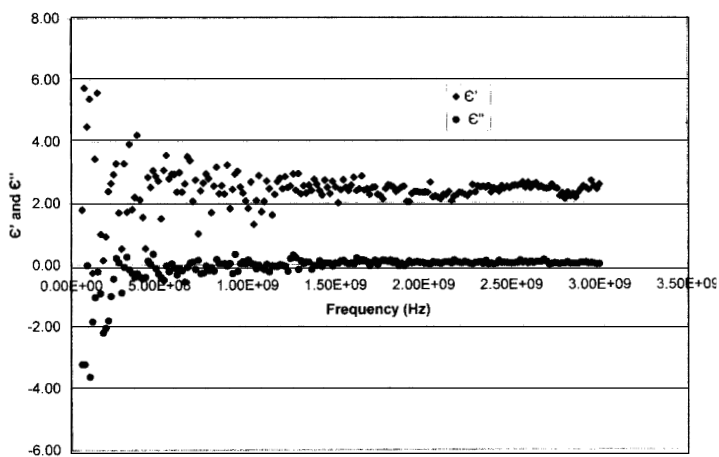

Figure-1(b): Complex permittivity Spectra of Cottonseed Oil

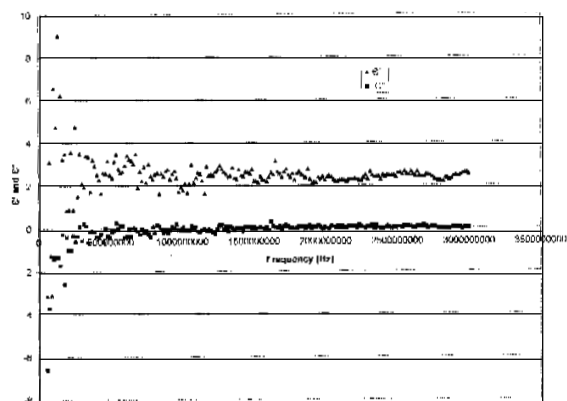

Figure-1(c): Complex permittivity Spectra of Groundnut Oil

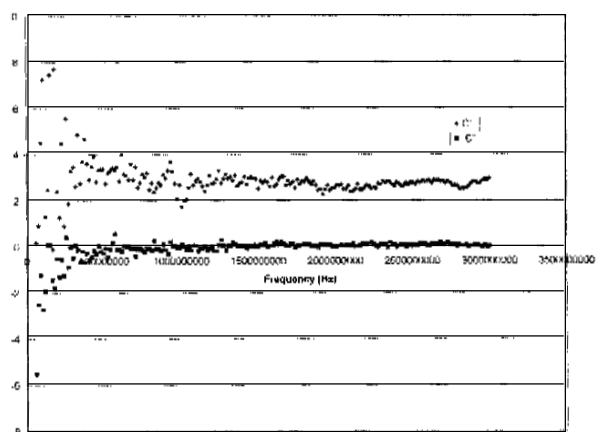

Figure-1(d): Complex permittivity Spectra of Sesame Oil

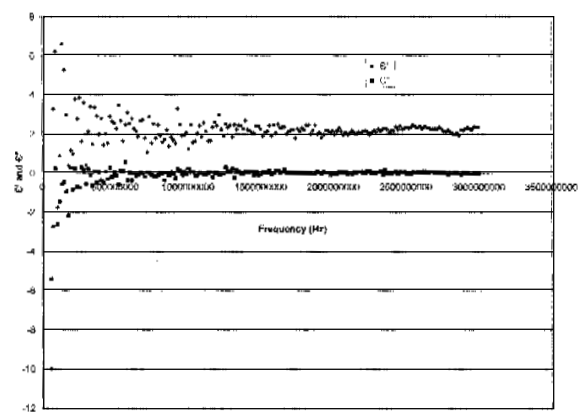

Figure-2(a): Complex permittivity Spectra of Almond Oil

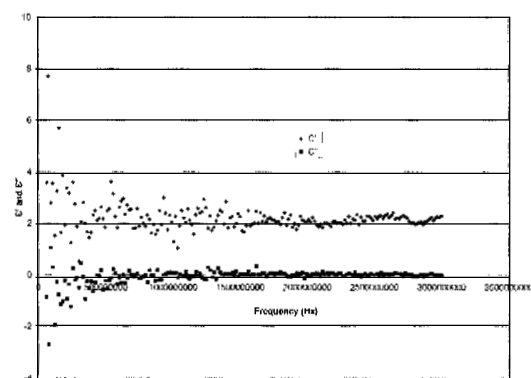

Figure-2(b): Complex permittivity Spectra of Neem Oil

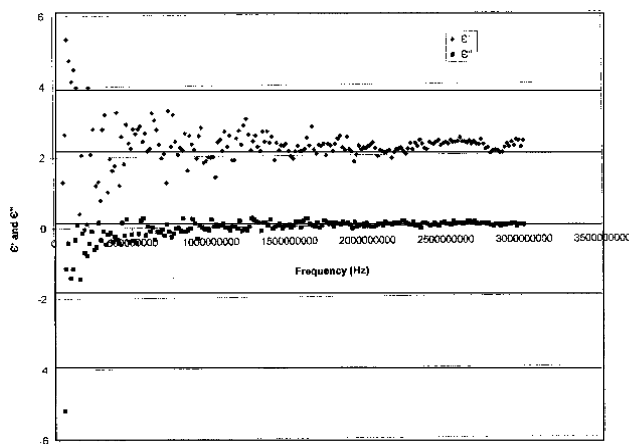

Figure-2(c): Complex permittivity Spectra of Olive Oil

Table-1: Best fitted values of a_0 and a' (at selected frequency) for various oil samples under consideration

Oils	a_0	a'					
		0.5 GHz	1.0GHz	1.5GHz	2.0GHz	2.5GHz	3.0GHz
Cottonseed	2.59	2.55	2.51	2.47	2.43	2.39	2.35
Groundnut	2.70	2.69	2.69	2.68	2.68	2.67	2.67
Sunflower	2.25	2.26	2.26	2.26	2.26	2.26	2.26
Seasame	2.99	2.94	2.89	2.84	2.79	2.74	2.69
Olive	2.41	2.37	2.33	2.29	2.25	2.21	2.17
Almond	2.13	2.15	2.17	2.19	2.21	2.23	2.25
Neem	2.52	2.42	2.32	2.22	2.12	2.02	1.92

आचार्य हरिभद्रसूरि कृत चंदप्पहचरियं

■ डा. सलोनी जोशी

रीडर एवं अध्यक्ष, प्राकृत विभाग, भाषा भवन, गुज युनि.

श्री चंद्रसूरि शिष्य आचार्यहरिभद्रसूरि का स्थान प्राकृत साहित्य में अतुलनिय है। गुर्जरनरेश परमार्हत् कुमारपाल राजा के महामात्य पृथ्वीपाल की अभ्यर्थना से इन आचार्य ने चतुर्विंशति तीर्थकरो के चरित्रकाव्यों की रचना की थी। किन्तु दुर्भाग्य से आज इन कृतियों में से सिर्फ चार चरित्रकाव्य ही उपलब्ध है - अजियनाहचरियं^१, मल्लिनाहचरियं^२, चंदप्पहचरियं^३, एवं नेमिनाहचरिउ^४ ।

अष्टम तीर्थकर चंद्रप्रभ की जीवनगाथा को निरूपित करनेवाली अद्यावधि अप्रकाशित (ले.सं. १२२३), प्रायः ७००० गाथा प्रमाणोपेत यह ताडपत्रिय पांडुलिपि पाटण स्थित हेमचंद्राचार्य जैनज्ञानभंडार में उपलब्ध है। जैनसाहित्य में चंद्रप्रभस्वामि पर विवध भाषा में अनेक कवियों द्वारा विरचित प्रायः पंद्रह^५ कृतियाँ उपलब्ध है, जिन में संस्कृत भाषाबद्ध नव, प्राकृत भाषाबद्ध छ और अपभ्रंश भाषाबद्ध एक कृति का समावेश होता है। शलाकापुरुषचरित्र संग्रह ग्रंथों में भी यह चरित्र प्राप्त होता है।

चंद्रप्रभ के जीवनचरित्र आलेखन में दो विभिन्न धारायें स्पष्टतः दृष्टिगोचर होती है, सप्तभवनिबद्ध परंपरा और तीनभवनिबद्ध परंपरा। देवेन्द्रसूरि कृत संस्कृत भाषाबद्ध चरित्र^६ में, जिनेश्वर कृत प्राकृतभाषाबद्ध चरित्र^७ में एवं हेमचंद्राचार्य कृत त्रिषष्ठी शलाका पुरुषचरित्र^८ में सिर्फ एक पूर्वभव का आलेखन है। चउपन्न महापुरिस चरियं^९ में मात्र तीर्थकरभव का ही निरूपण है।

सप्तभवनिबद्ध चरित्र परंपरा का आलेखन उत्तरपुराण^{१०}, पुष्पदंत कृत महापुराण^{११}, पुराणसार संग्रह^{१२} तथा वीरनंदि^{१३} एवं हरिभद्रसूरि कृत चंद्रप्रभ चरित्र में प्राप्त होता है। जैसे कि प्रथम भव में श्रीवर्म राजा, द्वितीय भव में श्रीधरदेव, तृतीय भव में अजितसेन, चतुर्थ भव में अच्युतेन्द्र, पांचवें भव में पद्मनाभ राजा, छठे भव में अहमेन्द्र एवं सातवें भव में चंद्रप्रभ का चरित्रचित्रण हुआ है। सप्तभव की इस परंपरा में वीरनंदि की कृति वस्तुगुम्फना की दृष्टि से कुछ विशेषता द्योतित करती है, जिस में काव्यात्मक संस्पर्श एवं कवि कौशल्य दृग्गोचर होता है।

उत्तर पुराण आदि ग्रंथों में कथा का प्रारंभ श्रीवर्म (चंद्रप्रभ का प्रथम भव) के माता पिता श्रीकान्ता एवं श्रीसेन के निरुपण से होता है। जबकि वीरनंदि ने पद्मनाभ (पंचम भव) के चरित्रचित्रण से प्रारंभ किया है। उन्हीं के चरित्रनिरुपण के अंतर्गत प्रथम चार भवों की कथा का गुम्फन किया है।

हरिभद्रसूरि कृत प्रस्तुत कृति भी चरित्रनायक के निरुपण में वीरनंदि का अनुसरण करती है, साथमें अनेकविध विशिष्टता एवं मौलिकता से भरीपूरी है। वीरनंदि की कृति में दृष्टांत कथाओं का सर्वथा अभाव है, जबकि प्रस्तुत कृति दृष्टांत कथाओं से सुग्रथित है।

दोनों कृतियों में कई स्थानों पर पात्रों के तथा स्थलों के नाम समान हैं। अनेक प्रसंग और वर्णन बहुत कुछ साम्य लिए हुए हैं। अन्तर सिर्फ इतना है कि एक कृतिमें कई वर्णन विस्तार से किये गए हैं तो अन्य कृति में संक्षिप्त में। उदाहरणतः पद्मनाभ राजा को श्रीधरमुनि के आगमन की बधाई देता उद्यानपाल और उनके द्वारा वर्णित प्रफुल्लित उद्यानश्री का वर्णन, युवराज अजितसेन का अपहरण, अजितजय राजा तथा अजितादेवी का करुण विलाप, अजितसेन का पिशाच, महेन्द्रसिंह एवं धरणीध्वज के साथ हुए युद्ध का वर्णन, चक्रवर्ती अजितसेन की उद्यानयात्रा और उसके पश्चात किया हुआ संध्या रात्रि और प्रभात का वर्णन।

श्रीवर्म राजा की दिशा यात्रा एवं सैन्य का वर्णन वीरनंदि की कृति में विस्तृत रूप से निरूपित है जो हरिभद्रसूरि की प्रस्तुत कृति में नहीं है। पृथ्वीपाल के साथ संग्राम के लिए प्रस्थान करती पद्मनाभकी सेना एवं उनकी गतिविधि का जितना विस्तृत तथा सूक्ष्म वर्णन वीरनंदि की कृति में है वह प्रस्तुत कृति में नहीं है। अजितसेन के साथ हुए युद्धमें निहत महेन्द्रसिंह के वियोग में उनके अंतःपुर की स्त्रियों का विलाप, उद्यानक्रीडा के अंतर्गत नट, मल्ल, जल्ल, लंख आदि की क्रीडा का वर्णन एवं अजितसेन की दीक्षा में निमित्तरूप हीमति रानी के पूर्वभव का वर्णन और वनकेलि हाथी का पूर्वभव निरुपण उपलब्ध है जो वीरनंदि की कृति में नहीं है। इस प्रकार चरित्र नायक के सहायक पात्र, इतर घटनाएँ एवं वर्णन में साम्य होने के बावजूद भी यह कृति दृष्टांत कथाओं के गुम्फन और वर्णनों में अपनी विशिष्ट छाप छोड़ती है।

प्रस्तुत कृति में निम्न अट्टारह दृष्टांत कथाएं प्राप्त होती हैं।

१	स्थूलभद्र कथा	७९-३२१
२	वनराज राजर्षि कथा	५००-६००
३	दमग कथा	११०६-१२१०
४	अगडदत्त कथा	१२११-१५३३
५	मूलदेव-दत्त कथा	१५३७-१७१६
६	सोमा-श्रीमति आख्यान	१८६४-२६३०
	१ झूटणक कथा	१८७०-१९१४
	२ गोब्बर वणिक कथा	१९१८-१९७५
	३ दान-जयशेखर कथा	२००५-२०७१
	४ शील-विमलसुंदरी कथा	२०७२-२२०९
	५ तप-जयश्री कथा	२२१०-२३२५
	६ भावना-मति-सुंदरी कथा	२३२३-२४२९
	७ प्राणीवध-धनसार-धनश्री कथा	२४४४-२४६१
	८ असत्य भाषण-धनदत्त कथा	२४७०-२५१२
	९ मूषावाद-रंडापुत्र कथा	२५१८-२५३२

१० विषयसेवन-सावित्री कथा	२५३३-खंडित
११ परिग्रह-पुत्रबलिदायक पिता की कथा	खंडित-२५९१
१२ रात्रिभोजन-शिवशर्म ब्राह्मण कथा	२६०२-२६१२
७ आर्द्रक कुमार कथा	२६७९-२८५७
८ टीटहरी की कथा	३३३३-३३५५
९ चंद्रगुप्त कथा	३६२३-३९७०
१० सुमति मंत्री कथा	४१८३-४२४५
११ इलाचीपुत्र कथा	४२४६-४३३९
१२ वेश्याव्यसन आसक्त जिनशेखर कथा	४३४३-४४८२
१३ रिपुकेसरी-अरिमर्दन कथा	४४८३-४५५८
१४ योगसार योगी कथा	४५६२-४६४८
१५ अंधक कुमार कथा	५२५३-५६९६
१६ रुपकात्मक धर्मकथा	५८२६-६०७६
१७ प्रभाकर कथा	६१६९-६२८६
१८ सींहसेन कथा	३५९०-४००४

इसके अतिरिक्त मुख्य चरित्र के अंतर्गत प्राप्त पूर्वजन्म की कथा का निरूपण निम्नतया है।

- १ श्रीकान्ता रानी का पूर्वभव
- २ अजितसेन के पूर्वजन्म से संबंधित शशि और सूर की कथा
- ३ अजितसेन की रानी हीमती का पूर्वजन्म
- ४ वनकेलि हाथी का पूर्वजन्म

इन सब पूर्वजन्म की कथाओं में एकाद घटना का ही उल्लेख हुआ है।

कर्ता का जनमानस को धर्माभिमुख करने का एवं दृष्टान्त द्वारा सरलता से धर्मोपदेश देने का प्रयोजन इन कथाओं के माध्यम से सम्यक्तया परिपूर्ण हुआ है। ये दृष्टान्त कथाएँ जैन साहित्य में प्रचलित हैं। इन कथाओं को हम तीन विभागमें विभाजित कर सकते हैं।

- १ आगमिक साहित्य में प्राप्त कथाएँ
- २ आगमेतर जैन साहित्य में प्राप्त कथाएँ
- ३ लोककथा एवं अन्य कथाएँ

इन कथाओं में से पांच कथाएँ - स्थूलभद्र कथा, अगडदत्त कथा, आर्द्रक कुमार कथा, इलाचीपुत्र एवं अंधक कुमार कथा आगमिक टीका साहित्य में तथा जैन औपदेशिक साहित्य में उपलब्ध होती हैं। यहाँ सोमा-श्रीमति आख्यान वृत्तक है जो, उपदेशपद की मुनिचंद्र कृत सुखसंबोधनी टीका^{१५} में मिलता है। दान, शील, तप, भावना एवं सुमति मंत्री कथा कवि की अन्य कृति मल्लिनाथ चरित्र^{१६} (अप्रकाशित) में यथातथ उपलब्ध होती है। इस प्रकार अगडदत्त कथा नेमिचंद्र कृत उत्तराध्ययन सुखबोधा टीका^{१७} में से उद्धृत की गई है। संसर्ग दोष के दृष्टान्त में वर्णित प्रभाकर की कथा उपदेशमाला दोघट्टी टीका^{१८} में तथा आख्यानकमणिकोषवृत्ति^{१९} में भी उपलब्ध है। वनकेलि हाथी के पूर्वभव (धरणीकेतु राजा) की कथा के अंतर्गत दृष्टान्तरूप में पंचतंत्र^{२०} की प्रसिद्ध टिटहरी कथा का प्राकृत रूपांतर प्राप्त होता है।

इस के अतिरिक्त अन्य कथाएँ जैसे जिनशेखर वणिक, चंद्रगुप्तकथा, वनराज राजर्षि कथा आदि का आधारस्थान जैनकथा साहित्य में प्रचलित कथाघटक है। इन कथाओं की पूर्व परंपरा आगमिक

साहित्य में अप्राप्य है। रूपकात्मक कथा की सुदीर्घपरंपरा जैन साहित्य में प्राप्त होती है। यहां भी रूपकात्मक कथा के माध्यम से जैनधर्म के सिद्धांतों का गहराई से परिचय दिया गया है। ये सब दृष्टान्त कथाएँ मूलकृति के ६५% प्रतिशत भागमें व्याप्त है।

प्रस्तुत कृति में अधिकार, प्रस्ताव जैसा कोड़ विभाजन नहीं है। अल्पसमास युक्त संघटना से ग्रथित इस कृति की शैली सरल और हृदयंगम है। उपमा, उत्प्रेक्षा, श्लेष, रूपक, दृष्टांत, अर्थान्तरन्यास, अपह्नुति, भ्रांतिमान आदि सादृश्यमूलक एवं विभावना, विशेषोक्ति आदि विरोधमूलक अलंकारों का विनियोग सुचारु रूप से किया गया है। विविध वर्णनों के निरूपण में कवित्व शक्ति निखर उठी है। इस कृति में प्राप्त वर्णनों को निम्नतया वर्गीकृत किया जा सकता है - स्थलवर्णन, प्रकृतिवर्णन, घटनावर्णन, भावयुक्तवर्णन एवं व्यक्तिवर्णन।

स्थलवर्णन के अंतर्गत अविह नगरी का वर्णन (गाथा-१८-२९), श्रीपुरनगर का वर्णन (३८५-), चंद्रानन पुरी का वर्णन (४६४९-४६५६), फरुसाटवी का वर्णन (७१८-७२०) एवं मणिकूट पर्वतवर्णन (३५७८-३५८५) प्राप्त होता है। नगर वर्णन परंपरानुसार आलेखित है। मणिकूट पर्वत का विस्तृत ओर मनोरम वर्णन है जिसमें विविध वृक्षों की एक लंबी सूची दी गई है। कवि ने यहां माघ की कल्पना का अंशतः अनुसरण किया है -

ओलंबिय सुस्सर-सार-गरुय-घंटाहिं जणिय-जण तोसं।

बहु लक्खणोववेयं च मत्त करिराय रुवं व।।

एक अन्य नविन कल्पना भी मिलती है-

वरसिप्पि-करोडय-थालपट्ट-संघट्ट-पत्त-वरभायं।

ईसर-गिहिणो भोयण-ठाणेण पत्त उवमाणं।।

प्रकृति वर्णन के अंतर्गत वर्षा (१७७-७८; ३०१२-१७; ३९९४-९६), शरद (४२५९-६१), वसंत (२८६८-२९२५), संध्या, रात्री, प्रभात, (३१२९-३१६३) और श्रीधरमुनि के आगमन से प्रफुल्लित उद्यानश्री (३३५-४४) का विभावना अलंकार से युक्त मनोरम एवं सजीव चित्रण है। वर्षा का वर्णन शांत और उग्र दोनों प्रकार से मिलता है।

घटनावर्णन के अंतर्गत स्वागत, वर्धापन उत्सव, स्नानभोजन विधि, युद्ध, क्रीडा का वर्णन है। वैविध्यपूर्ण युद्धवर्णन यहां चार स्थान पर उपलब्ध है। अजितसेन ओर पिशाच के बीच हुए युद्ध के वर्णन में अजितसेन के अप्रतिम बल को प्रदर्शित किया है। जब कि महेन्द्रसिंह के साथ हुए युद्ध में उनको एकलवीर विजेता के रूप में बिरदाया गया है। अकेले अजितसेनने महेन्द्रसिंह की चतुरंगिणी सेना को शिकस्त दी उनका शौर्यसभर आलेखन है। धरणीधर खेचर के साथ हुए युद्ध में विविध दिव्यास्त्रों का उल्लेख है। पद्मनाभ और पृथ्वीपाल के बीच हुए युद्ध का विस्तृत निरूपण है जिसमें युद्ध की तैयारी, प्रियतमा से विदाइ लेते सुभटों का, योद्धाओं का राजा द्वारा किया गया सन्मान एवं सैन्य की गतिविधि का विशद अलेखन है।

चक्रवर्ती राजा अजितसेन की उद्यानयात्रा और क्रीडा का वैविध्यसभर चित्रण है, जिसमें दोलाक्रीडा, पुष्पचयनक्रीडा और नगरजनों की अपनी प्रियाओं के साथ की गड़ क्रीडा का रसयुक्त आलेखन है। निपुण क्रीडकों द्वारा अपनी अपनी कला प्रदर्शन का तादृश निरूपण है। यहां नड, नट्ट, जल्ल, मल्ल, लंख, कथक, रासक, प्लवग, वेलंबग, ऐन्द्रजालिक आदी का महत्वपूर्ण उल्लेख है।

भावयुक्त निरूपण के अंतर्गत अपत्यरहित माताकी वेदना (४०४-४१०). युद्धमें वीरगति को प्राप्त महेन्द्रसिंह के अंतःपुर की स्त्रियों का विलाप (८५५-), अजितसेन के अपहरण से शोकसंतप्त माता पिता का आक्रंद (६७९-६९२) का समावेश होता है। महेन्द्रसिंह की रानीओं का करुण क्रंदन अपभ्रंश भाषाबद्ध

है। यहाँ पर दैव के साथ सुभट, अंगरक्षक और पुरोहित को भी उपालंभ दिया है। शशिप्रभा की विरह वेदना में दशकामावस्थाओं का निरूपण है।

व्यक्ति वर्णन में पिशाच(७२८-७३२), वृद्ध(४९३२-३९), महाव्रती(१६५९-) एवं महसेन और लक्ष्मणा राणी के वर्णन का समावेश होता है। यहाँ पिशाच का रौद्र रूप आलेखित हुआ है तो वृद्ध का निवेद प्रेरक चित्र है जैसे की - जरारूपी प्रियतमा ने उनको स्नेह से आलिंगन दे कर नखक्षत द्वारा की गड़ झुर्रियों से शोभता हुआ, इन्द्रियरूपी लुंटेरो से मारा हुआ, भग्नदंत मुखविवर वाला- - इत्यादि। यहाँ शृंगाररस के अनुभावों का विनियोग प्रबल विरोध उत्पन्न करता है।

प्राकृत भाषाबद्ध कृति में संस्कृत ओर अपभ्रंश भाषा का प्रयोग भी प्राप्त होता है, जो कवि की अन्य कृतिओं में भी मिलता है। यहां पर चंद्रगुप्त कथा का आलेखन संस्कृत में है। अन्य कथा में कहीं कहीं पर संस्कृत में उद्धरण प्राप्त होता है। अपभ्रंशमें प्रायः ५५ से भी ज्यादा पद्य है, जिसमें स्थूलभद्रकथा का कतिपय अंश, उपदेश स्तुति एवं सुभाषितों का समावेश है। देश्य शब्दप्रयोग भी इस कृति में मिलता है। उचित स्थान पर लगभग शताधिक सूक्तिओं का प्रयोग हुआ है।

प्रस्तुत कृति का विषय तीर्थकर चरित्र निरूपण होने से उसमें जैन धर्मकी प्ररूपणा और उपदेश का होना सहज है। दान-शील- तप -भावना ये जैनधर्म के मुख्य स्तंभ है। यहां इसका विस्तृत रूप से निरूपण है। दान के चार प्रकार- अभयदान, ज्ञानदान, आहारदान और उपकरणदान का उल्लेख है। शीलविषयक निरूपण संक्षिप्त में मिलता है, जिसमें द्वादश व्रत, पंचमहाव्रत एवं सत्रह प्रकार के संयम का आलेखन है। तप के बाह्य और आभ्यंतर दोनो प्रकारों का एवं बारह भावना के नाम निर्देश है। मुनिधर्म और गृहस्थधर्म के विषय में विस्तृत वर्णन प्राप्त होता है। अष्टकर्म, पांच प्रकार के कर्मबंध के हेतु और कर्मप्रकृतियों का नामोल्लेख है।

ज्ञान-दर्शन-चरित्र(रत्नत्रयी), देव-गुरु-धर्म(तत्त्वत्रयी), चतुःशरण आदि का उल्लेख है। जिन पंचकल्याणक महोत्सव वर्णन कहीं पर विस्तार से तो कहीं पर संक्षेप में है। इस के अतिरिक्त तीर्थकर के अतिशय, रथयात्रा, समवसरण, शत्रुंजय तीर्थवर्णन एवं सूत्र संदर्भ भी प्रस्तुत कृति में समाविष्ट है। नर्कभूमि, नर्कभव के कारण, नर्क के दुःख आदि का विस्तृत वर्णन है जब कि स्वर्ग के विमानों का वर्णन संक्षिप्त में है।

विविध स्थान पर प्रयोजित उपदेश में से सारभूत विचार इस प्रकार मिलते हैं - संसार असार है, लक्ष्मी प्रकृति से चंचल है, मदन विचार दुसह्य है, स्त्रियाँ चंचलमना है, स्वजन स्वार्थी है, कर्म का परिणाम दुरनुचर है, विषय विपाक कटु है, दुर्लभ मनुष्य जन्म को प्रमाद में नहीं खोना चाहिए, राग-द्वेष रूपी शत्रु हजारो दुःख देते हैं, जीवदया धारण करनी चाहिए, धर्म स्वर्ग और अपवर्ग के लिए सुखकारी है, संसार रूपी महोदधि में धर्म ही तारक है, लघुकर्मी निमित्तमात्र से सम्यक्त्व को पामता है, ...इत्यादि वैराग्योत्पादक चिन्तन भी यहाँ प्रस्तुत किया गया है। देव और गुरु की स्तुति^१ यथोचित स्थान पर है।

समग्रतया देखा जाया तो इस कृति में जनसामान्य की योग्यतानुसार धर्मोपदेश का आलेखन किया है। कवि ने अपने अगाध पांडित्य का विवेकपूर्ण विनियोग किया है। यहाँ यह बात विशेषरूप से प्रशंशनीय है कि अपने धर्म को श्रेष्ठ सिद्ध करने के लिए अन्य धर्म की अवहेलना नहीं की है। इस प्रकार दृष्टान्तकथाएँ, साहित्यिक शैली, विविध वर्णन, धर्मनिरूपण आदि अनेकविध दृष्टि से यह एक महत्वपूर्ण कृति है।

टिप्पण

- १ अजियनाह चरिय- अग्रगत पांडुलिपि, वीशा श्रीमाली तपागच्छ जैनज्ञाति पाटशाला भंडार, जामनगर।

- २ मल्लिनाह चरिय- अप्रगट पांडुलिपि, ला.द.भारतिय संस्कृति विद्यामंदिर, अमदावाद ।
- ३ चंदप्पह चरिय- अप्रगट ताडपत्रीय पांडुलिपि, हेमचंद्राचार्य जैन ज्ञानभंडार, पाटण ।
- ४ नेमिनाह चरिउ- संपा. म.ची. मोदी, ह.चू. भायाणी.- एल,डी. इन्स्टीट्यूट ओफ इन्डोलोजी, अमदावाद, १९७० ।
- ५ जैन साहित्य का बृहद इतिहास-भाग ६- गुलाबचन्द्र चौधरी.- पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोधसंस्थान, वाराणसी, १९७३। पृ. ९७ .
- ६ जिनरत्नकोश- संपा. एच. डी. वेलणकर.- भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मन्दिर, पूना, १९४४। पृ. ११९-१२०.
- ७ चन्द्रप्रभ चरित्र-देवेन्द्रसूरि - संपा. उमंगविजयगणि, आत्मानंद जैन सभा, १९३०.
- ८ चन्द्रप्पह चरिय- जिनेश्वरसूरि.- महावीर ग्रंथमाला, धुलिया, १९३७.
- ९ त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र- हेमचंद्राचार्य.- जैनधर्म प्रसारक सभा, भावनगर, सं. १९६२ (१९०६).- पृ. ४५-४८
- १० चउपन्नमहापरिसचरिय-शीलांकाचार्य, संपा. अमृतलाल भोजक.-प्राकृत ग्रंथ परिषद, अमदावाद, १९६१. पृ. ८८-९०
- ११ उत्तरपुराण- गुणभद्राचार्य, संपा. पन्नलाल जैन.- भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, १९५४.-पृ. ४४-६५
- १२ महापुराण- द्वितीय खंड, उत्तरपुराण -पुष्पदन्त, संपा. पी. एल.वैद्य.- माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रंथमाला, मुंबई, १९४०.-पृ. ८५-१०४.
- १३ पुराणसार संग्रह-दामनन्दी, संपा. गुलाबचन्द्रजैन.- भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, १९५४.-पृ. ७६-९१.
- १४ चन्द्रप्रभ चरित्र- वीरनन्दि, संपा. अमृतलाल शास्त्री. जैन संस्कृति संरक्षक संघ, सोलापुर १९७१.
- १५ उपदेशपद- हरिभद्रसूरि, मुनिचन्द्र कृत सुखसंबोधनी टीका.- मुक्तिकमल जैन मोहनमाला, १९२३-३५.-पृ. २६९.
- १६ मल्लिनाह चरिय (३) पत्र ४अ-११अ.
- १७ उत्तराध्ययनानि-नेमिचन्द्र विरचित सुखबोधा वृत्ति. संपा. उमंगविजयसूरि.-पुष्पचन्द्र खेमचन्द्र, वलाद, १९३७. पृ. ८३-९४.
- १८ उपदेशमालादोघट्टी टीका-रत्नप्रभसूरि, संपा. आ. हेमसागरसूरि.-धनजी भाइ झवेरी, मुंबई, १९५८.-पृ. १७८.
- १९ आख्यानक मणिकोश वृत्ति-आम्रदेवसूरि, संपा. मुनि पुण्यविजय.- प्राकृत ग्रंथ परिषद, अमदावाद, १९६२. पृ. १७९-१८१.
- २० पंचतन्त्र-विष्णु शर्मा- संपा. दामोदर धर्मानंद कौसंबी.- निर्णयसागर मुद्रणालय, मुंबई, १९५० पृ. ९३.
- २१ स्तुति-गाथा ३११०-२१; ४७६५-७४; ५१५०-६१; ५१०५.

तिलोयपण्णत्ति में वन – सम्पदा

■ डॉ० धर्मेन्द्र जैन

व्याख्याता, प्राकृतविभाग, भाषासाहित्यभवन,
गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद - 9

प्राकृतभाषा में लिखित जैन परम्परा का आचार्य यतिवृषभकृत तिलोयपण्णत्ति 179 ई. सन् का प्राचीन ग्रन्थ है। इस ग्रन्थ में इतिहास, संस्कृति, समाज, भूगोल आदि अनेक विषयों का वर्णन पाया जाता है। यहाँ मात्र तिलोयपण्णत्ति में उल्लिखित वन-सम्पदा का वर्णन किया जा रहा है -

मानव जीवन की संस्कृति में वन-उपवनों का अत्यन्त महत्त्व है। किसी भी राष्ट्र या समाज की संस्कृति हो, वन-उपवनों के महत्त्व को नहीं नकार सकती है। आधुनिकता की अंधी दौड़ में जहाँ आज वनों का अभाव हो रहा है वहीं दूसरी ओर वन बचाओ जैसे जन-जागरण अभियान सरकारों द्वारा सर्वत्र चलाये जा रहे हैं। ति० प० में उपलब्ध वन-उपवन के वर्णन से लगता है, यह परम्परा अत्यन्त प्राचीन है। मानव की बात तो दूर-स्वर्ग में भी वन-उपवन होते हैं, जहाँ पर देवता लोग समय-समय पर धार्मिक एवं मनोरंजन के अभिप्राय से क्रीड़ा करने जाते हैं। मानव जीवन में वनों से कई लाभ प्राप्त होते हैं। प्रमुख लाभों को निम्न रीति से जान सकते हैं -

1. वन जलवायु को सम बनाते हैं, वायु में नमी होती है तथा वर्षा होने में सहायक होते हैं।
2. वनों द्वारा प्रबल बाढ़ें रोक दी जाती हैं। नदियों को सतत प्रवहणशील बनाने में वन सहायक होते हैं।
3. वेगवती हवाओं और तूफानों को रोकते हैं तथा समीपवर्ती क्षेत्र को शीत एवं उष्ण हवा से बचाते हैं।
4. मिट्टी के कटाव को रोककर भूमि की उर्वराशक्ति को बनाये रखते हैं।
5. जंगली जानवरों को आश्रय एवं मवेशी के लिए चरागाह वनों द्वारा उपलब्ध होते हैं।
6. प्राकृतिक सौन्दर्य और स्वास्थ्य की वृद्धि में वनों का अधिक उपयोग है।
7. नाना प्रकार की लकड़ियाँ (भवनादि के उपयोग एवं जलाने के लिए) वनों से प्राप्त होती हैं।

8. लाख, गोंद, चन्दन, तेल, कागज, बनाने की कच्ची सामग्री वनों से प्राप्त होती है।¹

ऐसे महत्वपूर्ण वन-उपवन सर्वत्र पाये जाते हैं तथा इनकी परम्परा ति० प० के अनुसार अनादिकालीन है। जितने पर्वत कहे गये हैं, उनमें सर्वत्र वन खण्ड हैं, जैसे हिमवान् पर्वत के पार्श्व में अर्द्धयोजन प्रमाण विस्तार सहित वन खण्ड हैं।² मेरुपर्वत के साथ में परिधि में ग्यारह वनप्रदेश हैं। भद्रशाल वन में भद्रशाल, मानुषोत्तर, देवरमण, नागरमण और भूतरमण ये पाँच वन हैं। इसी तरह नन्दन, उपनन्दन, सौमनस, उपसौमनस, पाण्डुक और उपपाण्डुक दो-दो वन भी विद्यमान हैं। सुमेरु पर्वत के मूल में सौमनस और नन्दनवन हैं। मेरुशिखर पर पाण्डुकवन अतिरमणीय है।³ सीता नदी के उत्तर में द्वीपोपवन संबंधी वेदी के पश्चिम नील पर्वत के दक्षिण और पुष्पकलावती देश के पूर्वार्ध में नानावृक्षों के समूहों से मण्डित, कमलों से सुगन्धित तथा पुष्पकरिणी और वापिकाओं से युक्त देवारण्यवन है।⁴ द्वीपोपवन संबंधी वेदी के पूर्व और अपर विदेह के पश्चिम दिग्भाग में नील, निषध पर्वत में मध्य सीतोदा नदी के दोनों तट पर स्थित नाना प्रकार के वृक्षों से सुशोभित दो भूतारण्य वन हैं।⁵ इत्यादि कई उपवनों का उल्लेख मिलता है। अशोकवन, सप्तपर्णवन, चम्पकवन, आम्रवन, आदि कई वन हैं। समवसरण में एक भूमि का ही नाम उपवनभूमि है। तीर्थंकरों की दीक्षा किन किन वनों में हुई है, इसका भी वर्णन प्राप्त होता है – सिद्धार्थवन, सहेतुकवन, मनोहरवन, पुष्पवन, शालिवन, नीलवन, चैत्रवन और सहकार (आम्रवन) आदि।

इस प्रकार ति० प० में अनेक वनसम्पदा का वर्णन है। वनों में प्रमुख रूप से वृक्ष पाये जाते हैं, इन वृक्षों का मानव के लिए बहुत ही महत्व है। मनुष्य एक समझदार प्राणी है, वह अपने विवेक से इन वृक्षों से अपनी आवश्यकता की विविध रूप में पूर्ति करता है। वृक्ष पर्यावरण प्रदूषण को रोकने में विशेष दायित्व का कार्य करते हैं। इसीलिए जैनपरम्परा में चरणानुयोग में वृक्ष के दुरुपयोग को रोकने के लिए अनर्थदण्डव्रत में 'प्रमादचर्या' नामक पाप से बचने की बात कही गई है।⁶ वनस्पति का व्यर्थ में छेदन नहीं करना चाहिए। जैन परम्परा के अनुसार वृक्ष मानव की सम्पूर्ण आवश्यकता को पूर्ण करता है। भोजन, वस्त्र, अलंकरण, आवास, मनोरंजन आदि सभी कुछ वृक्षों से प्राप्त होता है। फल-फूल, पत्र आदि के रूप में ये भोजन देते हैं। पत्र, छाल और उनके रेशे कपास एवं आक आदि के फल से प्राप्त रुई से हमें वस्त्र आदि के रूप में आच्छादन प्राप्त कराते हैं। वृक्षों के पत्र और पुष्प तथा उन (वृक्षों) से उत्पन्न लाख से श्रृंगार के उपादान बनाकर मानव को विभूषित करते हैं। पेड़ों की शाखाओं एवं पत्तों आदि से मनुष्य अपना आवास, बनाता है, तो उनके कोटरों में शुक आदि पक्षी और अनेक जीव-जन्तु वास करते हैं तथा वनचरजीव, अनेक बार मनुष्य भी वृक्षों की छाया में विश्राम करते हैं। सामान्य बाँसों से निर्मित वंशी, असन (विजयसार) के काष्ठ से बने हुए मृदंग, तबले, वीणा आदि संगीत के साधन बनकर मनुष्य का मनोरंजन करते हैं। कीचक नामक बाँस विशेषतः स्वयं ही वन में मधुर संगीत उत्पन्न करता हुआ मानव मन की व्यथा और श्रम का हरण करता है।⁷ इस प्रकार वृक्ष मानव की दो चार नहीं, समस्त आवश्यकताओं की पूर्ति करने में समर्थ है। इसीलिए आचार्य यतिवृषभ ने वृक्षों को कल्पवृक्ष के स्वरूप में पहिचानते हुए उन्हें तिलोपपण्णत्ति में प्रतिष्ठित किया है। इतना ही नहीं, उन्होंने अपसर्पिणी काल के सुषमा-सुषमाकाल में मनुष्य की सभी इच्छा पूर्ति का साधन कहा है। उनकी व्याख्या करते हुए कहा है। मानव की आवश्यकता दस प्रकार के कल्पवृक्षों से पूर्ण होती है, यथा –

1. पानांग – मधुर सुस्वाद रस से सहित ये बत्तीस प्रकार के पेय प्रदान कर पेय संबंधी इच्छा पूर्ण करते हैं।
2. तूर्यांग – उत्तम, वीणा, पटह इत्यादि भिन्न-भिन्न प्रकार वाद्य प्रदान कर श्रवणेन्द्रिय की इच्छापूर्ति करते हैं।

3. भूषणांग - कंकण, कटिसूत्र, हार इत्यादि आभूषण देकर श्रृंगार संबंधी इच्छा पूर्ण करते हैं।
4. वस्त्रांग - उत्तरवस्त्र आदि देकर शरीर आच्छादन की आवश्यकता पूर्ण करते हैं।
5. भोजनांग - तिरेसठ प्रकार के व्यञ्जन प्रदान करके भोजनसम्बन्धी आवश्यकता को पूर्ण करते हैं।
6. आलयांग - रमणीय भवन देकर आवास व्यवस्था करते हैं।
7. दीपांग - शाखा, प्रवाल आदि ज्योतिमान होते हैं, इनसे प्रकाश की व्यवस्था पूर्ण होती है।
8. भाजनांग - कलश आदि बर्तन देकर पात्र आवश्यकता पूर्ण करते हैं।
9. मालांग - विविध पुष्पों की माला देकर आवश्यकता की पूर्ति करते हैं।
10. तेजांग - ये कांति देने वाले वृक्ष हैं।⁸

आ० यतिवृषभ की इस मान्यता का समर्थन न केवल ब्राह्मण परम्परा के ग्रन्थों में स्वर्ग में कल्पवृक्ष की स्थिति के रूप में वर्णन किया गया है,⁹ अपितु कालिदास जैसे महाकवियों ने शकुन्तला जैसी नायिकाओं का श्रृंगार के लिए वृक्षों से ही अंगराग, क्षौमवसन एवं विविध प्रकार के आभरणों की प्राप्ति का भी वर्णन किया है।¹⁰

वृक्षों की इस महिमा को स्वीकारते हुए आ० यतिवृषभ ने चैत्यवृक्षों के नाम से वृक्षों की पूजनीयता जगत-जन को बताई है।¹¹ आरोग्यदायी, आनन्ददायी और भोजनदायी तथा अन्यप्रकार के इन्द्रिय सुख देने वाले अशोक, सप्तवर्ण, आम्र, चम्पक जैसे वृक्षों का भी वर्णन ति० प० में किया गया है।¹² नमेरु, मन्दार, संतानक और पारिजात का सिद्धार्थवृक्ष के रूप में उल्लेख किया है।¹³ आ० यतिवृषभ ने तो जिनवृक्षों के नीचे तीर्थंकरों को केवलज्ञान हुआ है। उन सबको अशोकवृक्ष कहा है। न्यग्रोध, सप्तपर्ण, शाल, सरल, प्रियंगु, शिरीष, नागवृक्ष, अक्ष (बहेड़ा) धूलिपलाश, तेंदू, पाटल, जम्बू, पीपल, दधिपर्ण, नन्दी, तिलक, आम्र, कंकेलि (अशोक), चंपक, बकुल, मेषशृंग, धव और शाल ये सभी अशोक वृक्ष हैं।¹⁴ इनका अशोकवृक्ष नामकरण करके ग्रन्थकार ने वृक्षों की महनीयता प्रकट की है। उदुम्बरफल, नागद्रुम, तुम्बुरू कण्टक, तुलसी, कदम्ब आदि औषधीय गुण वाले वृक्षों का भी नाम ति० प० में आता है। छिलके वाली वनस्पति (केला, श्रीफल) का भी उल्लेख है। शालि, जौ, वल्ल (अन्न विशेष-गुजराती में इसे वाल कहते हैं), तूवर, तिल और उड़द आदि खाद्य पौधों का भी प्रकरण ति० प० में है।

वृक्षों के प्रति देव, मानव और सामान्य प्राणी इन तीनों के अनुराग की सूचना हमें ति० प० में देवारण्य, देवरमण, मानुषोत्तर, प्रमद, सौमनस आदि वन नामों से प्राप्त होती है। इसका वर्णन इसी प्रकरण में वन-उपवन के समय किया गया है। आ० यतिवृषभ की तरह प्राचीन अनेक ऋषियों की वृक्षों के प्रति सम्मान की भावना का समादर करते हुए प्रो० जी० एम० जौहरी कहते हैं - पेड़-पौधों से ही पृथ्वी पर जीवन है। वनस्पति के बिना जैविक प्रक्रिया असम्भव है। जैविक संतुलन बनाए रखने के लिए पौध संरक्षण आवश्यक है। वनस्पति मनुष्य के लिए वरदान है। संसार में जितना प्राणवायु है, उसका बहुत बड़ा भाग वनस्पति से उत्पन्न होता है। वनस्पति का विनाश अपना स्वयं का विनाश है।¹⁶

वनस्पति की हिंसा का विरोध करते हुए भगवान महावीर ने आचारांग में कहा है - कृत, कारित, अनुमोदना से जो वनस्पति की हिंसा करता है, वह स्वयं के लिए अहितकर होती है।¹⁷ वनों का महत्त्व आचार्य जिनसेन स्वामी ने आदिपुराण में निरूपित किया है। वे कहते हैं - भरतचक्रवर्ती की विशाल सेना को उपभोगयोग्य समस्त पदार्थ वनों से ही उपलब्ध हुए थे। हाथियों को जल,

चारा एवं अश्वों को नाना प्रकार की घास का साधन वनों में प्राप्त था। वन मुनियों के समान सभी प्रकार की बाधाओं को सहनकर भी सभी का कल्याण करते थे।¹⁸ वनों में मुनिजन निवासकर आगमपाठ करते थे और हिरण तृणों के अग्रभाग का घास खाकर तृप्त होते थे। जंगली भैंसे, शूकर, हरिण आदि पशु आनन्दपूर्वक यहाँ विचरण करते थे। नाना प्रकार की जड़ी बुटियाँ भी इन वनों में उत्पन्न होती थी। विभिन्न प्रकार के पुष्प वनों में विकसित होकर सुगन्धि विकीर्ण करते थे। भयंकर होने पर भी वन प्रदेश शांत और निर्विकार थे। पशु-पक्षियों के युगल अपना संताप खोकर यहाँ आनन्दपूर्वक विचरण करते थे।¹⁹

उपर्युक्त वर्णन के बाद प्रतीत होता है कि आ० यतिवृषभ की दृष्टि से भारतीय संस्कृति में वृक्षों को जीवन मित्र माना गया है। पेड़-पौधों की अहिंसा मनुष्य के अपने जीवन के लिए भी अनिवार्य है। इसी कारण प्राचीनकाल में भारतभूमि शस्यश्यामला रही है। यह देश फलों का भण्डार रहा है। वृक्ष-वनस्पतियों पर ही आश्रित होकर जीने वाले गो आदि पशुधन की समृद्धि से घी-दूध आदि की नदियाँ बहती रही है। अतः वन-संरक्षण (वृक्षसंरक्षण) धार्मिक, भौतिक, सामाजिक, भौगोलिक आदि सभी दृष्टियों से अत्यावश्यक है।

सन्दर्भ

1. शास्त्री, नेमिचन्द्र, आदिपुराण में प्रतिपादित भारत, पृ० - 117 श्रीगणेशप्रसाद वर्णी ग्रन्थमाला, 1/128 डुमरावबाग, वाराणसी उ०प्र०
2. तिलोयपण्णत्ति - 4/1652
3. ति० प० - 4/1827-37
4. ति० प० - 4/2342
5. ति० प० 4/2352-53
6. रत्नकरण्डकश्रावकाचार - श्लोक - 80
वर्णी गुरुकुल, जबलपुर (म० प्र०)
7. रघुवंश - 2/12
8. ति० प० - 4/346-358
9. रघुवंश - 14/48, नैषधीयचरित - 115, पञ्चतन्त्र मित्रभेद, पृ० 2
10. अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 4/5
11. ति० प० - 4/814-15
12. ति० प० - 4/ 811
13. ति० प० - 4/842
14. ति० प० - 4/925-27
15. ति० प० - 4/504-7
16. प्रेमी, फूलचन्द्र, आचार्य जिनसेनकृत आदिपुराण - परिशीलन, पृ० 251
ज्ञानसागर वागर्थ विमर्शकेन्द्र, ब्यावर (राज०)
17. आदिपुराण - 33/41
18. आदिपुराण - 33/45-46
19. आचारांग - 1/24, 1/34

ग्रन्थ समीक्षा -

उत्कृष्ट हिन्दी कृति 'रामगाथा' का सार्थक गुजराती अनुवाद

■ डॉ. निशा रम्पाल

हिन्दी विभाग, भाषा भवन, गु.युनि.

हिन्दी के प्रतिष्ठित उपन्यासकर एवं 'रामगाथा' के महिमा-मण्डित विद्वान लेखक डॉ. रमानाथ त्रिपाठी द्वारा रचित बाल्मीकि के ऐतिहासिक महामानव राम के उदात्त चरित्र पर आधारित औपन्यासिक कृति 'रामकथा' का गुजराती अनुवाद जया मेहता ने किया है।

'रामकथा' एक उत्कृष्ट औपन्यासिक कृति है। राम के चरित्र का वर्णन विभिन्न भाषाओं के लेखकों ने किया है, साथ ही उनके अनुवाद भी प्रकाशित हुए हैं, किन्तु 'रामगाथा' कृति का गुजराती अनुवाद रामकथा के प्रति पाठकों की दृष्टि को नये आयाम प्रदान करेगा।

राम के उदात्त चरित्र को आधार मानकर कई नवीन तथ्यों को अभिनव रूप में प्रस्तुत करके राम के विलक्षण जीवन-चरित्र के बड़े रोचक ढंग से प्रमाणों सहित प्रस्तुत किया गया है। अनुवादिका जया मेहता ने पूरी निष्ठा के साथ मूल लेखक के विचारों को अपने गुजराती अनुवाद में सार्थक ढंग से प्रस्तुत किया है।

'रामगाथा' को सात पर्वों में विभाजित किया गया है और कृति के अन्त में परिशिष्ट द्वारा रामकथा से जुड़े कई महत्वपूर्ण तथ्यों को पुस्तक में समेटते हुए लेखक के विचारों को व्यक्त किया गया है।

अनुवादिका जया मेहता ने 'रामगाथा' कृति के सातों सर्गों की महत्वपूर्ण टिप्पणियों को ग्रन्थ के अन्त में 'नोंध' शीर्षक से प्रस्तुत किया है। 'रामकथा' कृति की कथावस्तु को प्रस्तुत करने के लिए लेखक ने वाल्मीकि-रामायण के साथ-साथ तुलसी-रामायण, ओड़िया-रामायण, रघुवंश, गोविन्द-रामायण, कम्ब-रामायण, असमिया-रामायण, उत्तर-रामचरितम् एवं अन्य रामकथा से जुड़ी पुस्तकों का आधार लेकर रामकथा को तर्क-संगत दृष्टि से जोड़ने का सार्थक प्रयास किया है।

अनुवादिका ने 'रामगाथा' कृति का संयोजन एवं उसका प्रस्तुतीकरण उसी प्रकार से किया है, जिस प्रकार से हिन्दी 'रामगाथा' कृति में हुआ है। रामकथा का सामान्य प्रवाह कहीं पर भी पाठकगण

को बाधक प्रतीत नहीं होता, कथानक, चरित्र-चित्रण, वातावरण, संवाद, भाषा-शैली एवं उद्देश्य की दृष्टि से 'रामगाथा' के अनुदित ग्रन्थ की गरिमा में कहीं भी कभी नहीं आयी है।

कथानक-संगठन की कलात्मकता के कारण 'रामगाथा' आधुनिक युग की अत्यन्त प्रवाहपूर्ण तथा प्रभावशाली रचना गुजरात के पाठकों के समक्ष प्रस्तुत की गयी हैं, जिसमें मर्यादा पुरुषोत्तम राम के जीवन पर आधारित रामायण-युग की सजीव झाँकियों को उत्कृष्ट शैली के द्वारा विकसित किया गया है। ग्रन्थ में चरित्रांकन के लिए प्रत्यक्ष शैली अपनायी गयी है।

लेखक ने पात्रों का परिचय देते हुए उनके स्वभाव एवं व्यक्तित्व के विषय में प्रारम्भ से ही बतला दिया है और पात्र की आकृति और वेशभूषा के चित्रण द्वारा वे पात्रों को पाठक के सामने जीवन्त रूप में साकार कर देते हैं। भाषा का प्रयोग पात्र एवं विषय के अनुरूप है, जैसे - भरद्वाज ने भरत से माताओं का परिचय पूछा - 'ये जो दुर्बल, दीन, किन्तु देवी सी हैं, ये पिता की बड़ी महारानी कौशल्या हैं, इन्होंने ही पुरुष सिंह राम को जन्म दिया है। इनकी बायीं ओर उदास खड़ी मध्यमा माता सुमित्रा हैं और यह राजा को पुत्र-वियोग का कष्ट देने वाली क्रोधी स्वभाव की अपनी सुन्दरता पर गर्व करनेवाली क्रूर और पापिनी मेरी जननी कैकेयी है।' (पृष्ठ ६६)

दण्डकारण्य की किसी वनवासी महिला के द्वारा सिखाया गया लोकगीत सीता अपनी माता-पिता की याद में गुनगुनाती हैं -

“दाई के रोये नदिया बहत है :

ददा के रोये तलाब ।

भाई के रोये डबरा भरत है :

भौजी के नयन कठोर ।”

अनुवादिका ने हिन्दी के लोकगीत को नागरी लिपि में ज्यों का त्यों दे दिया है। मूल लेखक ने जहाँ संस्कृत, बांग्ला आदि भाषाओं के छन्द प्रयुक्त किये हैं अनुवादिका ने उन्हें भी नागरी लिपि में ही दिया है। लव-कुश के जन्म के पश्चात् आश्रम की कन्याएँ लम्बा सोहरगीत गाती हैं, अनुवादिका ने इसका सरस अनुवाद गुजराती लिपि में ही प्रस्तुत किया है।

लेखक ने सावधानी बरती है कि संवाद या वार्तालाप स्वभाव, रुचि, शिक्षा, स्तर आदि के अनुरूप हो, जैसे कि विभीषण नीति और धर्म का अर्थ रावण को बताता है, किन्तु रावण अपने भाई की बात का विरोध करता है और कहता है :-

“रे कुलकलंक, तुझे हो क्या गया है ? यह संघर्ष केवल सीता को लेकर नहीं है। यह टकराव है आर्य-संस्कृति और राक्षस-संस्कृति का। आर्यावर्त के क्षत्रिय हमारी प्रभुसत्ता को चुनौती देते धड़ाधड़ दक्षिण की ओर बढ़ते चले जा रहे हैं, उन्होंने हमारे अनेक योद्धा मार डाले हैं। तुझे इस बात की भी पीड़ा नहीं है कि तेरी बहिन के नाक-कान काटकर हमारी जाति का घोर अपमान किया गया है। मैंने इस अपमान का प्रतिशोध लेने के लिए सीता का अपहरण किया है। इसमें मेरा दोष नहीं, दोषी है राम।’ (पृष्ठ १४३)

मूल कृति के इस प्रसंग का गुजराती अनुवाद कितना सटीक हुआ है, यह भी दर्शनीय हैं -

‘अरे कुलकलंक, तने शुं थई गुं छे ? आ संघर्ष केवल सीता माटे नथी. आ संघर्ष छे

आर्य-संस्कृति अने राक्षस-संस्कृतिनो. आर्यावर्तना क्षत्रिय आपणी प्रभु-सत्ता ने पडकारता धडाधड दक्षिण तरफ आगण वधी रह्या छे. तने एमणे आपणा अनेक योद्धाने मारी नाख्या छे. तने ए वातनुंये दुःख नथी के तारी बहेननां नाक-कान कापीने आपणी जातिनुं घोर अपमान करायुं छे.

में आ अपमाननो बदलो लेवा माटे सीतानुं अपहरण कर्युं छे. एमां मारो दोष नथी. दोषी छे राम । (पृष्ठ १८३)

विभीषण के द्वारा लेखक ने प्रतिपादित किया है कि जीवन में धर्म को दृष्टि में रखकर व्यक्ति अपनी नैतिकता और परिस्थितियों को सही परिणाम की ओर ले जा सकता है ।

राम के द्वारा सीता की अग्नि-परीक्षा लेना नारी-जाति के लिए आदर्श भी है और गलत भी है । राजनीतिक सिद्धान्तों के आधार पर सीता को वनवास देना राम के आदर्श मूल्यों को महान बनाता है, क्योंकि - 'राजा राष्ट्र का प्रतीक होता है, उसे प्रजा का ध्यान रखना ही होगा, राजा के कलंक का एक धूलिकण प्रजा में कालिमा का पहाड़ बन जाएगा । राजा को घोर यन्त्रणा सहकार भी अपने आदर्श की रक्षा करनी चाहिए ।' (पृष्ठ १८३)

इस सैद्धान्तिक मत को अनुवादिका ने भी शब्दशः लिया है : 'राजा राष्ट्रनुं प्रतीक होय छे. एणे प्रजानुं ध्यान राखवुं ज पड़े, राजाना कलंकनो एक रजकण प्रजामां कालिमानो पहाड बनी जाय. राजाए घोर यातना सहीने पण पोताना आदर्शनुं रक्षण करवुं जोड़ए ।' (पृष्ठ २३३)

सीता ने पतिव्रता नारी के कर्तव्य को निभाया है । पतिव्रता नारी का क्या कर्तव्य है, उसे लेखक ने सीता के द्वारा राम को कहलवाया है :

'जो अपवाद फैल रहा है, उसे दूर करना मेरा भी कर्तव्य है, क्योंकि "त्वं हि मे परमागतिः, स्त्री के लिए पति ही देवता, बन्धु और गुरु होता है ।'" (पृष्ठ १८५)

अनुवादिका ने अनुवाद करते समय कुछ त्रुटियाँ भी की हैं, जैसे कि कई स्थानों पर संवाद कहने वाले चरित्र का नाम लिखना भूल गयी हैं । मूल पुस्तक में कई संवेदनशील प्रसंग हैं, जिन्हे पढ़कर पाठकों की आँखें गीली हो जाती हैं । लेकिन उन्हीं प्रसंगों के गुजराती अनुवाद को पढ़कर सामान्यतः पाठक की संवेदनशीलता जाग्रत नहीं होती । अनुवाद की भाषा सहज, सरल एवं प्रवाहयुक्त है और गुजराती पाठकों को नया चिन्तन देती है, पर मूल ग्रन्थ की बात ही कुछ और है ।

यह मेरा सौभाग्य है कि पहले भी मूल ग्रन्थ की समीक्षा करते समय मैंने इसे पढ़ा था और इस समय भी मुझे गुजराती अनुवाद की समीक्षा करने के लिए मूल ग्रन्थ को एक बार और पढ़ना पड़ा है ।

अन्त में यहीं कहूँगी कि अनुवादिका ने हिन्दी का रूपान्तर गुजराती में करके राम के चरित्र को जीते-जागते मानव के रूप में प्रस्तुत किया है ।

लेखक के शब्दों में कहें तो - 'मैंने जिस राम का वर्णन किया है वह जीता-जागता मानव है । उसके सुई चुभायी जाए तो उसी प्रकार रक्त निकलेगा जैसे कि हम सब के शरीर से निकलता है ।'

'रामगाथा' (हिन्दी औपन्यासिक कृति का गुजराती अनुवाद) : मूललेखक : रमानाथ त्रिपाठी, अनुवादिका : जया महेता, प्रकाशक : इमेज, प्रिंसेस स्ट्रीट, मुंबई-२, प्रकाशक वर्ष : २००५, पृष्ठ संख्या : २८४, मूल्य : रु. १७०.

मूल प्रकाशक राजपाल एन्ड सन्स, दिल्ली-६

વિષ્ણુતત્ત્વ : ઓળખ અને વિકાસયાત્રા

■ વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ

નિયામક, ભાષાસાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

ભૂમિકા : ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં એ વાત તરત જ ધ્યાન ઉપર આવે છે કે ભારતીય આર્યોએ સકળ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલા અનેક દેવ-દેવીઓનું કલ્પન કરીને તેમના પરસ્પર સમન્વયનો અથાક, બદ્ધે સોત્સાહ પ્રયત્ન કરે રાખ્યો છે. ઋગ્વેદ વગેરે ચાર વેદો, રામાયણ-મહાભારત જેવાં બે ઇતિહાસકાવ્યો અને અઢાર પુરાણોના પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર હિન્દુ દેવતાશાસ્ત્રની સાથે સંકળાયેલાં અનેક મોતીઓ વિખરાયેલાં પડ્યાં છે. તેમાંથી એક કૌસ્તુભમણિનો, એટલે કે વિષ્ણુતત્ત્વનો વિચાર કરવો તે પ્રસ્તુત લેખનો વિષય છે.

[1]

ઋગ્વેદમાં આ બ્રહ્માણ્ડને ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જતું કલ્પવામાં આવ્યું છે. જેમકે, ૧. દ્યુલોક, ૨. અન્તરિક્ષલોક અને ૩. પૃથિવીલોક. આ ત્રણેય લોકમાં અનુક્રમે સૂર્ય, ઈન્દ્ર અને અગ્નિ એ પ્રધાન દેવો રહેલા છે. પરંતુ વેદકાળ પછી, રામાયણાદિ ઇતિહાસકાવ્યો અને અઢાર પુરાણોના સમયગાળામાં બ્રહ્માણ્ડનું જે રીતે ત્રણ સ્થાનમાં વિભાજન વિચારાયું / કલ્પાયું છે તે ૧. સ્વર્ગલોક, ૨. પૃથિવીલોક અને ૩. પાતાળલોક છે. પરંતુ આ ત્રણ લોકના ત્રણ દેવની કલ્પનાને સ્થાને, બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય રૂપ ત્રણ પરિસ્થિતિઓના એક-એક નિયન્તા દેવોની કલ્પના કરવામાં આવી. જેમાં બ્રહ્મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનારા દેવ છે, સૃષ્ટિનું પાલન-પોષણ કરવાની જવાબદારી વિષ્ણુ દેવ સંભાળે છે અને આ સૃષ્ટિનો પ્રલય કરવાનું કામ મહેશ-શંકર ને સોંપવામાં આવ્યું છે. આમ વેદના ત્રણ પ્રધાન દેવોને સ્થાને, પુરાણકાળમાં નવા જ ત્રણ દેવોએ સ્થાન લીધેલું જોવા મળે છે. અલબત્ત, એક પુરાકલ્પન (Myth) રૂપે આ ત્રણ દેવોનું કલ્પન સાવ અપૂર્વ છે એવું પણ નથી. વિદ્વાનોએ આપણને જણાવેલું છે કે ઋગ્વેદમાં સ્તવાયેલા ‘પ્રજાપતિ’ નામના દેવ જ પુરાણકાળમાં ‘બ્રહ્મા’ના નામે રૂપાંતરિત થયેલા છે; વેદના અગ્નિ અને રુદ્રનો સમન્વય થઈને પુરાણકાળના ‘શિવ’ બનાવ્યા છે. વેદના આદિત્ય (સૂર્ય) દેવ જ પુરાણકાળમાં ‘વિષ્ણુ’ રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. વળી, વેદના

સર્વોપરિ ગણાયેલા ઇન્દ્રદેવતાની ક્રમશઃ અવનતિ થતાં, તે દેવતા બ્રહ્મા - વિષ્ણુ -મહેશની કૃપા થકી જ પોતાનું ઇન્દ્રાસન - સ્વર્ગનું આધિપત્ય - ટકાવી શક્યા છે. આવી પુરાકથાઓ પુરાણોના દરેક પૃષ્ઠ ઉપર લખાયેલી વાંચવા મળે છે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જુદા જુદા કાલખંડમાં જુદા જુદા દેવોનું વર્ચસ્વ કલ્પાયેલું જોવા મળે છે. પુરાણકાલિક આ દેવતાત્રિપુટીમાંથી વિષ્ણુદેવતા અને તેમના અવતાર સ્વરૂપ ગણાયેલા ‘વાસુદેવ કૃષ્ણ’ વિશે અહીં વિચાર રજૂ કરીશું.

[2]

‘નિરુક્ત’ નામના વેદાંગમાં વેદાર્થઘટનના અનેક માર્ગો ઉલ્લેખાયા છે. પણ તેમાંથી જે નૈરુક્ત-માર્ગ (Naturalistic School of Vedic Interpretation) છે તે પૂર્વેના અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં મહદંશે સ્વીકાર્ય પણ બન્યો છે અને પ્રસિદ્ધિ પણ વધુ પામ્યો છે. આ નૈરુક્ત માર્ગ મુજબ વૈદિક દેવતાઓનું પ્રાકૃતિક અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ (નિસર્ગ)ના સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ ઇત્યાદિ જેવા અનેક ભૌતિક પદાર્થો અને વૃષ્ટિ ઇત્યાદિની ઘટનાઓ, કે જે મનુષ્યજીવનને માટે ઉપકારક અને પ્રભાવક જણાયા હશે, તે દરેકમાં દેવત્વનું આરોપણ કરીને, અર્થાત્ એક પ્રકારનું સજીવારોપણ કરીને વેદકાળના ઋષિઓએ તેમની સ્તુતિઓ કરી છે.^૧ પરંતુ (૧) પ્રકૃતિના અમુક પદાર્થોને દેવો માનીને જ્યારે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમનું મૂર્તીકરણ ક્યારેક પૂર્ણ સ્વરૂપે, તો ક્યારેક આંશિક રીતે જ થયેલું જોવા મળે છે. દા.ત., અગ્નિને જવાળાઓ રૂપી દાઢીવાળો, કે જવાળાઓ રૂપી દંષ્ટ્રાવાળો કહ્યો છે. અહીં રૂપકાત્મક રીતે જ અગ્નિ ઉપર સજીવારોપણ કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જે દેવતાનું નામ પ્રાકૃતિક આધારને અનુરૂપ હોય તો તે દેવતાનું મૂર્તીકરણ પ્રાથમિક અવસ્થામાં રહેલું જોવા મળે છે. ઘૌઃ, સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ, સોમ વગેરે આ પ્રકારના દેવતાઓ છે.

(૨) પરંતુ જે દેવનું નામ પ્રકૃતિના કોઈ તત્ત્વથી સાવ જુદું હોય, તો તેમાં માનવાત્વારોપણ અધિક જોવા મળે છે. જેમકે, વરુણ અને ઇન્દ્રદેવતા. આ ઉપરાંત,

(૩) પ્રકૃતિના કોઈ એક જ પદાર્થનાં જેટલાં ગુણવાચક નામો હોય તે બધાંય, પાછળથી એક-એક સ્વતન્ત્ર દેવ તરીકે વિકાસ પામ્યા હોય એવું પણ જોવા મળે છે. દા.ત. આકાશસ્થિત એક જ સૂર્ય પદાર્થના ‘આદિત્ય’ (= જે પૃથિવીના રસોનું ગ્રહણ કરે છે તે); ‘પૂષન્’ (= જે અનાજ ઉગાડીને સૌનું પોષણ કરે છે તે); ‘વિષ્ણુ’ (= જે પોતાના કિરણોથી સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી વળે છે તે); ‘સવિતૃ’ (જે અનેક જીવોનો પ્રસવ કરે છે તે) - એવા બધા ગુણવાચક નામો જ હોવા છતાંય, તે દરેકને સ્વતન્ત્ર દેવ તરીકે સંબોધ્યા હોય તેવાં સૂક્તો ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે. આથી વિષ્ણુ દેવતા, કે જે વાસ્તવમાં સૂર્યદેવતાના વ્યાપનશીલ હોવાના એક ગુણને ધ્યાનમાં લઈને, એક સ્વતન્ત્ર દેવ તરીકે વેદમાં સ્તુતિ પામેલ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાની સ્તુતિ પાંચ સૂક્તોમાં જોવા મળે છે, જેમકે, ઋગ્વેદ પ્રથમ મણ્ડળનાં (૧) ૧૫૪, (૨) ૧૫૫, (૩) ૧૫૬ સૂક્તો તથા સાતમા મણ્ડળનાં (૪) ૯૯ અને (૫) ૧૦૦ સૂક્તમાં આ વિષ્ણુની સ્તુતિ જોવા મળે છે.

‘વિષ્ણુ’ શબ્દ - √ વિશ પ્રવેશને ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. આ નિર્વચન જોતાં જે વ્યાપનશીલ છે, બ્રહ્માણ્ડમાં જે પ્રવેશી જવાના સ્વભાવવાળો છે તે સૂર્યને જ ‘વિષ્ણુ’ કહ્યો છે. સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી બ્રહ્માણ્ડના દુલોક, અંતરિક્ષલોક અને પૃથિવીલોકને એક સામટાં આવરી લે છે; એટલે કે તે ઉદય પામવાની સાથે જ ત્રણેય લોકમાં પ્રવેશી જાય છે. આથી આ ‘પ્રવેશવા’ની ક્રિયા કરતો હોવાથી સૂર્યને, ‘વિષ્ણુ’ કહ્યો છે. પાસ્કે ‘નિરુક્ત’(અધ્યાય-૧૨)માં કહ્યું છે કે - યદ્ વિષિતો ભવતિ તદ્ વિષ્ણુર્ભવતિ । વિષ્ણુર્વિશતેર્વા વ્યશનોતેવાં, તસ્ય ણ્ણા ભવતિ ।। - આને સમજાવતાં ‘નિરુક્ત’ના ટીકાકાર દુર્ગાચાર્યે લખ્યું છે કે -

यदा रश्मिभरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥^२

‘જ્યારે (પોતાનાં) કિરણોથી આ (સૂર્ય) અતિશયપણે બધે વ્યાપી વળે છે; અથવા જે (પોતાનાં) કિરણોથી સૌ કોઈને વ્યાપી વળે છે માટે તે (વ્યાપનશીલ) આદિત્યને ‘વિષ્ણુ’ કહેવાય છે.

[3]

ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુદેવતાની જે સ્તુતિઓ જોવા મળે છે, તેમાં એમના માટે કેટલાક વિશેષણો વપરાયાં છે. જેમકે, (૧) ઊરુક્રમઃ, (૨) ત્રિવિક્રમઃ, (૩) અકુમાર = (૪) શિપિવિષ્ટઃ અને (૫) નિષિક્તપા । - આ દરેક વિશેષણનો ગર્ભિતાર્થ વિચારી કાઢીને, પુરાણકારોએ વિષ્ણુના વામન કે વાસુદેવ કૃષ્ણ જેવા અવતારોની વિવિધ પુરાકથાઓ (Mythological Stories) આગળ વધારી છે. દા.ત., મૂળમાં તો સૂર્યના ત્રણ ડગલાંને ધ્યાનમાં લઈને વિષ્ણુને ‘ત્રિવિક્રમ’ કહ્યા છે.^૩ આ જ સંદર્ભમાં વિષ્ણુને ‘ઉરુક્રમ’ (ઋગ્વેદ, ૧-૧૫૪-૫), અને ‘ઉરુગાય’ (ઋગ્વેદ, ૧-૧૫૪-૩) (= વિશાળ સ્થાનોમાં સંચરણ કરનાર) પણ કહ્યા છે. વળી, ઋગ્વેદના બીજા એક મંત્રમાં વિષ્ણુને ‘બૃહસ્પતીર’ (ઋગ્વેદ, ૧-૫૫-૬); ‘યુવા’ (ઋગ્વેદ ૧-૧૫૫-૬) અને ‘અકુમાર’ (૧-૧૫૬-૬) પણ કહ્યા છે.^૪ આ વિશેષણોમાંથી વામન અવતારની કથા ઊભી કરવામાં આવી છે. વિષ્ણુ વામન રૂપે અવતરીને, રાક્ષસરાજ બલિ પાસે જાય છે અને ત્રણ ડગલાં જમીન માંગે છે. બલિએ વચન આપ્યા પછી, વામન વામન રહેતાં નથી, તે ‘યુવા’ અને ‘અકુમાર’ બને છે. વિરાટ રૂપ ધરીને ક્ષણાર્ધમાં તેઓ ત્રિવિક્રમ પણ બને છે ! ભારતીય પરંપરામાં જે કહ્યું છે કે - ઇતિહાસપુરાણાભ્યામ્ વેદમ્ સમુપબૃંહયેત્ । અર્થાત્ ‘રામાયણ અને મહાભારત રૂપ ઇતિહાસગ્રંથોથી અને ભાગવતાદિ પુરાણોથી વેદમંત્રોમાં કહેવાયેલા શબ્દોના અર્થોનું ઉપબૃંહણ (= વિકાસ, સંવર્ધન) કરવું જોઈએ.’ તેનો આ એક નિદર્શ છે.

એવી જ રીતે, ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને માટે જે બીજાં બે વિશેષણો - (૧) ‘શિપિવિષ્ટ’ (ઋગ્વેદ: ૭-૧૦૦-૫૬) અને (૨) ‘નિષિક્તપા’ (ઋગ્વેદ: ૭-૩૬-૪) - વપરાયાં છે, તેનું ભાગવત પુરાણમાં કેવી રીતે ઉપબૃંહણ થયું છે ? - તે જોઈએ તો, ‘શિપિવિષ્ટ’નો અર્થ “પોતાનાં કિરણોથી બધે પ્રવેશી ચૂકેલો દેવ” એવો થાય છે.^૫ પરંતુ ૭-૧૦૦-૬ નંબરના ઋગ્વેદના મંત્રમાં ઋષિ વસિષ્ઠ દ્વારા પૂછવામાં આવ્યું છે કે - હે વિષ્ણુ ! શું તારું ‘શિપિવિષ્ટ’ એવું નામ જાહેરમાં કહેવા જેવું છે ખરું ? - અહીં ઔપમન્યવે ‘શિપિવિષ્ટ’ને કૃત્સિત (નિંદનીય) નામ ગણાવ્યું છે. જેનો અર્થ થાય છે : ‘ઢાંક્યા વિનાના પ્રજનનદંડ જેવો, હું તેજને કારણે અનાચ્છાદિત છું.’^૬ આમ વિષ્ણુદેવતા જન્મ આપવાની શક્તિ જોડે સંકળાયેલા દેવ પણ જણાય છે. અલબત્ત, આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશુંય નથી. ‘વિષ્ણુ’ એ જો સૂર્ય દેવતાનું જ એક નામ હોય તો, સૂર્યની પ્રજનનશક્તિને ધ્યાનમાં લઈને અપાયેલું ‘સવિતા’ (પ્રસવ કરાવનાર) એવું નામ પણ અહીં બરાબર બંધ બેસી જાય છે.

વસિષ્ઠ ઋષિએ ઋગ્વેદના ૭મા મંડળમાં વિષ્ણુને માટે ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દ વાપરવાની સાથે, વિશ્વેદેવાના એક સૂક્ત(૭-૩૬-૮)માં તેમને માટે ‘નિષિક્તપા’ એવો શબ્દ પણ વાપર્યો છે :

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपाम् अवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्य्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

અહીં વપરાયેલા ‘નિષિક્તપા’ શબ્દનો અર્થ કરતાં સાચણ લખે છે કે - નિષિક્તપાં નિષિક્તસ્ય ગર્ભસ્ય રક્ષિતારમ્ । ‘સિંચાયેલા ગર્ભનું રક્ષણ કરનારને નિષિક્તપા’ કહેવાય છે, જે વિષ્ણુને માટે વિશેષણ રૂપે અહીં વપરાયેલ છે. [આનુષંગિક રીતે અહીં એક બીજી વાત કહેવાની પ્રાપ્ત થાય છે : વિષ્ણુના ઉપર્યુક્ત બે વિશેષણો કેવળ વસિષ્ઠ ઋષિએ જ વાપર્યાં છે; ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને લગતાં જે પાંચ

સૂક્તો અગાઉ ઉલ્લેખ્યાં છે તેમાંથી પહેલા મંડળના ત્રણ વિષ્ણુસૂક્તો દીર્ઘતમસ્ ઋષિએ રચેલાં / જોયેલાં સૂક્તો છે. તેમાં વિષ્ણુને ‘શિપિવિષ્ટ’ કે ‘નિષિક્તપા’ કહ્યા નથી. આ બે વિશેષણો તો કેવળ વસિષ્ઠે જ વાપરેલાં છે. વેદના આરૂઢ વિદ્વાનો એ પુરાકથા(mythology)થી પરિચિત છે કે વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સંતાનોને મારી નંખાવ્યા હતા; અને તેથી ૭મા મંડળમાં વસિષ્ઠે અનેક જગ્યાએ પુત્રયાચના કરી છે. (જુઓ: ઋગ્વેદ : -૭-૨-૮, ૭-૪-૮, ૭-૧-૧૧, ૭-૧૦૪-૧૫ વગેરે) તે સંદર્ભને સ્મરણપટમાં રાખીને વિચારીએ તો વસિષ્ઠે વિષ્ણુ માટે વાપરેલાં આ વિશેષણો બહુસૂચક જણાશે.]

હવે, વેદમાં વિષ્ણુ માટે વપરાયેલા આ ‘નિષિક્તપા’ શબ્દનું શ્રીમદ્ભાગવત-પુરાણમાં કેવી રીતે ઉપબૃહણ થયું છે તે જોઈએ તો બહુ રસપ્રદ વિગતો હાથ લાગે તેમ છે. જેમકે, વસુદેવ-દેવકીના આઠમા પુત્ર રૂપે જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે; અથવા કહો કે વિષ્ણુનું ‘નિષિક્તપા’ હોવું યથાર્થ ઠેરવવા માટે પુરાણકારે ‘વસુદેવ- દેવકીનું આઠમું સંતાન તારા મૃત્યુનું કારણ બનશે’ એવી આકાશવાણી કરાવડાવીને, કંસના હાથે એક પછી એક છ સંતાનોને હણાતાં વર્ણવ્યાં છે. આમ સાતમો ગર્ભ ‘સંકર્ષણ બલરામ’ રૂપે જન્મ્યા પછી આઠમા પુત્ર રૂપે જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણ, કે જેના હાથે કંસ મરાય છે, તેમને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં વેદના ઉપર્યુક્ત (‘નિષિક્તપા’ = ‘સિંચાયેલા ગર્ભનું રક્ષણ કરનાર’ એવા) વિશેષણની સહાયતા મળી રહે છે ! આવી જ રીતે, ઇન્દ્ર દિતિના ગર્ભના સાત ટુકડા કરી નાંખે છે, તો પણ તે મરતાં નથી. અરે ! ફરીથી તે પ્રત્યેકના સાત-સાત ટૂકડા કરી નાંખે છે, તો પણ તે મરતા નથી જ, તથા ‘મરુતો’ના નામે જન્મે પણ છે. તેની પાછળ પણ દિતિએ કરેલા વૈષ્ણવવ્રતનો જ મહિમા પુરાણકારે કીધો છે. પરંતુ તે પ્રસંગમાં પણ વિષ્ણુનું ‘નિષિક્તપા’ હોવું એ વાત અભિવ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી. એક ત્રીજો પ્રસંગ છે પરીક્ષિતના જન્મ સાથે સંકળાયેલો. જેમાં કૃષ્ણે અભિમન્યુ અને ઉત્તરાના ગર્ભ રૂપે રહેલા પરીક્ષિતનું પણ રક્ષણ કરીને, પોતાનું ‘નિષિક્તપા’ એવું વેદોક્ત વિશેષ ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે.

[4]

બોપદેવ અથવા તો અજ્ઞાત નામધારી વ્યક્તિએ જ્યારે શ્રીમદ્ભાગવત-મહાપુરાણની રચના હાથ ધરી છે ત્યારે તેણે પુરાણમાં હોવા આવશ્યક એવા સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, મન્વન્તર કે વંશાનુચરિત જેવા મુદ્દાઓનું નિરૂપણ કરીને ‘પુરાણ’ના પાંચ (કે દશ) લક્ષણોને ચરિતાર્થ કરવાની સાથે બીજા પણ લક્ષ્યાંકો પોતાની સમક્ષ રાખ્યાં જણાય છે. જેમકે, (૧) વૈદિક દેવતાઓમાંથી ઇન્દ્રનું પ્રધાનદેવત્વ છીનવી લઈને, તેને વિષ્ણુના આધિપત્ય હેઠળ લાવી મૂકવો.^૭ અને (૨) વેદકાલિક સૂર્ય સ્વરૂપ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે વાસુદેવકૃષ્ણની પ્રસિદ્ધિને વેગ આપવો. અહીં એ વાત પુનઃસ્મરણીય છે કે વેદની અંદર બ્રહ્માણ્ડના ત્રણ ભાગના ત્રણ અધિષ્ઠાતા દેવ આ મુજબ છે : (૧) દ્યુલોકના આદિત્યદેવ, (૨) અન્તરિક્ષ લોકના ઇન્દ્રદેવ કે વાયુદેવ અને (૩) પૃથિવી લોકના અગ્નિદેવ. પરંતુ પુરાણકાળમાં આ મુજબની કલ્પિત વ્યવસ્થા બદલાઈ છે. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના કાળથી માંડીને તો બ્રહ્માણ્ડના ત્રણ સ્થાનો નહીં, પણ તેની પણ અવસ્થિતિઓ મુજબના ત્રણ નવા દેવો વિચારવામાં (કલ્પવામાં) આવ્યા છે. જેમકે, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનારા બ્રહ્માજી, સૃષ્ટિનું પાલન-પોષણ કરનારા વિષ્ણુદેવતા અને સૃષ્ટિનો પ્રલય કરનારા મહેશ (શંકર) દેવ. આમ પુરાણોના સમયગાળામાં (સૃષ્ટિનું પાલન-પોષણ કરનારા) જે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુદેવ કલ્યાણ છે, તે પણ વેદકાળના સર્વના પ્રસવિતા અને વ્યાપનશીલ એવા વિષ્ણુ(સૂર્ય)નું નવું રૂપાંતર જ છે. આ નવા સ્વરૂપે કલ્યાણેલા ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ, કે જેમનું મુખ્ય કામ જગતનું પાલનપોષણ કરવું તે છે, તેમનો વેદોક્ત સૂર્યસ્વરૂપ વિષ્ણુ જોડે અભેદ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પુરાણકારે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના વક્ષઃસ્થળ ઉપર કૌસ્તુભમણિ મૂક્યો, જે સૂર્યતત્ત્વનો

ઘોતક છે. તેમના એક હાથમાં રહેલું સુદર્શનચક્ર પણ સંવત્સરચક્રને પ્રવર્તિત કરનાર વેદોક્ત સૂર્યનું સ્મરણ કરાવવા માટે જ છે; અને તેમના બીજા હાથમાં રહેલું પદ્મ (કમળ) પણ એ વાતનું જ જ્ઞાપક છે કે પુરાણવર્ણિત આ ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ વેદોક્ત સૂર્યનો જ નવો અવતાર છે. કેમકે સૂર્યોદયની સાથે જ કમળનું ખીલવું તે શાશ્વત હકીકત છે ! આમ પુરાણોમાં દેખાતી નવી દેવતા- ત્રિપુટીમાંના ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ પહેલાં ‘વેદકાલિક વિષ્ણુ’ (સૂર્ય) જોડે અનુસન્ધાન પામે છે; અને પછી ત્રીજા તબક્કે તે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા વાસુદેવ કૃષ્ણ જોડે અનુસન્ધાન રચે છે. મહાભારતના યુદ્ધમેદાન ઉપર ‘ગીતા’નું ગાન કરનારા શ્રીકૃષ્ણો વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ । કહીને આતતાપીઓને મારવા ગદા ઉગામી છે; અને સંભવામિ યુગે યુગે । કહીને અવતારવાદનો શંખ ફુંક્યો છે, આથી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના બે હાથમાં સુદર્શનચક્ર અને કમળ ઉપરાંત ત્રીજા-ચોથા હાથમાં ગદા અને શંખને પણ ગોઠવ્યા છે !

[5]

પુરાણોમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની સાથે સંકળાયેલા એક ‘વૈકુંઠલોક’ની કલ્પના પણ વિકસી છે. આ વૈકુંઠલોક તે વિષ્ણુનું નિવાસસ્થાન મનાય છે. સત્કૃત્ય કરનારા વિષ્ણુના ભક્તજનો મર્યા પછી ત્યાં પોતાનો કાયમી નિવાસ થાય એમ ઝંખે છે. પણ આ વૈકુંઠલોકની કલ્પના પણ ઋગ્વેદના એક મન્ત્રમાંથી વિકસી છે એમ જણાય છે. ઋગ્વેદના ૧-૧૫૪ સૂક્તમાં વિષ્ણુના ત્રણ ડગલાંનો ઉલ્લેખ છે : ય इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित् पदेभिः । (ઋગ્વેદ : ૦ ૧ ૧૫૪-૩) અર્થાત્ ‘જેણે (વિષ્ણુએ) એકલાએ જ ત્રણ ડગલાં વડે આ લાંબા અને દૂર સુધી પથરાયેલા માર્ગને માપી લીધો છે.’ ત્રિવિક્રમ અથવા તો ‘ઉરુક્રમ’ (વિશાળ ડગલાંવાળા) વિષ્ણુના તૃતીય પદને પરમ પદ (પરમ ધામ) પણ કહ્યું છે, અને ત્યાં મધુનું (= અમૃતનું) એક ઝરણું છે એવું પણ ઋગ્વેદ કહે છે :- उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः । - ઋગ્વેદ : (૧-૧૫૪-૫). આ મન્ત્રની વ્યાખ્યા કરતાં સાયણે લખ્યું છે કે - અત एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवल सुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य परमानन्दस्य सुधारुपस्य उत्सः निष्पन्दो वर्तते ।। અર્થાત્ ‘સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર વિષ્ણુના ખૂબ જ અતિશય એવા કેવળ સુખથી ભરેલા પરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનમાં મધુર મધુનો, એટલે કે પરમાનંદ સ્વરૂપ એવી સુધા(=અમૃત)નું એક ઝરણું આવેલું છે.’^૮ વેદના આ વાક્યોમાંથી જ પ્રેરણા લઈને પુરાણકારોએ વૈષ્ણવો માટેના વૈકુંઠ લોકની કલ્પના વિકસવી છે.

[6]

વાસુદેવ કૃષ્ણ એ વિષ્ણુના અવતાર છે એ મુદ્દાના ઘોતક ચિહ્નનો શ્રીકૃષ્ણના સુવિદિત એવા સામાન્ય સ્વરૂપમાંથી પણ આ રીતે જોઈ શકાય છે : કૃષ્ણના મસ્તકે મુકુટ રૂપે રહેલું વિવિધરંગી મયૂરપિચ્છ અને કેડ ઉપરનું પીતામ્બર તે સપ્તરંગી સૂર્યકિરણ કે પીતવર્ણી સૂર્યમંડળનું ઘોતક ગણી શકાય. કૃષ્ણનો ‘ગોકુળ’માં ઉછેર અને ગાયોથી તેમનું પરિવિષ્ટિત રહેવું એ પણ અનેકાર્થક ‘ગો’ શબ્દનો એક અર્થ ‘(સૂર્ય)કિરણ’ છે એ વાત જોડે અનુસન્ધાન કરવા પ્રેરે છે, અર્થાત્ કૃષ્ણ તે સૂર્ય, અને તેમને વીંટળાઈને રહેતી ગાયો તે સૂર્યનાં કિરણો - એ મુદ્દો અનુક્રમે કૃષ્ણના પીતામ્બરથી, અને ગો-પરિવેષ્ટિતવથી વ્યંજિત થઈ રહ્યો છે.

ભક્ત-કવિ નરસિંહ મહેતા પણ તેમના એક ‘પ્રભાતિયા’માં જ્યારે કહે છે કે -

જાગને જાદવા ! કૃષ્ણ ગોવાળિયા ! તુજ વિના ધેનમાં કોણ જાશે ?
ત્રણસેં ને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા, વડો રે ગોવાળિયો કોણ થાશે ?^૯

ત્યારે ત્યાં ૩૬૦ દિવસ એ સંવત્સરનો વાયક છે, અને તે કાલચક્રના (=દિવસ-રાતના) પ્રવર્તક

સૂર્યના અવતાર તરીકે જન્મેલા આ શ્રીકૃષ્ણને જ ‘વડો ગોવાળિયો’ કહેવાયો છે એ વાતને નિઃશંક બનાવી દે છે !

ઉપસંહાર :

સૂર્યદેવતાનું વ્યક્તિત્વ સૌને માટે એક સરખું આકર્ષક બની રહ્યું છે. એમ જગત્ના વિવિધ ધર્મોમાં ડોકિયું કરતાં જણાઈ આવે છે, પરંતુ ભારતીય પ્રજાએ સૂર્યદેવતાનું જે સ્વરૂપે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુમાં પરિવર્તન કર્યું છે અને પછીથી તેને ઐતિહાસિક વાસુદેવ કૃષ્ણમાં જે રીતે સમરસ કરી દીધું છે તે આ આર્યપ્રજાની સર્જકશીલતા અને કલ્પનાશીલતાનો આશ્ચર્ય અને ગૌરવ ઉપજાવે એવો પરિચય પૂરો પાડે છે. દેવતા વિષયક પુરાકલ્પન (Myth) રચવાની અને એનો સમયે સમયે જીર્ણોદ્ધાર કરતા રહેવાની ક્ષમતા ઉપર જે તે પ્રજાની અસ્મિ-તા ટકી રહેતી હોય છે.

‘શિશુપાલવધ’માં નિરૂપાયેલો તદ્દગુણ અલંકાર અલંકારશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

■ પારુલ માંકડ

રીડર ઇન સંસ્કૃત, લા.દ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ

‘મા’ છે સન્તિ ત્રયો ગુણા:’ એ ઉક્તિ અનુસાર માધમાં કાલિદાસની ઉપમા, ભારવિનું અર્થગૌરવ અને દંડીનું પદલાલિત્ય એ ત્રણેય ગુણો સભર ભર્યા છે. ઉપમાથી¹ આપણે વ્યાપક અર્થમાં સઘળા અલંકારો પણ લઈ શકીએ. આથી જેમ કાલિદાસમાં ઉપમા સિવાય પણ ઉત્પ્રેક્ષા, અર્થાન્તરન્યાસ વગેરેનું સૌન્દર્ય છે જ તેમ માધમાં પણ ઉત્પ્રેક્ષા, અપહ્નુતિ, રૂપક, તદ્દગુણ, અતદ્દગુણ વગેરે અનેક અલંકારોનું સુંદર ગ્રથન થયેલું જોવા મળે છે. આલંકારિકોએ ‘શિશુપાલવધ’માંથી સુંદર યથાર્થ ઉદાહરણ પણ પસંદ કર્યા છે.

માધમાં કેવળ પાંડિત્યપ્રદર્શન જ નથી, પરંતુ તેમનામાં સૌન્દર્યબોધની ઈક્ષા પણ સઘન રીતે રહેલી છે. અને એટલે જ તેમના ઘણા અલંકારોનું નિર્વહણ રસાનુકૂલ બની રહ્યું છે. એનું સંપૂર્ણ આલેખન તો લઘુશોધ પ્રબંધનો વ્યાપ માગી લે છે. અહીં લેખને અનુરૂપ સીમા બાંધીને આપણે શિશુપાલવધમાં નિરૂપાયેલા સાત સુંદર તદ્દગુણ અલંકારોને મૂલવીશું. તે પહેલાં કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દગુણ અલંકારનું સ્વરૂપ નિરૂપીએ. તદ્દગુણનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ સંભવતઃ રુદ્રટે કર્યો છે પરંતુ આપણે મમ્મટ, રુચ્યક અને જગન્નાથે આપેલાં સ્વરૂપલક્ષણો જ જોઈશું. અને પછી કવિવર માધના તદ્દગુણને મૂલવીશું.

‘કાવ્યપ્રકાશ’કાર તદ્દગુણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે :

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગાદત્યુજ્જવલગુણસ્ય યત્ ।

વસ્તુ તષ્યગુણતામેતિ ભદ્રતે સ તુ તદ્દગુણઃ ।। (કા. પ્ર. ૧૦/૧૩૭)

પોતાના ગુણને છોડીને બીજા ઉજ્જવલ ગુણનો યોગ થવાથી વસ્તુ તેના ગુણનું ગ્રહણ કરે તેને ‘તદ્દગુણ’ કહેવામાં આવે છે. (કા. પ્ર. ૧૦/૧૩૭)

વૃત્તિમાં મમ્મટાચાર્ય જણાવે છે - ‘પોતાના રૂપનો તિરસ્કાર કરીને વસ્તુ કોઈક સમીપ રહેલા પ્રબળ ગુણ વડે (= બીજી નજીકની વસ્તુના)

પોતાના ગુણની સંપત્તિથી રંગાઈને તેના જેવા જ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે તે થયો તદ્દગુણ. - તેનો - અપ્રકૃતનો ગુણ તો અહીં હોય છે.’ (= પ્રસ્તુત વસ્તુમાં આવી ગયો હોય છે.)

મમ્મટે વિભિન્નવર્ણા...૦ વગેરે માધનું ઉદા. જ આપ્યું છે, જે પછી વિચારીશું.

મમ્મટના તદ્દગુણલક્ષણ પર ઝળકીકરનો મત જોઈએ.

યત્ ન્યુન ગુણં પ્રસ્તુતં વસ્તુ અત્યુજ્જવલગુણસ્ય અત્યુકૃષ્ટગુણસ્ય અપ્રસ્તુતસ્ય વસ્તુનઃ યોગાત્ સંબન્ધાત્ સ્વં ગુણં સ્વકીયં રૂપમ્ ઉત્સૃજ્ય ત્યક્ત્વા તદ્દગુણતાં તદ્દ્રૂપતામ્ અપ્રસ્તુત વસ્તુરૂપતામ્ એતિ પ્રાપ્નોતિ સ તુ તદ્દગુણઃ તદ્દગુણનામાડલંકારો ભણ્યતે કથ્યતે ઇતિ સૂત્રાર્થઃ । બા. બો. (પૃ. ૭૪૫)

જે ન્યૂન ગુણયુક્ત પ્રસ્તુત વસ્તુ હોય તે અત્યંત ઉજ્જવલ ગુણવાળી અર્થાત્ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી અપ્રસ્તુત વસ્તુના યોગથી = સંબંધથી પોતાનો ગુણ છોડીને - પોતાનું રૂપ ત્યજીને તેના ગુણને = તેના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે તે તદ્દગુણ અલંકાર છે.

રુચ્યક : - રુચ્યક અનુસાર -

સ્વગુણત્યાગાદત્યુત્કૃષ્ટગુણસ્વીકારસ્તદ્દગુણઃ ।। (અલં. સ. સૂત્ર - ૭૩)

પોતાના ગુણના ત્યાગથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુના ગુણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તેને તદ્દગુણ કહે છે.

વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા છે :

જ્યાં ન્યૂન (= પરિમિત) ગુણયુક્ત વસ્તુ (પોતાની) નિકટવર્તી ઉત્કૃષ્ટ ગુણયુક્ત વસ્તુના ગુણને અપનાવે તેને ‘તદ્દગુણ’ અલંકાર કહે છે. ‘તદ્’ એટલે તે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુનો ગુણ જેમાં છે તે તદ્દગુણ - (એવી વ્યુત્પત્તિને આધારે તે ‘તદ્દગુણ’ કહેવાય છે.)

પરિમિત એટલે જે ગુણને અપનાવવામાં આવે છે તેને અપનાવનારી વસ્તુમાં તેનો અભાવ, જ્યારે તેના સદ્ભાવથી અન્ય વસ્તુ પ્રકૃષ્ટ ગુણશાળી બને છે. સમીપવર્તી કહેવાથી ગુણ અપનાવવાની યોગ્યતા વ્યક્ત થાય છે.²

આમ રુચ્યક પણ અન્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણના સ્વીકારમાં તદ્દગુણ માને છે. તેમણે પણ ઉદા. માટે માધનો વિભિન્નવર્ણાં.... શ્લોક પસંદ કર્યો છે.

જગન્નાથ :-

જગન્નાથે તદ્દગુણનું નિરૂપણ ઊંડી સૂઝ-સમજ સાથે કર્યું છે :

સ્વગુણત્યાગપૂર્વકં સ્વસંનિહિતવસ્ત્વન્તરસંબન્ધિગુણગ્રહણં સમાવેશઃ ।। - (પૃ. ૧૦૭૧)

પોતાના ગુણના ત્યાગપૂર્વક પોતાની પાસે રહેલી બીજી વસ્તુનો ગુણ ગ્રહણ કરવો (પોતાનામાં) સમાવેશ કરવો તે થયો તદ્દગુણ.

જગન્નાથને આની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ આપવાની જરૂર લાગી નથી. તેઓ પણ બીજી વસ્તુ સમીપવર્તી હોવી જોઈએ એવું સ્વીકારે છે. પોતાના ગુણનો ત્યાગ તેની (= તદ્દગુણની) વિશેષતા છે.

જગન્નાથ સ્વરચિત ઉદાહરણ જ આપે છે. છતાં એટલું નોંધે છે કે પુનઃ ગુણગ્રહણ કરવારૂપ પ્રકારને જે કેટલાક (દીક્ષિતજી વગેરે) પૂર્વરૂપ નામનો અલગ અલંકાર માને છે તે બરાબર નથી. જયદેવ અને અપ્પય્ય દીક્ષિતે પુનઃ આ ગુણગ્રહણના પ્રકારને પૂર્વરૂપ નામનો સ્વતંત્ર અલંકાર ગણ્યો છે. આથી એમને મતે માધનું વિભિન્નવર્ણાં પૂર્વરૂપનું ઉદા. થશે. વિશેષ ચર્ચા આપણે માધના તદ્દગુણના સર્વ ઉદાહરણ નિરૂપતી વખતે જોઈશું.

જગન્નાથ તદ્દગુણના સ્વરૂપ અંગે એક મહત્વની વાત નોંધે છે. ઉલ્લાસ અલંકાર સાથે તદ્દગુણનું થોડું સામ્ય છે. પરંતુ ઉલ્લાસમાં બીજી વસ્તુમાં પહેલીનો ગુણસંબન્ધ થતાં બીજો જ એક ગુણ ઉત્પન્ન

થાય છે. જેમ ચૂના વગેરે દ્રવ્યને લીધે હળદરમાં રતાશ આવે તેમ. જ્યારે તદ્દગુણમાં સ્ફટિકમાં જબાકુસુમનો રંગ ઊતરે તેમ સમીપસ્થ એવી બીજી વસ્તુના ગુણનું અવતરણ થાય છે. વળી બીજા પ્રકારના તદ્દગુણમાં પહેલી વસ્તુ ફરી પોતાનો ગુણ ધારણ કરે એમાં પ્રતિપ્રસવની સ્થિતિ રચાય છે. પ્રતિપ્રસવ એટલે અપવાદનો અપવાદ અથવા બાધનો બાધ = પોતાના મૂળ સ્વરૂપને જ પાછું પ્રાપ્ત કરવું. માધકાવ્યના એ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણમાં આ જ વસ્તુસ્થિતિ રહેલી છે, તે આપણે જોઈશું.

હવે આપણે માધના તદ્દગુણ અલંકારના ઉદાહરણોને આસ્વાદીએ.

(૧) ૧/૮માં ઉત્પ્રેક્ષાથી મિશ્રિત તદ્દગુણ છે.

અજસ્રમાસ્ફાલિતવલ્લકીગુણક્ષતોજ્જવલાઙ્ગુષ્ઠનરવાંશુ મિન્નયા ।

પુરઃ પ્રવાલૈરિવ પૂરિતાર્ધયા વિભાન્તમચ્છસ્ફટિકાક્ષમાલયા ॥ (- શિશુ. - ૧/૯)

દ્વારકામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને મળવા આવી રહેલા નારદજીનું આ વર્ણન છે. નારદ આકાશમાંથી ઊતરી રહ્યા છે. હાથમાં વીણા છે. વીણાના આસ્ફાલનથી નારદજીના ઉજળા અંગૂઠાના નખ લાલ બની ગયા છે. એમણે હાથમાં અક્ષમાલા ધારણ કરી છે. અહીં માધ સુંદર તદ્દગુણ રચે છે. લાલ નખને કારણે અક્ષમાલા જે સ્ફટિકની છે તે આગળના ભાગમાં પરવાળાંથી અર્ધી પૂરી હોય એવી લાગે છે.

મલ્લિનાથ આ પ્રમાણે સમજાવે છે :

અત્ર નચ્ચાંશુમિન્નયેતિ સ્વગુણત્યાગેનાન્યગુણસ્વીકારલક્ષણસ્તદ્ગુણાલંકાર
ઉક્તઃ ।

‘તદ્ગુણઃ સ્વગુણત્યાગાત્’ ઇતિ । (સર્વકષા, પૃ.૫)

અહીં તદ્દગુણને આ રીતે સમજી શકાય. નારદજીની જપમાળા શુદ્ધ શ્વેત્ સ્ફટિકની હતી અને વીણાના તારોના ઘસારાથી લાલ થયેલા અંગૂઠાના નખનાં લાલ કિરણોને લીધે જપમાળાના આગળના અર્ધા મણિ લાલ દેખાતા હતા તેથી જાણે અડધાભાગમાં વિદ્રુમમણિઓ જડ્યા હોય એવી લાગતી હતી. અહીં વિદ્રુમ = પ્રવાલની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. નખના કિરણોથી મિશ્ર એમ કહેવામાં સ્ફટિકે પોતાના શ્વેત ગુણનો ત્યાગ કરીને બીજાનો ગુણ સ્વીકાર્યો હોઈ તદ્દગુણ છે. આમ મણિપ્રવાલ જેવી સુંદર તદ્દગુણ અને ઉત્પ્રેક્ષાની સંસૃષ્ટિ રચાઈ છે. જગન્નાથના મત મુજબ અહીં પ્રથમ પ્રકારનો તદ્દગુણ છે.

માધના અન્ય ટીકાકાર વલ્લભદેવ ઉત્પ્રેક્ષાનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે પરંતુ તદ્દગુણનો સીધો ઉલ્લેખ કરતા નથી - વાંચો -

અતશ્ચોત્પ્રેક્ષ્યતે - પુરઃ પૂર્વસ્મિન્ ભાગે પ્રવાલૈર્વિદ્રુમૈરિવ પૂરિતાર્દ્યયા, લોહિતાંશુસંપર્કવશાત્ જ્ઞાયતેઽર્ધ પ્રવાલૈરુસ્મિતમર્ધ ચ સ્ફટિકૈરિત્યર્થઃ । અચ્છગ્રહણં લૌહિત્યાધાનસ્યાતિશયપ્રદર્શનાર્થમ્, નિર્મલં હિ નિતરાં વર્ણાન્તરં ગૃહ્ણાતિ । (-સંદેહવિષૌષધિઃ, પૃ. ૭)

ખરતરગચ્છીય લલિતકીર્તિ આ પ્રમાણે સમજાવે છે :

અક્ષસ્ફટિકમાલયા વિભાતં વિરાજમાનમ્ । અચ્છા વિશદાઃ સ્ફટિકાઃ શ્વેતમણયસ્તેષામક્ષમાલ તયા । કિં ભૂતતયા । અજસ્રમનારતં આસ્ફાલિતસ્તામિતો યોઽસૌ વલ્લકી ગુણસ્તેન ક્ષતો ઘૃષ્ટઃ ઉજ્જ્વલોઽંગુષ્ઠનરવસ્તસ્યાંશવઃ, રશ્મયસ્તૈર્મિન્ના મિશ્રિતા તયા । અત ઉત્પ્રેક્ષતે । પુરો અગ્રતઃ પ્રવાલૈર્વિદ્રુમૈઃ પુરિતાર્ધયયેવ મિશ્રિતાર્ધયેવ નરવાંશુભિરક્તીકૃત્યેત્યર્થઃ ।^૧ સંદેહધ્વાન્તદીપિકા - પૃ. ૨ (હસ્તપ્રતનું)

આમ લલિતકીર્તિ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા માને છે.

વલ્લભસાર માત્ર શબ્દાર્થો આપે છે તેથી તેની નોંધ લીધી નથી.

(૨) બીજા સર્ગમાં ૨૦/૨૧ એમ બે શ્લોકોમાં માધે તદ્દગુણ અલંકાર નિરૂપ્યો છે. પ્રથમ ૨/૨૦ જોઈએ.

કકુદ્મિકન્યાવક્રાન્તર્વાસલબ્ધાધિવાસયા ।
મુખ્રામોદં મદિરયા કૃતાનુવ્યાધમુદ્ધમન્ ॥૨/૨૦

(પહેલાં) રેવતીના મુખમાં રહેલી અને (પછી) પોતાના મુખમાં આવેલી મદિરા રેવતીના મુખની સુગંધને પ્રાપ્ત કરતી હતી તેને બહાર કાઢતી હતી.

મલ્લિનાથ આ પ્રમાણે નોંધે છે :

અત્ર મદિરામમુખગન્ધયોઃ સ્વગન્ધતિરોધાનેન રામામુખતદ્ગુણમદ્યગન્ધસ્વીકારત્તદ્ગુણયોસ્તત્રોત્તર સ્યાત્મવિશેષકત્વેન પૂર્વસાપેક્ષત્વાદઙ્ગાઙ્ગિભાવેન સંકરઃ । તદ્ગુણઃ સ્વગુણત્યાગાદન્યોત્કૃષ્ટગુણાહતિઃ ઇતિ લક્ષણાત્ ॥ (પૃ. ૩૫)

- (૧) અહીં મદિરા અને બલરામના મુખની ગન્ધનો ત્યાગ છે. - બલરામના મુખમાં જવાથી તેણે પોતાની ગન્ધનો ત્યાગ કરી બલરામના મુખની ગન્ધ ગ્રહણ કરી.
- (૨) બલરામના મુખની ગન્ધે રેવતીના મુખની ગન્ધવાળી મદિરાની ગન્ધ ગ્રહણ કરી. આમાં બે તદ્દગુણ છે. એમાં બલરામના મુખની ગંધ મદિરાથી વિશેષ હોવાથી અંગાંગિભાવ સંકર થયો છે.

આ રીતે સંકર બે તદ્દગુણનો જ થયો છે. વલ્લભદેવ અહીં તદ્દગુણનો નિર્દેશ કરતા નથી માત્ર એટલું જ નોંધે છે કે -

एवं प्रकृतिसुरभिरेवतीवदनातिशयसुरभितरीकृत
मुखवाताधिवासितमन्त्रमण्डपमवोचदिति वाक्यार्थः ।

- સંદેહવિષૌષધિઃ (પૃ. ૫૧)

લલિતકીર્તિ શબ્દાર્થો આપે છે, ખાસ નોંધે નથી. (હસ્તપ્રતનું પૃ. ૧૦)

- (૩) ૨/૨૧માં માથે ફરીથી તદ્દગુણનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં પણ બલરામનું વર્ણન છે :

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥૨/૨૧

અને વદનના બહારે રહેલા કમળના (= વદનદરૂપી કમળના) છેડા સુધી જાતા ભ્રમરાઓને વિસ્તાર પામતા દાંતના કિરણો વડે ધવલતા પ્રાપ્ત કરાવતા (નીચે પ્રમાણે) બલરામ બોલતા હતા :

અહીં અપહ્નવમૂલક તદ્દગુણ આ રીતે રહેલો છે.

બલરામ બોલ્યા ત્યારે તેમના શ્વેતદાંતના કિરણો ચારે બાજુએ વિસ્તાર પામ્યાં, તે શ્વેત કિરણોથી બલરામના મુખની આસપાસ મદિરાની વાસને લીધે ભ્રમતા કાળા ભ્રમરાઓ ધોળા દેખાવા લાગ્યા.

મલ્લિનાથ આનું વિવરણ કરતાં નોંધે છે :

उदग्रैरुच्छ्रितैः दशनांशुभिः श्वैत्यं धावत्यं नयन्नेवं जगाद । तद्गुणालंकारः ।
तस्य मधुपसंनिधापकवदनापहनवसापेक्षत्वात्तेन संकरः ॥ - પૃ. ૩૫

છન્ન શબ્દથી અસત્ય પ્રતિપાદન રૂપ અપહ્નવ છે... અહીં તદ્દગુણ અલંકાર છે (વદનના) મધુકરના સાન્નિધ્યથી વદનનો અપહ્નવ સાપેક્ષ હોવાથી સંકર થયો છે.

ટૂંકમાં અહીં અપહ્નુતિ સાથે તદ્દગુણ અલંકારનો સંકર થયો છે. અપહ્નવ સાપેક્ષ હોવાથી બન્ને અલંકારોનો નીર-ક્ષીર ન્યાયે સંકર થયો છે.

આમ માથે તદ્દગુણ સાથે ઉત્પ્રેક્ષા, અપહ્નુતિ વગેરે સાદૃશ્યમૂલક અલંકારોને ગૂંથી લે છે.

પ્રસ્તુત જગાદ... (૨/૨૧) વગેરેમાં વલ્લભદેવ તદ્દગુણ નથી માનતા પણ ઉત્પ્રેક્ષા, સંશય અને વિરોધનો સંકર માને છે.

વાંચો -

કેન, ઉદંશવ ઉન્નતાભીશવો યે દશનાસ્તેષામંશુભિર્મયૂઝૈઃ, પુણ્ડરીક બ્રાન્ત્યાગતાનલીન સિતદશનકિરણૈઃ શુક્લાન્ વિદધદિત્યર્થઃ । ઉત્પ્રેક્ષાસંશયજાતિગુણવિરોધાનાં સાંકર્યાત્ સંકરાલંકારોઽયમ્ ॥૨૧॥ - (સંદેહવિષૌષધિઃ - પૃ. ૫૧)

એ પછી શિશુ૦ - ૪/૧૪માં અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને મમ્મટ, રુચ્યક વગેરે લગભગ સઘળા આલંકારિકો ઉદાહરણે આપે છે તે તદ્દગુણનું નિરૂપણ છે.

આમ ચોથા સર્ગમાં રમણીયતાનો અનુભવ કરાવનાર રૈવતક પર્વતના વર્ણનમાં માથે પુનઃ હૃદયંગમ તદ્દગુણ અલંકાર રચ્યો છે વાંચો -

(૪) વિભિન્નવર્ણા ગરુડાગ્રજેન સૂર્યસ્ય રથ્યાઃ પરિતઃ સ્ફુરન્ત્યા ।

રત્નૈઃ પુનર્યત્ર રુચા રુચં સ્વામાનિન્યિરે વંશકરીરનીલૈઃ ॥

(શિશુ - ૪/૧૪)

વળી, ગરુડના મોટાભાઈ અરુણને લીધે જુદા રંગવાળા બનેલા છતાં અરુણના રંગને લીધે રતાશવાળા લાગતા સૂર્યના રથને વહન કરનારા અશ્વો, જે પર્વત પર વાંસના અંકુરોના જેવાં શ્યામરત્નો વડે (= મરકતમણિઓ વડે) ચારે તરફ ચમકારા મારતી પોતાની કાન્તિને, પોતાના લીલા રંગને પામતા હતા.

પ્રથમ આપણે મલ્લિનાથની સમજૂતી જોઈએ પછી આલંકારિકોનો મત જોઈશું. મલ્લિનાથ મમ્મટ, રુચ્યક વગેરેની જેમ અહીં તદ્દગુણ જ સ્વીકારે છે. અહીં ફરીથી ગુણગ્રહણ કરવાની જે ક્રિયા છે તેને કારણે થોડો ભેદ માની લઈને જયદેવ અને દીક્ષિતજી આવા પ્રકારના ઉદાહરણમાં ‘પૂર્વરૂપ’ નામનો એક નવીન અલંકાર માને છે. જગન્નાથે દીક્ષિતજીનું ખંડન નથી કર્યું પણ પૂર્વરૂપને તેઓ અલગ અલંકાર માનતા નથી.

સર્વકષાની નોંધ -

અત્ર વિભિન્નવર્ણા ઇત્યેકસ્તદ્ગુણ૦ઃ । રથ્યાનાં સ્વગુણત્યાગેન ગરુડાગ્રજગુણગ્રહણાત્પુનસ્તત્યાગેન મરકતગુણગ્રહણાદપરસ્તદ્ગુણસ્તદુપજીવીતિ સજાતીયોઃ સંકરઃ ।

તેન ગિરેઃ સૂર્યમણ્ડલપર્યન્તમૌન્નત્યં વસ્તુ વ્યજ્યતે । તદ્ગુણઃ સ્વગુણત્યાગાદન્યોત્કૃષ્ટગુણગ્રહઃ ॥ - (પૃ.૯૪)

આમ મલ્લિનાથ પ્રમાણે - વિભિન્નવર્ણા - એમાં એક પ્રકારનો તદ્દગુણ છે. અશ્વો પોતાના ગુણના ત્યાગ વડે ગરુડના અગ્રજ = અરુણ દ્વારા = લાલ ગુણનું ગ્રહણ કરે છે પછી ફરીથી તેનો (= લાલરંગનો) ત્યાગ કરીને મરકતમણિના ગુણનું ગ્રહણ કરે છે. (= લીલારંગનું) તેથી બીજો તદ્દગુણ અલંકાર થયો છે, જે પહેલાનો ઉપજીવી છે - પહેલાના આધારે જ ટકેલો છે. આમ અહીં સજાતીય સંકર થયો છે. આનાથી પર્વતની સૂર્યમંડલ સુધીની ઊંચાઈ છે એ વસ્તુની વ્યંજનાનું પણ આ ઉદાહરણ બની રહે છે એ પણ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ છે એટલું આપણે નોંધીએ.

વલ્લભદેવ અહીં તદ્દગુણ સ્વીકારે છે. વલ્લભદેવ ટીકામાં નોંધે છે :-

યત્ર રવેઃ રથ્યા અશ્વા રત્નૈઃ સર્વવ્યાપિન્યા રુચા કરણેન ભૂય આત્મીયવર્ણમાનિન્યિરે પ્રાપિતાઃ । સ્વકાન્તિત્યાગે કારણમાહ-ગરુડસ્યાગ્રજેનારુણેન વિભિન્નવર્ણાઃ ચ્યુતનીલિમાનઃ રક્તત્વં નીતા ઇત્યર્થઃ । કૈઃ રત્નૈરિત્યાહ વંશાદુકુર હરિતૈર્મરકતૈરિત્યર્થઃ । યયવોઽપિ શિરીષવર્ણાઃ । તદ્ગુણોઽયમલંકારઃ ।

- સંદેહવિષૌષધિઃ (પૃ. ૧૩૦)

અહીં બે તદ્દગુણોનો સંકર છે એવું કંઈ વલ્લભદેવ કહેતા નથી.

વલ્લભસાર અને લલિતકીર્તિમાં શબ્દાર્થની નોંધ જ હોઈ આપણે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી.
હવે મમ્મટ સ્વયં આ ઉદાહરણ વિષે શું કહે છે તે જોઈએ પછી કાવ્યપ્રકાશના ટીકાકારોની નોંધ સમજીશું.

અત્ર રવિતુરગાપેક્ષયા ગરુડાગ્રજસ્ય તદાપેક્ષયા ચ હરિન્મણીનાં પ્રગુણવર્ણતા ।। કા.પ્ર. -૧૦/૨૦૪ ની વૃત્તિ.

અહીં સૂર્યના ઘોડાઓની અપેક્ષાએ અરુણનો વર્ણ વધારે ઘેરો છે અને તેના કરતાં પણ મરકત (લીલારંગના) મણિનો વર્ણ વધારે ઘેરો છે. (જેથી અંતે સૂર્યના અશ્વોએ મરકતમણિની પ્રભાને ધારણ કરી છે).

ઝાળકીકર આમાં બે તદ્દગુણ નોંધતાં કહે છે :

અત્ર રવિતુરગાનાં પ્રસ્તુતાનામપ્રસ્તુતગરુડાગ્રજવર્ણસ્યાડઽપ્તિઃ,

અપ્રસ્તુતનીલરત્ન વર્ણસ્યાડઽપ્તિશ્ચેતિ તદ્દગુણાલંકારદ્વયમ્ । (પૃ. ૭૪૬)

એ પછી ઝાળકીકર ઉક્તં ચાન્યત્ર... એમ કરીને મલ્લિનાથની જ નોંધ આપે છે.

પ્રદીપ અને ઉદ્યોતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

અત્ર તદ્દગુણદ્વયમ્, રવિતુરગાપેક્ષયા ચ હરિન્મણીનાં પ્રકૃષ્ટગુણત્વાત્ તદ્વપતયા પ્રતીતેઃ । એતેન યત્ કે નચિદ્વયારવ્યાતામ્ - ‘સ્વગુણત્યાગાનન્તરં પુનસ્તત્પ્રાપ્તિસ્તદ્દગુણઃ’ ઇતિ તદનાદેયમ્, ‘તસ્યાપ્રસ્તુતસ્ય ગુણોઽત્રાસ્તિ’ ઇતિ વ્યુત્પત્તિકથનપરપ્રકાશવિરોધાત્, તત્ર ગુણદ્વયકથનેન ચ તદ્દગુણદ્વયવ્યુત્પાદનાત્ ‘આત્મે સીમન્તરત્ને’ ઇત્યાદૌ વક્ષ્યમાણે સંકરોદાહરણે તદ્દગુણાભાવપ્રસંગાચ્ચ, નહિ તત્ર ત્યક્તસ્ય સ્વકીય રૂપસ્યાવાપ્તિઃ’ ઇતિ પ્રદીપઃ ।

(બાલબોધિની પૃ. ૭૪૬ પર ઉદ્દૃત).

‘પ્રદીપ’કાર પોતાના ગુણનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી એ ગુણની પ્રાપ્તિમાં તદ્દગુણ કોઈકે જે માન્યો છે તેનો આદર કરતા નથી. તેઓ નોંધે છે કે તેથી ‘અપ્રસ્તુતનો ગુણ અહીં છે’ - એવા વ્યુત્પત્તિપરક પ્રકાશકારના કથનનો વિરોધ આવશે. વળી, ગુણદ્વય એમ કહેતાં જો બે ગુણો (હંમેશા) વ્યુત્પન્ન થવા માંડશે તો પછી આત્મે... વગેરે સંકરાલંકારના ઉદાહરણમાં તદ્દગુણના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે, ત્યાં પોતે ત્યાગી દીધેલા સ્વરૂપની ફરીથી પ્રાપ્તિ નથી વર્ણવાઈ.

‘ઉદ્યોત’કાર નોંધે છે કે કેટલાક દ્વિતીય તદ્દગુણને પૂર્વરૂપ નામનો અલંકાર માને છે. પદ્મરાગાયત્રે...૦ વગેરે. આ પ્રમાણે બીજી વસ્તુના સન્નિધાનથી પહેલાં સિદ્ધ સ્વગુણનો ઉત્કર્ષ પણ તદ્દગુણનો જ વિશેષ છે. આથી પૂર્વરૂપ માનવાની જરૂર નથી, અનુગુણ પણ માનવાની જરૂર નથી. જેમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ ગુણનું જ ગ્રહણ હોય છે.

આમ અપ્રસ્તુતનું ગુણગ્રહણ અનિવાર્ય હોવાથી જ્યારે તદ્દગુણમાં પ્રથમ પદાર્થ પુનઃ પોતાના ગુણને ધારણ કરે ત્યારે પણ તે મૂળ ગુણ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ જ હોય. વિભિન્નવર્ણાઃ૦માં એ જ સ્થિતિ છે :
રુચ્યક આ ઉદાહરણને આ પ્રમાણે સમજાવે છે :-

અત્ર રવિરથાશ્વાનામરુણવર્ણસ્વીકારઃ તસ્યાપિ ગારુત્મતમણિપ્રભાસ્વીકાર ઇતિ તદ્દગુણત્વમ્ । (પૃ. ૬૩૫)

અહીં સૂર્યના અશ્વો પહેલાં લાલ વર્ણનો સ્વીકાર કરે છે અને તે (અરુણ વર્ણ) પણ મરકતમણિની પ્રભાને સ્વીકારે છે.⁴

આ જ સંદર્ભમાં માઘ ૪/૨૬ ઉદાહરણ જોઈ લઈએ કારણ કે તે શોભાકરમિત્રે આપ્યું છે જેમ કે, -

(૫) एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र ।

કાલિન્દીજલજનિતશ્રિયઃ શ્રયન્તે વૈદગ્ધામિહ-સરિતઃ સુરાપગાયાઃ ॥૪/૨૬

એક તરફ સ્ફટિકના કાંઠાના કિરણોથી મિશ્ર થયેલા શ્વેત જળવાળી અને બીજી તરફ ઈન્દ્રનીલ મણિઓના કાંઠાની પ્રભાથી મિશ્ર થયેલા નીલજળવાળી આ પર્વત ઉપર નદીઓ કલિંદ પર્વતમાંથી નીકળતી યમુનાના જળથી ઉત્પન્ન થયેલી શોભાવાળી ગંગાનદીની શોભાને ધારણ કરે છે.

પ્રથમ મલ્લિનાથની નોંધ જોઈએ. મલ્લિનાથ જો કે અહીં તદ્દગુણ ઉત્થાપિત નિદર્શના સ્વીકારે છે વળી, આ ઉદાહરણ શોભાકર મિત્ર સિવાય કોઈએ આખું હોય એમ જણાતું નથી.

અત્ર સિતાસિતમણિગુણગ્રહણાત્ સરિતાં યમુનાસગડ્ગાડ્શોભાસાદૃશ્યાક્ષેપાતદ્ગુણોત્થાપિતા નિદર્શના - પૃ. ૯૮

અહીં શ્વેત અને કાળા મણિઓના ગુણના ગ્રહણથી (રૈવતક પર્વતની) નદીઓ યમુનાના સંગવાળી ગંગાની શોભાના સાદૃશ્ય વાળી બની છે અને તેના આક્ષેપથી તદ્દગુણથી ઉત્થાપિત નિદર્શના અલંકાર થયો છે.

આમ અહીં પદાર્થનિદર્શના પ્રબળ છે. તદ્દગુણ તેના અંગરૂપ છે.

વલ્લભદેવ પણ અહીં તદ્દગુણ સ્વીકારતા નથી. તેઓ નોંધે છે કે -

इह नद्यो यमुनातोयोत्पादित शोभाया गङ्गाया विच्छित्ति सारूप्यमाश्रयन्ते शुक्लासिता भवन्तीत्यर्थः ।
વૈદગ્ધી ધૌર્યૈઃ છાયા વિચ્છિત્તિઃ સાદૃશ્યમિત્યેકોઽર્થઃ । કસ્માદ્વયોગશોભાં વહતીત્યાહ-એકત્ર સિતમણિમયરોધઃ
કિરણચ્છુરિતજલા, અપરત્ર ત્વિન્દ્રનીલમણિદીધિતિવિશેષિતતોયાઃ । પૃ. ૭૬ વગેરે-

આમ અહીં નિદર્શના મુખ્ય છે, પણ વલ્લભદેવ તેની નોંધ લેતા નથી.

શોભાકરની સ્વનોંધ :

અત્ર સરિતાં સ્ફટિકાદિગુણસ્વીકારઃ । - (અલં - ૨.પૃ. ૧૬૮)

અહીં સરિતાઓએ સ્ફટિક વગેરેના ગુણનો સ્વીકાર કર્યો છે.

ગમે તેમ પણ શોભાકર નવીનતાના આગ્રહી રહ્યા છે અને એથી તેમણે લક્ષણમાં પણ અન્ય ગુણ સ્વીકાર એવું વ્યાપક તદ્દગુણ લક્ષણ બાંધ્યું.

જગન્નાથે સ્વરચિત ઉદાહરણ આપ્યું છે પણ (માઘે આપેલા વિભિન્નવર્ણાં...ને અનુલક્ષીને જ) નામોલ્લેખ વગર તેમાં કેટલાક પૂર્વરૂપ અલંકાર સ્વીકારે છે એમ કહ્યું છે. વિભિન્નવર્ણાં... માં જગન્નાથની દૃષ્ટિએ પ્રતિપ્રસવ (બાધનો પણ બાધ) થયો છે. આને જગન્નાથ બીજા પ્રકારનો તદ્દગુણ ગણે છે. જગન્નાથ સ્વયં બીજા પ્રકારનું સુંદર ઉદાહરણ આપે છે પરંતુ પૂર્વરૂપનું ખંડન કરતા નથી પરંતુ ઉદ્યોતકારે પૂર્વરૂપ અને અનુગુણ બન્ને નવીન અલંકારોનું ખંડન કરીને તેનો તદ્દગુણમાં અંતર્ભાવ કરવાનું ઉચિત માન્યું છે.

શિશુ. ના ૧૫/૪૮માં બાણાસુરના ક્રોધના અનુભાવોનું નિરૂપણ કરતાં માઘ કહે છે :-

(૬) शितितारकानुमितताम्रनयनमरुणीकृतं क्रुधा ।

बाणवदनमुद्दीपिभिये जगतः सकीलमिव सूर्यमंडलम् ॥

ક્રોધથી રાતું થયેલું અને તેથી કાળી બે કીકીઓથી જેનું માપ થઈ શકતું હતું એવા રાતા ડોળાવાળું બાણનું મુખ જવાલા જેવા પ્રકાશયુક્ત સૂર્યમંડળ જેવું જગતના ભયને માટે પ્રજ્વલિત થતું હતું -

મલ્લિનાથ નોંધે છે -

અત્ર નયનયોઃ સ્વધાવલ્યત્યાગેનારુણ્યસ્વીકારસ્તદ્ગુણઃ । તત્સાપેક્ષત્વાદૌત્પાતિકસૂર્યમંડલોપમાસંકરઃ ॥

- સર્વકષા (પૃ. ૩૦)

અહીં (બાણાસુર)ના નયનનું પોતાના ધવલગુણનું ત્યાગવું અને આરુણ્યનો સ્વીકાર કરવો તેમાં

તદ્દગુણ રહેલો છે. તેના સાપેક્ષત્વથી ઔત્પાતિક સૂર્યમંડલની ઉપમા આપી છે અને આમ તદ્દગુણ અને ઉપમાનો અંગાંગિભાવ સંકર થયો છે.

વલ્લભદેવ જુદો મત ધરાવે છે^૬ વલ્લભદેવ અહીં તદ્દગુણ અલંકારની નોંધ સરખી પણ લેતા નથી તેમના મત પ્રમાણે તો અહીં ઉપમાલંકાર જ છે અને અનુમાન પણ છે.

વાંચો -

કીદૃશં શિતિભ્યાં કૃષ્ણાભ્યાં તારકાભ્યાં કનીનિકાભ્યામનુમિતે ઊહિતે તામ્રે નયને યસ્ય, યતઃ ક્રોધેનારુણીકૃતં રક્તમતશ્ચ શાબલ્યાદભેદે ચ સત્યનુમાનમ્ । કિમિવોદદીપીત્યાહ -સૂર્યમણ્ડલં રવિવિમ્બં સકીલમિવ । મણ્ડલાન્તરે કૃષ્ણ ઔત્પાતિકો જગદ્ભયકારી ગ્રહઃ કીલકઃ, તારકયોઃ સ ઉપમાનમ્ ॥ - (પૃ. ૧૫૨)

અહીં એટલું નોંધીએ કે માધ તદ્દગુણ સાથે ઉત્પ્રેક્ષાની જેમ ઉપમાલંકારનો પણ સંકર રચે છે અને તદ્દગુણ સાથેના સંકરની આ સર્જના કવિત્વભરી છે. અહીં ક્રોધ સ્થાયીને પુષ્ટ કરવામાં તદ્દગુણ અને ઉપમાની સંકરાલંકૃતિ સહજ રીતે રચાઈ છે. અંતે તે ભયાનકને પોષે છે.

૧૭/૪માં બલરામના હાસ્યનું નિરૂપણ છે તેમાં માધે તદ્દગુણ રચ્યો છે અને કદાચ એમની પ્રિય દંતકિરણોની અને ‘પુનર્ગુણગ્રહણ’ની એ રચના છે. જગન્નાથની દૃષ્ટિએ આને પ્રતિપ્રસવવાળી તદ્દગુણાલંકૃતિ કહી શકાય.

વાંચો-

(૭) અવજ્ઞયા યદહસદુચ્ચકૈર્બલઃ સમુલ્લસદશનમયૂરવમણ્ડલઃ ।
રુષારુણીકૃતમપિ તેન તદ્દર્શનં નિજં વપુઃ પુનરનયન્નિજારુચિમ્ ॥ - ૧૭/૪

બલરામ ચારે તરફ પ્રસરતા દાંતના કિરણોના સમૂહવાળા બની અવજ્ઞાથી મોટેથી હસતા હતા એટલે સફેદ દાંતના સફેદ કિરણોનો સમૂહ પ્રસરવા લાગ્યો તેથી રોષ વડે રાતું થયેલું બલરામનું શરીર ફરીથી પોતાની ધોળાશ લાવતું હતું. ૧૭/૪.

મલ્લિનાથ નોંધે છે -

અત્ર વપુષઃ સ્વધાવલ્યત્યાગેન દન્તધાવલ્ય સ્વીકારાત્તદ્દગુણાલંકારઃ ।
તદ્દગુણઃ સ્વગુણત્યાગાદન્યોત્કૃષ્ટગુણાશ્રયઃ ઇતિ લક્ષણાત્ ॥ (પૃ. ૪૨૭)

આમ અહીં પોતાના ધાવલ્યના ત્યાગ વડે બલરામના ક્રોધથી રાતા થયેલા શરીરે દાંતનું ધાવલ્ય સ્વીકાર્યું છે. એટલે તદ્દગુણ અલંકાર થયો છે.

વલ્લભદેવ અહીં પણ કોઈ અલંકારનો સીધો ઉલ્લેખ કરતા નથી. વાંચો -

બલો હલી યદવહેલયા વેગેનાહસન્ તેન હસેનાસૌ કોપરક્તમપિ સ્વં ગાત્રં ભૂયસ્તસ્મિન્

ક્ષણે સ્વાં કાન્તિં પ્રાપયત્ શુક્લમેવ વ્યધાત્, યતોઽસૌ હાસવશાત્ સ્ફુરદન્તકિરણવલયઃ, ક્રોધેનાપિ હિ હાસો ભવતિ યથા ‘તહઅ કુવિણ્ણ હાસિઅં’ ઇત્યાદિ ॥૪॥

- સંદેહવિષૌષધિઃ - પૃ. ૧૯૭

ફલશ્રુતિ

આમ માધના ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારોના નિરૂપણની જેમ તદ્દગુણનું નિરૂપણ પણ તેમના મહાકવિત્વને ચરિતાર્થ કરે છે. માધના તદ્દગુણનું સ્વરૂપ મમ્મટ, રુચ્યક અને જગન્નાથ જેવા આલંકારિકો મૂલવે છે તેવું જ છે. ‘પોતાના ગુણને છોડીને અન્યના ઉજ્જવલ ગુણનું ગ્રહણ’ આવું સ્વરૂપ માધે તદ્દગુણના વર્ણન-નિરૂપણ દરમ્યાન લગભગ જાળવ્યું છે તેમ કહી શકાય. આપણે માધના જે જે તદ્દગુણ અલંકારો મૂલવ્યા તેમાંથી બે ઉદાહરણો તો કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પસંદ કર્યા છે. રૈવતક

ગિરીની શોભા વર્ણવતું પેલું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ વિભિન્નવર્ણાઃ૦ તો મમ્મટ, રુચ્યક નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, વિદ્યાધર વગેરે અનેક અલંકારિકો આપે છે. સ્વરચિત ઉદાહરણના આગ્રહી જગન્નાથ તત્સદૃશ બીજું ઉદાહરણ આપે છે. વળી પ્રતિપ્રસવ એટલે કે બાધનો પણ બાધ એ વિગત સમજાવતી વખતે પૂર્વરૂપ અને ઉલ્લાસ અલંકારના સંદર્ભે જગન્નાથ વિભિન્નવર્ણાઃ૦ જેવું જ બીજું ઉદા. આપે છે. પરંતુ આ ઉદાહરણનો સીધો ઉલ્લેખ કરતા નથી. જો કે જગન્નાથ સ્વયં પૂર્વરૂપ સ્વીકારતા નથી પરંતુ ઉલ્લાસ અલંકાર સાથે તદ્દગુણનું સામ્ય અને ભેદ પણ જગન્નાથે સ્પષ્ટ કરી આપ્યાં છે. માધના તદ્દગુણમાં સૂર્ય, દંત, નખ વગેરેના કિરણો અને તેના ગુણગ્રહણની વિગત એકથી વધારે વાર જોવા મળે છે. કિરણોવાળી રચના માધની પ્રિય રચના હોય તેમ લાગે છે. વિભિન્નવર્ણાઃ૦ માં उदयति अयं... ની જેમ જ રૈવતક = ગિરનારની ગરવી શોભાનું ઋદ્ધિમય વર્ણન છે. અહીં નીલ = હરિત અશ્વોની વાત છે તો उदयति માં સૂર્ય-ચન્દ્રની વાત છે ત્યાં ઘન્ટામાઘ છે તો અહીં નીલમાઘ કે એવું કંઈક કહીએ તો ? anyway આ નિરવધ પદ્યની ચારુતા એની નિજ છે.

एकत्र स्फटिक ४/२५ वाणुं उदाहरेण अंकमात्रं शोभाकरे आप्युं છે. જેમાં મલ્લિનાથે તદ્દગુણ ઉત્થાપિત નિદર્શના સ્વીકારી છે, જેમાં મહાકવિ માધે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પણ વિસ્મય પમાડનાર રૈવતક ગિરિની સરિતાઓમાં જાણે ગંગા-યમુનાનો સંગમ રચ્યો છે. અહીં પદાર્થનિદર્શનાના અંગરૂપ તદ્દગુણના પ્રયોગ દ્વારા રૈવતક પર્વત પરની નદીઓ ગંગા-યમુનાના મિલનનું સાદૃશ્ય પામી છે.

अवज्ञया... વગેરેમાં પુનઃ એજ ગુણના ગ્રહણની વિગત છે, આ પણ માધનું પ્રિય કલ્પન છે. ટૂંકમાં અહીં પણ પ્રતિપ્રસવયુક્ત તદ્દગુણ અથવા જયદેવ અને દીક્ષિતજીને મતે પૂર્વરૂપ અલંકાર રચાયો છે. ૧૫/૪૮માં બાણાસુરના ક્રોધના અનુભાવો તદ્દગુણ અને ઉપમાના સંકરથી વિશેષ આસ્વાદ્ય બન્યા છે. માધને તદ્દગુણનો અન્ય અલંકાર સાથે સંકર રચવામાં હસ્તલાઘવ સ્વયંસિદ્ધ છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, નિદર્શના વગેરે સાથે સાદો કે અંગાંગિભાવ સંકર રચીને તેમણે કાવ્યને સુંદર ઉઠાવ આપ્યો છે. યુગાન્તકાલ.માં(૧/૨૩) અધિક અલંકારની રચના દ્વારા અસંબદ્ધાતિશયોક્તિને વ્યંજિત કરતા માધ ૪/૧૪ વિભિન્નવર્ણાઃ૦ માં એથી ઊલટું તદ્દગુણાલંકાર દ્વારા ‘રૈવતક પર્વતની સૂર્યપર્યન્ત ઊંચાઈરૂપ’ વસ્તુની (=અલંકાર દ્વારા વસ્તુવ્યંજના) સુચારુ વ્યંજના કરે છે. પ્રસ્તુત પદ્યમાંનું વસ્તુવ્યંગ્ય માધના સંદર્ભે તો વિશેષ રીતે કવિપ્રૌઢાક્તિસિદ્ધ બન્યું છે, જે ઇતર કવિઓનો મદવધ કરે જ છે.

આવું જ બીજું હૃદયસ્પર્શી પદ્ય અજસ્રમાસ્ફાલિત (૧/૨) વગેરે છે. ભગવાન કૃષ્ણને મળવા જઈ રહેલા (અને કદાચ એના આનંદથી વેગપૂર્વક) કરેલા વીણાના આસ્ફાલનથી નારદજીના ઉજળા અંગૂઠાના નખ લાલ લાલ બની ગયા છે. આથી સ્ફટિકની શ્વેત અક્ષમાલા આગળના ભાગમાં પરવાળાંથી અર્ધી પૂરાઈ હોય એવી અર્થાત્ રક્તવર્ણી લાગે છે. તદ્દગુણ અને ઉત્પ્રેક્ષાની આ મનોરમ સંસૃષ્ટિ પુનઃ એકવાર માધના રસાનુરૂપ અલંકારનિરૂપણની પ્રતીતિ કરાવે છે. અત્રે નારદનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો રતિભાવ કેવી તો સુંદર રીતે વ્યંજિત થયો છે ! અધિક(૧/૨૩)નું નિરૂપણ કરતા પેલા પદ્યની જેમ, અલબત્ત એમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત પ્રત્યેનો રતિભાવ વ્યંજિત થયો છે. તો જ આવડો મોટો આધાર નાનો પડે ને ! બન્ને પદ્યો સમાંતરે મૂકતાં અનેરી ચર્ચણા સધાય છે.

મલ્લિનાથ પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર હોવાથી અને માધના અલંકારવિવેચનમાં પણ તેમનું પ્રદાન મહત્વનું હોવાથી આપણે મલ્લિનાથને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. પછી વલ્લભને. એ પછી વલ્લભસાર અને લલિતકીર્તિને., કારણ તેમણે શબ્દાર્થોની નોંધ જ મોટાભાગે આપી છે અને તેમની ટીકા અપૂર્ણ છે તથા અપ્રકાશિત છે.

તદ્દગુણના વિવેચન દરમ્યાન જણાય છે કે મલ્લિનાથ અને વલ્લભદેવના અલંકાર વિષે જુદાં

જુદાં મંતવ્યો છે. અજસ્રમાસ્ફલિત૦ વગેરેમાં વલ્લભદેવ ઉત્પ્રેક્ષા જ સ્વીકારે છે, તદ્દગુણનો સીધો ઉલ્લેખ કરતા નથી. કકુચકન્યા૦માં પણ તદ્દગુણનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. ૨/૨૧માં પણ તેઓ તદ્દગુણ ન માનતાં ઉત્પ્રેક્ષા, સંશય અને વિરોધનો સંકર માને છે. વિમિત્રવર્ણાઃ૦ માં જો કે તદ્દગુણ સ્વીકાર્યો છે. ટૂંકમાં વલ્લભદેવ અને મલ્લિનાથ અલંકારોની બાબતમાં જુદા પડતા હોય છે. લલિતકીર્તિ પણ અજસ્ર વગેરેમાં ઉત્પ્રેક્ષા સ્વીકારે છે.

સંક્ષેપમાં મહાકવિ માધનું તદ્દગુણ નિરૂપણ મહાકવિત્વને શોભે તેવું એટલે કે રસાનુકૂલ છે. તદ્દગુણની ઉત્પ્રેક્ષા સાથેની સંસૃષ્ટિ અને ઉપમાદિ સાથેનો સંકર પણ હૃદયંગમ બન્યો છે. માધના અન્ય ઉદાહરણની જેમ જ વિમિત્રવર્ણાઃ૦ આલંકારિકોનું પ્રિય ઉદાહરણ છે. એટલે સ્વરચિત ઉદાહરણના આગ્રહી જગન્નાથ પણ તેના જેવું જ (પુનઃ ગુણ ગ્રહણનું) બીજું ઉદાહરણ રચે છે. તદ્દ તદ્દ અલંકારથી વસ્તુ, અલંકાર અને રસભાવની વ્યંજના આસ્વાદ્ય બની રહી છે.

આ ઉપરાંત શિશુ. ૧૦/૮૬ માં ખાતુ નામ સુદૃશાં. પણ ધવલ ગાલ પર રક્ત દશાંક સાથે અધર સમાનગુણશ્રી ધારણ કરે છે, એમ વર્ણવ્યું છે. મલ્લિનાથ પ્રમાણે અહીં વિરોધાભાસની સંસૃષ્ટિ છે જે તદ્દગુણ ઉત્થાપિત છે. આમ, શુદ્ધ તદ્દગુણ અહીં નથી. (પૃ. ૨૭૧)

વળી શિશુ. ૧૫/૭માં શિશુપાલના રક્ત બાહુઓ સોનાનાં કડાંને લીધે પીળી ઝાંયવાળા બન્યા હતા, તેમ નિરૂપણ છે. અહીં શુદ્ધ તદ્દગુણ છે.

- કનકાદ્ગદયુતિભિરસ્ય૦ વગેરે.

**

ટિપ્પણ

૧. જુઓ ડૉ. તપસ્વી નાન્દીનો લેખ : ઉપમા કાલિદાસસ્ય । સામીપ્ય - પુસ્તક ૫, અંક ૧, ૨ એપ્રિલ '૮૮-સપ્ટેમ્બર ૮૮, પૃ. ૧૦-૧૯.
૨. પરિમિતેતિ । સ્વીક્રિયમાણસ્ય ગુણસ્યાભાવાત્ । તત્સંભવાદેવ ચાન્યસ્ય પ્રકૃષ્ટગુણત્વમ્ । સમીપવર્તીત્યનેન ગુણગ્રહણે યોગ્યત્વમુક્તમ્ । — પરિમિતગુણે પ્રકૃ તે । અતશ્ચ નૈતત્સંજ્ઞામાત્રમ્ । નનુ ચ પ્રકૃષ્ટગુણેન પરિમિતગુણસ્ય વિરોધાનાન્મીલિતમેવાયં કિં ન ભવતીત્યાશઙ્ક્યાહ— । (વિમર્શિની પૃ. ૬૩૫)
૩. લલિતકીર્તિની ટીકા લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના હસ્તપ્રતભંડારમાં છે. લલિતકીર્તિ ખરતર ગચ્છના જૈન મુનિ હતા. લબ્ધિકલ્લોલગણિના શિષ્ય હતા અને આશરે ૧૭ મા સૈકામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. આ ટીકાનું આખું નામ ‘સન્દેહાન્યકારધ્વંસદીપિકા’* (બીજું નામ સન્દેહધ્વાન્તદીપિકા) છે. પ્રત્યેક સર્ગની ટીકા પછી ‘લલિતમાઘદીપિકા’ એવું ઉપશીર્ષક પણ આપવામાં આવ્યું છે. એની હસ્તપ્રતનો ક્રમાંક - ભેટસૂચિ - ૨૭૩૩ છે. ૧૦ સર્ગ પર્યન્ત જ મળે છે. પત્ર-૬૨ છે. (૨૫.૨ x ૧૦.૭ સેમી) પત્ર ૨૪ ડબલ છે. ૧૯મા પત્રથી લિપિમરોડ બદલાય છે. ટીકાનો લેખન સંવત્ ૧૮મો શતક છે.
૪. એ જ રીતે વલ્લભસારની ટીકા પણ હસ્તપ્રતના સ્વરૂપમાં છે (ભેટ સૂચિ નં. ૨૮૭, પત્ર ૨૭-૫૮ ૨૮.૬x ૧૨.૫ સે.મી.) તેનું નામ ‘નીલકંઠોદ્ધાર’ છે. ૩મી ૧૧ સર્ગ સુધી જ ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે. સમય ૧૭મું શતક, પત્ર ૫૩મું નથી. સ્થિતિ જીર્ણ છે. લલિતકીર્તિ ક્યારેક અલંકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ વલ્લભસાર તો શબ્દાર્થની નોંધ જ આપે છે.
૫. ડૉ. રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદીના મત પ્રમાણે ગારુત્મત અને મરકતમણિ એક નથી. ગારુત્મતની પ્રભા તો લાલ હોય છે અને સૂર્યના અશ્વો હરિત્વર્ણા છે. સંજીવનીકારે અહીં ગારુત્મતને સ્થાને ‘મરકતમણિ’ પાઠ સ્વીકાર્યો છે. આથી રુચ્યકના પાઠને સુધારવો જોઈએ (અલં.સ. ચૌખમ્બા. પૃ. ૬૩૭)
૬. વલ્લભદેવની ટીકાવાળી કાશ્મીરની આવૃત્તિમાં આ શ્લોકનો નંબર ૪૮ને બદલે ૫૫ છે. આમ આ આવૃત્તિમાં મલ્લિનાથ વાળી આવૃત્તિ કરતાં ૭ શ્લોક વધારે છે જે પ્રક્ષિપ્ત પણ હોઈ શકે. વળી વલ્લભદેવ અહીં તદ્દગુણ અલંકારની નોંધ સરખી પણ લેતા નથી. તેમના મત પ્રમાણે તો અહીં ઉપમાલંકાર જ છે તેઓ અનુમાન પણ સ્વીકારે છે.

*(બીજું નામ ‘સન્દેહધ્વાન્તદીપિકા છે.)

સંદર્ભગ્રંથો

- (૧) શિશુપાલવધ: (મલ્લિનાથની સર્વકષાસહિત) સંપા. પં. દુર્ગાપ્રસાદ, પં. શિવદત્ત, નિર્ણયસાગર, મુંબઈ, ૬ ટી આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૧૪.
- (૨) શિશુપાલવધ: (વલ્લભદેવની સંદેહવિષૌષધિ ટીકા સહિત) સંપા. રામચંદ્ર કાક, હરભટ્ટ શાસ્ત્રી, કાશ્મીર મરકેન્ટાઇલ પ્રેસ, શ્રીનગર, ઈ.સ. ૧૯૩૫.
- (૩) વલ્લભસારની અપૂર્ણ ટીકા, નીલકંઠોદ્ધાર (લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, હસ્તપ્રત નં. ૨૯૬).
- (૪) ખરતગચ્છના લલિતકીર્તિની 'સંદેહધ્વાન્તદીપિકા' અપૂર્ણ (લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, હસ્તપ્રત નં. ૨૬૩૩).
- (૫) શિશુપાલવધ - (પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ) : સંપા. હરિલાલ નરસિંહરાવ વ્યાસ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, ઈ.સ. ૧૯૦૮, ૧૯૧૦.
- (૬) મહાકવિ માઘ: જીવન કલા ઓર કૃતિયોં ।- ડૉ. મનમોહન લાલ શર્મા, નવયુગ પ્રકાશન, દિલ્લી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૬૨.
- (૭) મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશ, ઝળકીકરની : 'બાલબોધિની' ટીકા સાથે, સંપા. વામનાચાર્ય ઝળકીકર, નિર્ણયસાગર, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૧૭.
- (૮) રુચ્યકકૃત 'અલંકારસર્વસ્વ' વિમર્શિનીસહ : સંપા.પં. રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદી, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સિરિઝ ઓફિસ, વારાણસી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૭૧.
- (૯) રસગંગાધર - ખંડ બીજો : સંપા. - નગીનદાસ પારેખ, યુનિવર્સિટી, ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય. અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૭૬.
- (૧૦) અર્થાલંકારોની વિકાસયાત્રાના સંદર્ભમાં : 'અલંકારસર્વસ્વ'કાર રુચ્યક એક અધ્યયન : વોલ્યુમ-૪, પૃ. ૪૬૦૮ થી ૪૬૩૨. અપ્રકાશિત મહાનિબન્ધ, પારુલ માંકડ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. ઈ.સ. ૧૯૮૦.
- (૧૧) શોભાકરમિત્ર કૃત અલંકારરત્નાકર : સંપા. સી. દેવધર ઓરિયન્ટલ બુક એજન્સી, પૂણે, ઈ.સ. ૧૯૪૧.
- (૧૨) જૈન સાહિત્ય કા વૃહદ્ - ઇતિહાસ : ભાગ : ૬, કાવ્ય સાહિત્ય : ડૉ. ગુલાબચન્દ્ર ચૌધરી, પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ સંસ્થાન, જૈન ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વારાણસી, ઈ.સ. ૧૯૭૩.
- (૧૩) માઘકૃતમ્ શિશુપાલવધમ્ : યોજક : પ્રો. નીતિન દેસાઈ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. ઈ.સ. ૨૦૦૧

સંજ્ઞાનિર્દેશ :

અલં.ર. - અલંકારરત્નાકર

અલં.સ. - અલંકારસર્વસ્વ

કા.પ્ર. - કાવ્યપ્રકાશ

બા.બો. - બાલબોધિની

ર.ગં. - રસગંગાધર

નોંધ : લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના હસ્તપ્રત ભંડારમાંથી પ્રસ્તુત શોધલેખમાં ઉલ્લેખિત બે હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવાની અનુમતિ આપવા બદલ તે વખતના હસ્તપ્રત વિભાગના વડા ડૉ. કનુભાઈ શેઠનો આભાર માનું છું. (આશરે ઈ.સ. ૧૯૮૪, કારણ તે અરસામાં આ લેખ લખાયેલો)

કાવ્યપરીક્ષા : પાઠસમીક્ષા

■ ડૉ. જાગૃતિ પંડ્યા

વ્યાખ્યાતા, શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદ

કાવ્યશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે અત્યન્ત પ્રસિદ્ધિ પામેલ મમ્મટના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ વિશે કહેવાયું છે કે, ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ને બાદ કરતાં સૌથી વધુ ટીકાઓ તે ગ્રંથ ઉપર રચાઈ છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપર ટીકા રચવી એ કાવ્યશાસ્ત્રને વિશે અધિકારી બનવા માટે આવશ્યક લેખાતું હોય એ પણ સંભવિત છે. પ્રસિદ્ધ આલંકારિક વિશ્વનાથે ‘સાહિત્યદર્પણ’ની રચના પૂર્વે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના એક અન્ટ ટીકાકાર શ્રીવત્સલાંછન ભટ્ટાચાર્યઉપર ‘કાવ્યપ્રકાશદર્પણ’ નામે ટીકા રચી હતી તે સુવિદિત છે. એ જ રીતે, ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપર ‘સારબોધિની’ ટીકા આપી છે. તથા કાવ્યશાસ્ત્રને લગતો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ રચ્યો છે, તે છે ‘કાવ્યપરીક્ષા’.

‘કાવ્યપરીક્ષા’ નામ જ સૂચવે છે તેમ, તેમાં કાવ્યનાં વિવિધ પાસાંઓનું પરીક્ષણ કરાયું છે. મુખ્યત્વે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ને આધારે જ રચાયેલ આ ગ્રંથ ઉપર ગ્રંથકારે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ પણ રચી છે. સમગ્ર ગ્રંથ કુલ પાંચ ઉલ્લાસોમાં વિભક્ત છે. તે પૈકી પ્રથમ ઉલ્લાસમાં કાવ્યલક્ષણ તથા શબ્દાર્થભેદનું નિરૂપણ છે તો દ્વિતીયમાં ધ્વનિવિચાર અને રસચર્યા પ્રાપ્ત છે. પછીના ત્રણ ઉલ્લાસોમાં અનુક્રમે દોષવિચાર, ગુણચર્યા તથા શબ્દાર્થાલંકારવિચારની વિગતો નિરૂપાઈ છે.

આ ‘કાવ્યપરીક્ષા’ ગ્રંથની સમીક્ષિત આવૃત્તિ મિથિલા વિદ્યાપીઠ ગ્રંથમાલા દરભંગાથી પ્રકાશિત કરાઈ છે, અને તેના સંપાદક શ્રી પરશુરામ શર્મા છે.

આ સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં જે પાઠ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તે તેમ જ પાદટીપમાં જે અન્ય પાઠાન્તરો ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે તે અંગેની સમીક્ષા કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. સમગ્ર ગ્રંથનો તે પ્રકારનો અભ્યાસ જો કે અતિવિસ્તાર અને વિશેષ સમય વિના શક્ય ન બને તેથી આ લેખમાં ‘કાવ્યપરીક્ષા’ના પ્રથમ ઉલ્લાસ પૂરતી જ સમીક્ષા હાથ ધરાઈ છે. તેમાં જે તે પાઠને સૂક્ષ્મતાથી તપાસીને ચકાસવાનો પ્રયાસ કરાયો છે. તેમાં ક્વચિત્ સમીક્ષિત પાઠ કરતાં પાઠાન્તર વધુ ગ્રાહ્ય જણાયું હોય તો તેની પણ નોંધ

લીધી છે અને સાથે જ સમીક્ષિત પાઠની ઉપાદેયતાના હેતુને પણ વિચારાયો છે.

* ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ કાવ્યપ્રયોજન દર્શાવતાં કહ્યું છે કે,

इह तावत्परीक्षितमेव काव्यं फलाय भवतीति तत्परीक्षायामुद्यमः । (પૃ. ૧)

અહીં પાઠાન્તરરૂપે ‘પરીક્ષાયામ્’ની નોંધ છે. તેના કરતાં, ‘તત્પરીક્ષાયામ્’ પાઠ અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. એટલું જ નહીં પણ પરીક્ષાયામ્ની સાથે તત્ પદ જોડવું અપેક્ષિત પણ જણાય છે, કેમ કે, પરીક્ષિત એવું કાવ્ય ફલદાયી બનતું હોઈ પરીક્ષાને વિશે ઉદ્યમ કરાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો ‘કાવ્યની’ કે ‘તેની’ (પરીક્ષા) એ વિગત અધ્યાહત માનવી પડે છે, જે અર્થપ્રતીતિમાં આંશિક બાધા જન્માવે છે.

* પ્રથમ કારિકા ઉપરની વૃત્તિમાં કેટલાકને અભિપ્રેત કાવ્યલક્ષણની ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે કે,

केचित्तु आस्वादव्यञ्जकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकं तत्तु शब्दे चार्थे चाविशिष्टमिति... । (પૃ. ૧)

અહીં બે સ્થળે પાઠાન્તરો નોંધાયાં છે –

○ પ્રયોજકં ને સ્થાને ○ પ્રયોજકત્વં તથા તત્તુ ને સ્થાને તત્ર.

તે પૈકી પ્રથમમાં ○ પ્રયોજકં પાઠ જ વધુ ઉચિત છે. શક્ય છે કે, વાક્યમાં આવતા અન્ય શબ્દો (= ○ વ્યજ્જકત્વ, કાવ્યત્વ○)માં રહેલ સામ્યને આધારે ○ પ્રયોજકત્વ પાઠ સ્વીકારાયો હોય. વાસ્તવમાં, આસ્વાદના વ્યંજક હોવું એ વિગત કાવ્યત્વની પ્રયોજક છે એ અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ છે.

બીજા શબ્દમાં પણ તત્ર પાઠ અનુચિત જ લાગે છે, કેમ કે, તત્ર પાઠ લેતાં અર્થ થશે - ‘ત્યાં’ કે ‘તેમાં’ એટલે કે ‘તે વિગતમાં’. તેના કરતાં આગળ આવતી વિગત (= આસ્વાદવ્યંજકતા) સૂચક સર્વનામ સમાનાધિકરણ હોય તે ઉચિત લેખાય. અને તેથી તત્રને બદલે તત્ ગાઢ્ય બને. વળી, તત્ની સાથે મુકાયેલ તુ શબ્દ આગ્રહપૂર્વકના પ્રતિપાદન અર્થે છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે.

* તે પછીનું વાક્ય છે –

अथादोषाविति किं यत्किञ्चिद्दोषाभावो यावद्दोषाभावो वा । (પૃ. ૧)

અહીં કારિકામાં આવેલ અદોષૌ પદની ચર્ચા છે. તેમાં અથાદોષા○ ને બદલે અદોષા○ પાઠાન્તર મળે છે. આ બે પાઠો પૈકી કોઈપણ પાઠ સ્વીકારવામાં આવે તો, અર્થાવગતિમાં કોઈ મુશ્કેલી નથી છતાં કારિકાની પ્રથમ પંક્તિમાં આપેલ, પોતાને અભિમત કાવ્યલક્ષણની ચર્ચા પૂરી કર્યા પછી કારિકાની બીજી પંક્તિમાં ઉદ્ધત, અન્યને અભિપ્રેત કાવ્યલક્ષણની ચર્ચાનો આરંભ આ વાક્ય દ્વારા થાય છે તેથી અથાદોષા○ પાઠ વિશેષ ઉચિત છે. શક્ય છે કે, આ સૂક્ષ્મતા ધ્યાનમાં ન આવી હોઈને તથા કારિકાની બધી વિગતોની ચર્ચા પૂરી ન થઈ હોવાથી અદોષા○ પાઠાન્તર સ્વીકારાયું હોય, જે લેખકના અજ્ઞાનનું સૂચક લેખી શકાય.

* પ્રથમ કારિકા ઉપર જ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં ગ્રંથકાર એક ઉદ્ધરણ ટાંકે છે, જે ખૂબ જાણીતું છે.

તે આ પ્રમાણે છે :

कीटानुविद्धरत्नादिं ... वगरे (પૃ. ૧)

અહીં કીટાનુવિદ્ધ○ને સ્થાને ટીકાનુવિદ્ધ○ પાઠાન્તર નોંધાયું છે.

આ પાઠાન્તર તો સ્પષ્ટતઃ લલિયાની અનવધાનતાથી સર્જાયેલ ભૂલરૂપ જણાય છે. તેમાં અર્થસંગતિ જ થતી નથી. વળી, પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ અન્ય ગ્રંથોમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે એટલે કીટાનુવિદ્ધ○ એ પાઠને સમર્થન પણ મળી રહે છે.

(સંપાદકશ્રીએ પોતે પણ આ પાઠને દૂષિત પાઠરૂપે જ નોંધ્યો છે.)

* વૃત્તિમાં જ આગળ ઉપર કહ્યું છે કે,

યથા ‘યઃ કૌમારહરઃ’ इत्यत्र वक्रोक्तिनामकसामान्यालङ्कारसत्त्वादेव काव्यत्वम् । (પૃ. ૨)

અહીં અમુક હસ્તપ્રતોમાં યઃ કૌમારહરઃ ... શ્લોક પૂરેપૂરો ટાંકવામાં આવ્યો છે. પરંતુ સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં સંપાદકે પ્રતીકમાત્ર નોંધ્યું છે.

તથા વક્રોક્તિનામક૦ ને સ્થાને ક્યાંક વક્રોક્તિનામ૦ એવો પાઠ મળે છે. તેમાં અર્થભેદ નથી કે અર્થાવગતિમાં બાધા પણ નથી. પરંતુ વક્રોક્તિનામની સાથે અન્ય પદનો સમાસ કરાયો છે તેથી નામ ને બદલે નામક મુકાયું હોય એ સંભવિત છે.

* આગળ ઉપર એક ઉદ્ધરણ ટાંકવામાં આવ્યું છે. તે છે —

.... ‘वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति । (પૃ. ૨)

અહીં કાવ્યજીવનમિતિ એવું પાઠાન્તર મળે છે તેમાં અર્થ તો સમાન જ છે. પરંતુ ૦ જીવિતમ્ પાઠ એટલા માટે ઉપાદેય જણાય છે કે, તે દ્વારા કુન્તકરચિત ‘વક્રોક્તિજીવિત’ ગ્રંથનો સંદર્ભ તરત જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ૦ જીવનમ્ પાઠના સ્વીકારમાં લેખકની સ્વરુચિ જ કારણભૂત હોવા સંભવ છે.

* ત્રીજી કારિકામાં શબ્દશક્તિનું નિરૂપણ કરાયું છે. તેના ઉપરની વૃત્તિમાં સંકેતવિષયક મતોની આલોચના છે. તેમાં, જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિવાદ અંગે કહ્યું છે કે,

जातिविशिष्टव्यक्तिबोधस्तु जातिशक्तं पदं जातिविशिष्टं बोधयतीति कार्यकारणभावकल्पनया लक्षणया वा आक्षेपेण वा व्यञ्जनया वेति ध्येयम् ।

અહીં જાતિવિશિષ્ટ ને સ્થાને જાતિશિષ્ટ એવું પાઠાન્તર વાંચવા મળે છે. વળી, લક્ષણયા પછી આવતો વા શબ્દ એક હસ્તપ્રતમાં જોવા મળતો નથી.

આ બન્ને ઠેકાણે સમીક્ષિત પાઠ વધુ ચોક્કસાઈપૂર્ણ છે તે દેખીતું છે. તેમાં પ્રથમ પાઠાન્તર લેખકની અનવધાનતાને કારણે ઉદ્ભવ્યું હોવા સંભવ છે. દ્વિતીયમાં પણ તેની અસાવધતાને જ જવાબદાર માનવી રહી; કેમ કે, વા દ્વારા જ્યારે વિવિધ પદો જોડાય ત્યારે વા પદ સંબદ્ધ એવી દરેક વિગત સાથે અથવા તો બધી જ વિગતો પછી અંતે જોડાય છે. તેથી અહીં પણ લક્ષણયા પછી વા પદ મુકાવું જોઈએ, જે અમુક પ્રતમાં નથી, તે ઉચિત નથી.

અલબત્ત અહીં એક વિગત નોંધનીય છે કે, લક્ષણયાની પૂર્વે આવતા પદ કાર્યકારણભાવકલ્પનયા પછી વા પદ નથી તે ચિંત્ય છે. હવે જો એમ માનીએ કે, કાર્યકારણભાવની કલ્પનાથી એટલે કે તન્મૂલક લક્ષણાથી અથવા આક્ષેપ એટલે કે વ્યંજનાથી જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિબોધ થાય છે. તો આક્ષેપેણ પછીનું વા પદ બિનજરૂરી બની રહે છે.

* ત્યાં જ ઈશ્વરેચ્છા પદને સમજાવતાં કહ્યું છે કે,

.... अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिका इच्छा । (પૃ. ૨)

અહીં અમુક પાંડુલિપિઓમાં ઇચ્છા પદ વાંચવા મળતું નથી. પરંતુ તે વિના વાચ્યાર્થ અધૂરો રહે તે બહુ સ્પષ્ટ છે. તેને ન વાંચવા માટેનું કોઈ કારણ અહીં જણાતું નથી, કેમ કે, વિશેષ્ય વિના વિશેષણમાત્રનો પ્રયોગ અર્થાવગતિમાં બાધા જન્માવે છે.

* અહીં જ આ ચર્ચાને આગળ વધારતાં એક વિધાન આવે છે કે —

गङ्गाशब्दात्प्रवाहरूपोऽर्थो बोद्धव्य इति विशेषरूपाया एवेश्वरेच्छायाः शक्तित्वाभ्युपगमात् ।

આ વાક્યમાં इति विशेषरूपाया एवेश्वरेच्छायाः ને સ્થાને ઈતીશ્વરેચ્છાયા એવ એવો પાઠ મળે છે.

અહીં વિશેષરૂપની ઈશ્વરેચ્છાનું જ શક્તિત્વ સ્વીકારાયું છે. એટલે કે સંકેત કોઈ ખાસ અર્થને

વિશે જ હોય છે અને તેને જ શક્તિ કહે છે. એટલે અભિધા દ્વારા લક્ષણાનો ઉચ્છેદ નહીં થાય એવો અર્થ છે. આમ, વિશેષરૂપાયા એવ એ શબ્દો ઈશ્વરેચ્છાના વિશેષણરૂપે પ્રયોજવા આવશ્યક છે, અને તેથી તે પાઠ જ ગ્રાહ્ય ઠરે છે.

* ઉપર્યુક્ત ચર્યાના સમાપનરૂપે નીચેનું વિધાન રજૂ થયું છે –

તત્કથં લક્ષણોચ્છેદ ઇતિ । (પૃ. ૩)

અહીં એક પ્રતમાં તત્ પદ જોવા મળતું નથી. પરંતુ પોતાના મતના સાગ્રહ પ્રતિપાદનાર્થે સમાપનરૂપે કહેવાતા આ વિધાનમાં આગળની વિગતના અનુસંધાનનું સૂચક એવું તત્ પદ હોવું જરૂરી છે, અન્યથા કથં લક્ષણોચ્છેદ... એ વિધાનની સ્પષ્ટતા નહીં થાય.

* ચોથી કારિકામાં લક્ષણાનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રક્રિયાને નિર્દેશી છે. તેના ઉપરની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

.... મુખ્યાર્થપ્રતિયોગિતાવિરહ ઇતિ વિવક્ષણીયમ્ । (પૃ. ૩)

અહીં મુખ્યાર્થસ્ય પ્રતિયોગિતાવિરહ એવો પાઠ મળે છે.

પદોને સમાસમાં નહીં મૂકી અલગ કરી દેવાથી, દેખીતી રીતે જ અર્થપ્રતીતિ સ્પષ્ટતયા થતી જણાય પરંતુ મુખ્યાર્થસ્યમાં પ્રયોજાયેલી સંબંધવિભક્તિ દ્વારા તેનું ગૌણત્વ વિશેષપણે પ્રગટ થાય છે, જે બતાવવું જરૂરી નથી.

* ત્યાં જ, આગળ ઉપર કહ્યું છે કે,

ગઢગાયાં ઘોષ ઇત્યાદૌ ચ મુખ્યાર્થે ઘોષાઘધિકરણત્વાસંભવાત્ । (પૃ. ૩)

અહીં ઘોષાઘધિન્ને સ્થાને ઘોષાધિકરણ એવું પાઠાન્તર મળે છે.

પરંતુ ગઢગાયા ઘોષ: પછી ઇત્યાદૌ કહ્યું છે તેથી એ જ કમે ઘોષ પછી પણ આદિ પદ આવવું જરૂરી છે. તેથી ઘોષાધિકરણ પાઠ વધુ ઉપયુક્ત છે.

અહીં કદાચ લેખકની અસાવધતા અથવા તો અજ્ઞાન પણ જવાબદાર હોઈ શકે અથવા તો લેખકની સરલીકરણની વૃત્તિ પણ તે માટે કારણભૂત હોઈ શકે.

* પાંચમી કારિકામાં પ્રયોજનવતી લક્ષણાના પ્રભેદો નિરૂપ્યા છે. તેમાં ઉપાદાનલક્ષણા અને લક્ષણલક્ષણા એ બે ભેદોને લક્ષણસહિત સમજાવ્યા પછી કહ્યું છે કે,

एते एवाजहत्स्वार्थजहत्स्वार्थे प्रकीर्तिते । (પૃ. ૩)

અહીં એવ જહત્સ્વાર્થજહત્સ્વાર્થે એવો પાઠ જોવા મળે છે. પરંતુ તે ઉચિત નથી, કેમ કે, તેમાં ક્રમભંગદોષ જણાય છે.

ઉપાદાનલક્ષણામાં મુખ્યાર્થ પોતાનો અર્થ છોડ્યા વગર જ બીજા અર્થનું ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે લક્ષણલક્ષણામાં મુખ્યાર્થ પૂર્ણતઃ પોતાનો અર્થ ત્યજી દે છે. તેથી એવાજહત્સ્વાર્થજહત્સ્વાર્થે પાઠ જ સમીચીન જણાય છે, જેને સંપાદકે માન્ય રાખ્યો છે. તેથી જે પાઠાન્તર મળે છે તેમાં તો લલિયાનું અજ્ઞાન જ જવાબદાર છે તેમ ચોક્કસપણે કહી શકાય.

* પાંચમી કારિકા ઉપરની વૃત્તિ નોંધે છે કે,

उभयरूपा चेयं ... उपचारेणामिश्रितत्वात् ।

અહીં ઉપચારેણામિશ્રિત્વાત્ પાઠ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ જણાય છે, જ્યારે સ્વીકૃત પાઠ વ્યાકરણશુદ્ધ હોવાની સાથે સુગમતાથી અર્થબોધ પણ કરાવે છે.

* સાતમી કારિકામાં સાધ્યવસાનિકા લક્ષણાનું લક્ષણ અપાયું છે. તેના ઉપરની વૃત્તિમાં જણાવ્યા

મુજબ વિષયી એટલે કે આરોપ્યમાણ દ્વારા અન્ય એટલે કે આરોપવિષયનું નિગરણ થતાં, વિષયમાં રહેલ અસાધારણ ધર્મના સ્વીકાર વિના સ્વતાદાત્મ્યરૂપ પ્રતીતિ થતાં જે લક્ષણા સંભવે તે સાધ્યવસાનિકા લક્ષણા છે.

અહીં આગળ ઉપર કહ્યું છે કે,

તેન એવંવિધોભયરૂપા સાધ્યવસાનિકા ભવતિ ઇતિ ધ્યેયમ્ । (પૃ. ૪)

‘કાવ્યપરીક્ષા’ની એક પાંડુલિપિમાં સાધ્યવસાનિકા પદ જોવા મળતું નથી અને સીધું જ તેન એવંવિધોભયરૂપા ભવતિ ... વગેરે વાંચવા મળે છે. પરંતુ સાધ્યવસાનિકા પદ મૂકવાથી આ બન્ને ભેદો સાધ્યવસાનિકાના છે એ વિગત વધુ સ્પષ્ટ રૂપે પ્રતીત થાય છે.

* તે પછી આઠમી કારિકા ઉપરની વૃત્તિમાં નોંધ મળે છે કે,
... અત એવ ઉપમૈવ તિરોભૂતભેદા રૂપકમિષ્યતે ઇત્યુક્તિઃ । (પૃ. ૪)

અહીં ઇત્યુક્તિઃ ને સ્થાને ઇત્યુક્તમ્ પાઠાન્તર મળે છે.

આ બન્ને પાઠભેદોનો સ્વીકાર કરવામાં અર્થ તો એક જ છે અને બન્ને ગ્રાહ્ય પણ જણાય છે. તેમ છતાં કદાચ ઉપમૈવ... એમ જે વિધાન ઉદ્ધત કરાયું છે તેને સંપાદકશ્રીએ ઝક્તિ કહેવાનું વધુ ઉચિત લેખ્યું હોય તે શક્ય છે. અન્યથા, ંક્તમ્ પાઠ વધુ પ્રચલિત હોઈ વિશેષ ગ્રાહ્ય જણાય પણ ખરો.

* અહીં જ આગળ ઉપર કહ્યું છે કે,
અનયોરન્યવૈલક્ષણ્યેન અવ્યભિચારેણ ચ તત્કાર્યકારિત્વં ફલમ્ । (પૃ. ૪)

‘કાવ્યપરીક્ષા’ની એક પાંડુલિપિમાં ફલમ્ પદ પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ અર્થની સ્પષ્ટતા અર્થે તે આવશ્યક છે. તે ન સ્વીકારવા પાછળનું કોઈ કારણ સ્પષ્ટ થતું નથી.

* તે પછી, વ્યંજનાનિરૂપણપ્રસંગે આરંભમાં જ વૃત્તિકાર નોંધે છે કે,
તત્ર વ્યજ્જનાયાં બહવો વિપ્રતિપદ્યન્તે । (પૃ. ૫)

અહીં બહવો પછી ભેદો એવું એક વિશેષ પદ પણ ક્યાંક વાંચવા મળે છે. પરંતુ બહવો ભેદ પાઠ લેતાં, ‘વ્યંજનામાં અનેક ભેદ વિરુદ્ધ મતના છે’ એવો અર્થ થાય. વસ્તુતઃ અહીં અભિપ્રેત એમ છે કે, વ્યંજનાને વિષે અનેક વિપ્રતિપત્તિઓ છે. તેથી બહવઃ એટલો જ પાઠ વધુ ગ્રાહ્ય જણાય છે. તેની સાથે ભેદા પદ ઉમેરવાથી કંઈક અંશે પુનરુક્તિ થાય છે, જે દોષરૂપ ગણાય.

* વ્યંજનાવિષયક પ્રથમ વિપ્રતિપત્તિ જણાવતાં કહ્યું છે કે, જે અર્થપરક શબ્દ હોય તે તેનો શબ્દાર્થ એ ન્યાયે વ્યંગ્યાર્થને વિશે જ શક્તિ રહેલી છે તો વ્યંજનાથી શું ? એટલે કે, વ્યંજના સ્વીકારવાની શી જરૂર ?

આ વિગત નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં આવી છે —

યત્પરઃ શબ્દઃ ... વ્યઙ્ગ્યાર્થે શક્તિરેવ કિં વ્યજ્જનયેતિ । (પૃ. ૫)

અહીં એક પાંડુલિપિમાં વ્યજ્જનયેતિ ને સ્થાને વ્યજ્જના એવું પાઠાન્તર મળે છે, જેને સ્વીકારતાં, ‘વ્યંજના વળી શું છે ?’ એ પ્રમાણનો પ્રશ્ન કાકુથી વિચારી શકાય અને તો, સ્વીકૃત પાઠમાં વ્યંજનાની અનાવશ્યકતાનો જ માત્ર નિર્દેશ છે, પણ વ્યજ્જના એ પાઠાન્તરને સ્વીકારતાં, વ્યંજનાનો આત્યંતિક અપલાપ પ્રતીત થાય છે.

* ત્યાં જ વ્યંજનાવિષયક અન્ય વિપ્રતિપત્તિ આપતાં કહ્યું છે કે,

અપરે તુ લક્ષણયૈવ વ્યજ્જના અન્યથાસિદ્ધા । (પૃ. ૫)

અહીં એક પાંડુલિપિ વ્યજ્જનયૈવ લક્ષણા એવો પાઠ આપે છે, જેમાં ઉપલક દૃષ્ટિએ તો અર્થની

અભિજ્ઞતા જણાય છે, કેમ કે, બન્નેમાં લક્ષણા અને વ્યંજનાની પૃથક્તા અભિપ્રેત છે. પરંતુ ચર્ચા વ્યંજનાની ચાલી રહી છે અને તેથી તેનું જ ઉદ્દિષ્ટત્વ જળવાવું જોઈએ. માટે લક્ષણયૈવ વ્યજ્જના પાઠ ઉચિત ગણાય.

* ત્યાં જ આગળ ઉપર કહ્યું છે કે,

यतो यत्परः शब्द इत्यादेर्यदंशे विधेयत्वं तत्रैव तात्पर्यं प्रामाण्यं चेत्युपात्तस्यैव शब्दस्य विधेयार्थे तात्पर्यमित्येवार्थो न तु शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीतिमात्रे । (પૃ. ૫)

આ વાક્યમાં બે સ્થળે પાઠભેદ જોવા મળે છે. એક તો इत्यादेः ને સ્થાને इत्येवादेः તથા બીજો પ્રતીતિમાત્રે ને સ્થાને પ્રતીતિમાત્રે.

આમાં પ્રથમ એટલે કે इत्येवादेः પાઠ તો ઉચિત નથી જ નથી પરંતુ બીજો પ્રતીતિમાત્રે પાઠ સદોષ જણાતો નથી. અલબત્ત આ પ્રતીતિ એ તાત્પર્યાર્થની પ્રતીતિ છે તે સમજી લેવું પડે. એટલે કે, ‘તાત્પર્યની’ એ પદને ત્યાં અધ્યાહત માનીને ચાલવું પડે; જ્યારે – પ્રતીતિમાત્રે પાઠ તો સીધી રીતે જ તાત્પર્યાર્થનું વિશેષણ બનશે એટલે તે વધુ સ્પષ્ટ અર્થ આપનાર અને તેથી જ વિશેષતયા ગ્રાહ્ય ઠર્યો છે.

અહીં વાક્યમાં આગળ આવતા इत्येवार्थो પદની અસરથી इत्येवादेः પાઠાન્તર ઉદ્ભવ્યું હોઈ શકે; અને પ્રતીતિ માત્રે પાઠ સ્વીકારવામાં લાહિયાની સમજ કે રુચિ કામે લાગ્યાં હોય એ બનવાજોગ છે.

* ત્યાં જ આગળ ઉપર જણાવાયું છે કે,

यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र हवनस्यान्यतः सिद्धेर्दध्यादेः कारणत्वे । (પૃ. ૫)

અહીં हवनस्य ને સ્થાને होमस्य એવું પાઠાન્તર મળે છે. એક રીતે તો બન્ને શબ્દો સમાનાર્થક છે છતાં હવન કરતાં હોમ વધુ વ્યાપક જણાય છે અને એટલે જ કદાચ હવન પદ વધુ ઉચિત મનાયું હોય એમ બની શકે.

* ત્યાં જ આગળ ઉપર અભિધામૂલા વ્યંજનાની અગ્રાહ્યતા અંગેની ચર્ચા દરમ્યાન કહ્યું છે કે – ન चैकार्थतात्पर्यग्राहकप्रकरणादेरन्यार्थगोचरशक्तिप्रतिबन्धकत्वं ... । (પૃ. ૫)

અહીં एकार्थे तत्पर्यं ... એવું પણ એક પાઠાન્તર પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં અર્થભેદ તો નથી, પણ આ જ પંક્તિમાં अन्यार्थगोचरं ... વગેરે જેમ સમાસમાં નિર્દિષ્ટ છે તેમ एकार्थतात्पर्यं... વગેરે પણ સમાસરૂપે જ કહેવાય તે કદાચ વધુ ઉચિત લેખાય.

અહીં પણ વાક્યમાં આગળ આવતા અપરાર્થે પાઠના સાદૃશ્યને લીધે લેખકે एकार्थे એમ જુદો નિર્દેશ ઉચિત લેખ્યો હોય એમ જણાય છે.

* વધુમાં ત્યાં જ ઉમેર્યું છે કે,

कथमन्यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यादिषु इन्द्राद्यर्थानुपस्थितिरिति । (પૃ. ૫)

અહીં, इन्द्राद्यर्थानुपस्थितिः એવો અન્ય પાઠ પણ જોવા મળે છે. પરંતુ અન્યાર્થક શબ્દને વિશે જો અભિધાનું નિયમન કોઈપણ નિમિત્તે થઈ જતું હોય તો ત્યાં તે શબ્દના અન્ય અર્થો ઉપસ્થિત જ થતા નથી, તેથી इन्द्राद्यर्थानुपस्थितिः પાઠ જ વધુ ઉચિત જણાય છે.

* આગળ વળી કહેવાયું છે કે,

ननु उक्तमेव वृत्त्यन्तरकल्पनागौरवापत्तिरेवात्र बीजमिति चेन्न ’ (પૃ. ૫)

આ વાક્યમાં, એક પ્રતમાં, चेत् પછી ન જોવા મળતો નથી. પરંતુ તેનો સ્વીકાર જરૂરી છે. તે દ્વારા જ નનુથી રજૂ થયેલ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો છે ને પછીના વાક્યમાં તેનું કારણ જણાવાયું છે.

* વળી, વૃત્તિકાર આગળ નોંધે છે કે,

.... ન હિ મયા ષટ્પદાર્થીભિન્ના વ્યજ્જના નામ કાચિદ્ વૃત્તિઃ (પૃ. ૫)

અહીં વ્યજ્જના નામ ને સ્થાને વ્યજ્જનાનામકા એવું પાઠાન્તર મળે છે.

અહીં અર્થભેદ તો નથી જ, તેમ છતાં વ્યજ્જના પદને સમાસમાં ન જોડતાં અલગ રાખવું કદાચ વધુ ઉચિત જણાય છે.

* ત્યાં જ જણાવાયું છે કે,

અત્ર તદ્વીજનકત્વમિત્યત્ર જનકતા ફલોપધાનં સ્વરૂપયોગ્યતા વા । (પૃ. ૬)

આ વાક્યમાં બે પાઠાન્તર જોવા મળે છે. એક તો જનકતા ને સ્થાને જનકર્ત્વ મળે છે અને ફલોપધાનં સ્વરૂપયોગ્યતા વા ને સ્થાને ક્રમ ઊલટાવીને સ્વરૂપયોગ્યતા ફલોપધાનં એ પ્રમાણે વાંચવા મળે છે. આ બન્ને પાઠાન્તરો પૈકી પ્રથમ સંદર્ભમાં ના અને ત્વ બન્ને ભાવવાચક નામ બનાવનાર પ્રત્યયો હોઈને બન્ને પાઠ એક જ અર્થના વાચક તથા સમુચિત માની શકાય.

જ્યારે બીજા સંદર્ભમાં જનકતા દ્વારા શું અભિપ્રેત હોઈ શકે ? તે અંગેના બે વિકલ્પ વિચારાયા છે. એટલે કોઈપણ વિકલ્પને અગ્રતા આપી શકાય, કેમ કે, પાછળથી બન્ને વિકલ્પોનો છેદ ઊડી જાય છે. તેમ છતાં સંપાદકે સ્વીકારેલો પાઠ વિશેષ ઉચિત એટલા માટે છે કે, બન્ને વિકલ્પો પૈકી પહેલાં ‘ફલોપધાન’-નો વિકલ્પ વિચારાય છે ને પછી અન્ય વિકલ્પ વિશે વિચારાય છે.

* ઉપરના સંદર્ભમાં ‘ફલોપધાન’ અને ‘સ્વરૂપયોગ્યતા’નો ક્રમ ઊલટો સ્વીકારવાથી, તે અંગેની ચર્ચામાં નાદ્યઃ ને સ્થાને નાન્યઃ એવું પાઠાન્તર મૂકવું પડે છે.

જેમ કે, નાદ્યઃ, તસ્ય પૂર્વ જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્ (પૃ. ૬)

વસ્તુતઃ જે તે વિકલ્પ જે ક્રમે ઉદિષ્ટ હોય તે જ ક્રમે તેનો વિચાર કરાય તે જ વધુ ઇષ્ટ લેખાય.

* અહીં જ આગળ ઉપર વૃત્તિકાર નોંધે છે કે,

યદ્યપિ શૈત્વપાવનત્વાદૌ તાત્પર્યાનુપપત્ત્યાં લક્ષણા ભવિતુમર્હતિ તથાપિ ... ’ (પૃ. ૬)

કેટલીક પાંડુલિપિમાં યદ્યપિ પદ વાંચવા મળતું નથી. જો કે, પછી આવતા તથાપિ પદથી યદ્યપિનો અર્થબોધ અધ્યાહતતયા થઈ જ જાય, છતાં તે મૂકવાથી વિનાવિલંબે સ્પષ્ટ અર્થાવગતિ શક્ય બને એ બહુ સ્પષ્ટ છે.

તે ઉપરાંત, આ વાક્યમાં લક્ષણા ને બદલે લક્ષણાત્ર એમ જોવા મળે છે. વાક્યમાં આગળ શૈત્વપાવનત્વાદૌ ... એ પ્રમાણે સ્થાનનિર્દેશ કરાયો જ છે એટલે અત્ર એવા પદને પુનઃ સ્થાન દર્શાવવાને નોંધવું આવશ્યક તો નથી જ બલકે તે તો પુનરાવૃત્તિરૂપ જ બની રહેતું હોઈ અનુચિત જ ગણાય, અને તેથી સંપાદકશ્રીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી તે યોગ્ય જ છે.

* તે પછી, વ્યંજનાના અસ્વીકાર અંગે અન્ય મત ટાંકતાં વૃત્તિકાર નોંધે છે કે,

અથ અનુમાનેનૈવ વ્યજ્જનાન્યથાસિદ્ધિઃ સ્યાદિતિ ’ (પૃ. ૬)

અહીં વ્યજ્જના અન્યથાસિદ્ધિ એવો પાઠ પણ મળે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ બન્નેમાં કોઈ ભેદ નથી. પરંતુ, અનુમાન વડે વ્યંજનાની અન્યથાસિદ્ધિ સંભવે છે એવું જે કથયિતત્ય છે તેમાં ઉદિષ્ટ વિગત અન્યથાસિદ્ધિ છે, નહીં કે વ્યંજના. તેથી ‘વ્યંજના’ પદને ‘અન્યથાસિદ્ધિ’ સાથે સમાસમાં મૂકીને ગૌણ બનાવાયું છે, તે પાઠ વધુ શુદ્ધ ઠરે છે.

* ઉપરના જ સંદર્ભમાં જે ઉદાહરણ અપાયું છે, તે છે -

ભમ ધમ્મિઅ ... મારિદો દેણ । (પૃ. ૬)

આ ઉદાહરણમાં ભમને સ્થાને ધમ એવો પાઠ પણ જોવા મળે છે. પરંતુ તે સ્વીકાર્ય તો નથી જ

જણાતો એ બહુ દેખીતું છે. મ ને સ્થાને ઘ વર્ણ લહિયા દ્વારા ભ્રાંતિવશાત્ લખાયો હોય અથવા તો લહિયાની લેખન માટેની અતિત્વરા કે અધીરતા પણ કદાચ કારણભૂત હોય, કેમ કે, પાછળ આવતા - ધમ્મિઅ પદનો ઘ ભૂલથી આગલા પદના પ્રયોગમાં મુકાઈ ગયો હોય એ સંભવિત છે.

આ પદમાં એક અન્ય પાઠભેદ પણ મળે છે. તે છે - મારિદો ને સ્થાને મારિઓ. મારિદો એ મારિતઃમાંથી ધ્વનિપરિવર્તન દ્વારા સિદ્ધ થયેલ પ્રાકૃતરૂપ છે. તેમાં ઘોષીકરણની પ્રક્રિયાથી મધ્યવર્તી તનું દ માં પરિવર્તન થયું છે. જ્યારે મારિઓમાં મધ્યવર્તી તનો લોપ થયો છે. હવે, આ બન્ને રૂપો સાચાં તો છે, પણ ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ લોપની પ્રક્રિયા અપેક્ષાકૃત અર્વાચીન છે અને તેથી તેની અપેક્ષાએ મારિદો પાઠ પ્રાચીન હોઈ ગ્રાહ્ય બને છે.

* ઉપરના જ પદની સમજૂતીમાં કહેવાયું છે કે,

भीरुभ्रमणायोग्यतां सिंहवत्त्वेन व्यङ्ग्यम् । (પૃ. ૬)

આ પંક્તિમાં સિંહવત્ત્વેન ને સ્થાને સિંહત્વેન એવું પાઠાન્તર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે ઉપાદેય ન ગણી શકાય, કેમ કે, ગોદાવરીનું તીર ભીરુ વ્યક્તિના ભ્રમણ માટે અયોગ્ય છે તે વિગત સિંહવત્ત્વેન (= સિંહવાળું હોવાને લીધે) દ્વારા વ્યંજિત થાય છે. અહીં સિંહવત્ત્વેનમાં સિંહ પદને મતુષ્ અર્થમાં વત્ પ્રત્યય લાગીને પછી તેનું ભાવવાચક રૂપ બન્યું છે. તેનો અર્થ છે ‘સિંહથી યુક્ત હોવાપણું.’ જ્યારે સિંહવત્ત્વેનમાં તો સીધો જ સિંહ શબ્દને ત્વ પ્રત્યય લાગી ભાવવાચક રૂપ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેનો અર્થ થશે - ‘સિંહપણું’. હવે, ભ્રમણ માટે તીરનું અયોગ્ય હોવું - એ વિગત સિંહપણાને લીધે નહીં પણ સિંહથી યુક્ત હોવાપણાને કારણે એટલે કે સિંહની ઉપસ્થિતિને લીધે જ સ્વીકાર્ય બને છે.

* નવમી કારિકામાં આર્થી વ્યંજનાનું નિરૂપણ છે. તેના ઉપરની વૃત્તિમાં કહ્યું છે -

काकुर्ध्वनेर्विकारः ’ (પૃ. ૭)

અહીં વિકારઃ ને સ્થાને વિકારવિશેષઃ એવો પાઠ મળે છે. તેમાં ંવિશેષ એવું પદ જોડવામાં આવ્યું છે, તે કદાચ વધુ ચોક્કસ અર્થ આપવાના પ્રયાસરૂપ જણાય છે.

* આર્થી વ્યંજનાને ઉદાહૃત કરતાં, વૃત્તિમાં અફિહ્લં... વગેરેને ટાંક્યું છે. તેની સમજૂતીરૂપે વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

अत्र चौर्यरतगोपनं व्यज्यते । (પૃ. ૮)

અહીં ચૌર્યાદિરત એવું એક પાઠાન્તર મળે છે. જોકે ચૌર્ય સાથે આદિ પદ જોડવાની જરૂર છે નહીં, તેથી તે પાઠ અયોગ્ય ઠરે છે.

* તે પછી, તથાભૂતાં દૃષ્ટ્વા ... વગેરે ઉદાહરણ અંગે કહ્યું છે કે,

कुपितस्य भीमस्योक्तिरियम् ’ (પૃ. ૮)

‘કાવ્યપરીક્ષા’ની એક પાંડુલિપિ કુપિતસ્ય ને સ્થાને કોપિતસ્ય પાઠ આપે છે, જ્યારે એક અન્ય પાંડુલિપિમાં આ આખું વાક્ય જ અપાયું નથી.

કાકુ દ્વારા વ્યંજિત થથી વિગત માટે આ ઉદાહરણ અપાય છે તેથી તેની સમજૂતી પૂર્વે આવતું આ વિધાન સંદર્ભને જણાવતું હોઈ, અર્થાવગતિમાં ઉપકારક તો છે જ એટલે તેનો સ્વીકાર જરૂરી છે. સાથે જ તે ગુસ્સે થયેલ ભીમની ઉક્તિ છે તેનો નિર્દેશ પણ યોગ્ય છે પરંતુ ભીમ અન્ય વડે ગુસ્સે કરાયો છે તે વિગત કદાચ અહીં એટલી આવશ્યક નથી.

* તે પછી, વાક્યવૈશિષ્ટ્યના ઉદાહરણરૂપે લાવણ્યં ... વગેરે શ્લોક આપ્યો છે. તેમાં પ્રથમ પંક્તિમાં સ ને ઠેકાણે ચ મળે છે.

લાવણ્યં ... સ વચઃ ક્રમઃ ’

આ તો સ્પષ્ટતઃ લહિયાની ભૂલ જ જણાય છે, જે તેની અધીરતાને કારણે સંભવી છે. આગળ જણાવ્યું હતું તેમ, પછી આવતા પદના વર્ણો આગળના પદમાં આ રીતે ક્વચિત્ જોડાઈ જતા હોય એવો સંભવ નકારી ન શકાય.

* ઉપરના જ ઉદાહરણમાં બીજી પંક્તિ છે -

તદા સુધાસ્પદમમૂદધુના ... ।। (પૃ. ૮)

અહીં સુધાસ્પદં ને સ્થાને —સુધાપ્રદં એવો પાઠ મળે છે. જોકે, સંપાદકે પાઠાન્તરની સાથે ‘before correction’ એવી નોંધ મૂકી છે. એટલે કે જે પાંડુલિપિમાં આ પાઠાન્તર મળે છે ત્યાં પણ તેને પાછળથી સુધારી લેવામાં આવ્યું છે. તેથી ત્યાં પણ સુધાસ્પદં પાઠ જ સ્વીકારાયો હશે.

* તે પછી ઉવરિ ઘળં ઘળપડલં વગેરે ઉદાહરણ (પૃ. ૯)માં કિમેદમાવહિઝં ને સ્થાને કિમેદવાવહિઝં પાઠ મળે છે, અહીં ઇદમ્ને સ્થાને એતદ્ હોઈ શકે, પણ તેનાથી અર્થભેદ થતો નથી.

આ સંદર્ભમાં એક બાબત નોંધનીય છે કે, હેમચન્દ્રના ‘કાવ્યાનુશાસન’માં (અ. ૬ સૂ. ૬ ઉપરની વૃત્તિ) ઉપરિ ઘનં ... વગેરે શ્લોક મળે છે તેમાં તદેતવાપતિતમ્ એવો પાઠ છે. પરંતુ તેના સંપાદકે પાદટીપમાં તેની પ્રાકૃત છાયા આપી છે તેમાં કિમેદવાવહિઝં એવો પાઠ મળે છે. વળી, આ પદના સંદર્ભરૂપે તેમાં ‘મુદ્રારાક્ષસ’ - ૧.૨૨નો નિર્દેશ કરાયો છે. જોકે, હાલ ઉપલબ્ધ નાટકમાં તે જોવા મળતો નથી, એ નોંધવું ઘટે.

* ત્યારબાદ ડ અ ણિચ્ચલઠ ... ઉદાહરણની સમજૂતીરૂપે વૃત્તિકાર નોંધે છે કે,

... તેન ચ જનરાહિત્યમ્ ... । (પૃ. ૯)

અહીં જનરાહિત્યમ્ ને સ્થાને જનરહિતત્વં પાઠ મળે છે, જે એકાર્થક જ છે અને શુદ્ધ પણ. તેથી તે સમાનરૂપે સ્વીકાર્ય લેખાય.

* અન્તે પુષ્પિકામાં પ્રથમોલ્લાસઃ ને સ્થાને પ્રથમ ઉલ્લાસઃ એમ એક પાંડુલિપિમાં વાંચવા મળે છે. પરંતુ સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં પ્રથમોલ્લાસઃ પાઠ સ્વીકારાયો છે.

‘કાવ્યપરીક્ષા’ના આ સિવાયના બધા જ ઉલ્લાસોની પુષ્પિકામાં જે પ્રમાણે પાઠ મળે છે - જેમ કે, દ્વિતીય ઉલ્લાસઃ, તૃતીય ઉલ્લાસઃ વગેરે - તે મુજબ અહીં પણ પ્રથમ ઉલ્લાસઃ પાઠ જ મૂળમાં હોય એ વધુ સંભવિત ગણાય. સમીક્ષકે તેને નહીં સ્વીકારીને બીજા પાઠને સ્વીકાર્યો છે તેની પાછળનું પ્રયોજન અમારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. શક્ય છે કે, એક તરફ પ્રથમ ઉલ્લાસઃ પાઠ આપનાર એક જ પાંડુલિપિ હોય ને બીજી બાજુ અન્ય ત્રણ પાંડુલિપિઓમાં પ્રથમોલ્લાસઃ પાઠ પ્રાપ્ત થતો હોય એટલે તેને સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય. પરંતુ ગ્રન્થકારની પોતાની નિરૂપણશૈલી અંગે વિચારતાં, પાઠાન્તરરૂપે અપાયેલ પાઠ જ વધુ ગ્રાહ્ય જણાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુમહિમાગાન

■ કીર્તિદા શાહ

ગુજરાતી વિભાગ, ભાષાભવન.

એ

મ કહેવાય છે કે ચોર્યાસીલાખ યોનિઓમાંથી પસાર થયા પછી કોઈક સંચિત કર્મફળે જીવને છેલ્લો માનવ અવતાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ મનુષ્યયોનિમાં ટકી રહેવાની કે પુનરપિ જન્મબંધન ટાળવાની અભીપ્સા માણસમાત્રને હોય છે. ગુજરાતીના સુપ્રસિદ્ધ કવિ સિતાંશુ યશશ્ર્વદ્વની કાવ્યપંકિતનો ઉપયોગ કરીને કહું તો ‘ચરે ફરે રતિ કરે ગર્ભ ધરે અવતરે મરે’ આટલી ક્રિયાઓમાં જો જીવન સમાપ્ત થઈ જાય તો પશુ અને માણસમાં કોઈ ભેદ રહે નહીં. બુદ્ધિ માણસને પશુથી જુદો કરે છે. બુદ્ધિ એને વિચારશીલ બનાવે છે. આ વિચારશીલતા માણસને ‘સ્વ’ (શરીરના ચાલકબળ ચૈતન્ય) ની ઓળખ મેળવવા પ્રેરે છે.

જન્મથી મૃત્યુ સુધીની વિવિધ ઘટનાઓમાંથી પસાર થતાં માણસ ઘણું શીખે છે. સંસારમાં પ્રવેશતાની સાથે પહેલું શિક્ષણ મા પાસેથી મેળવે છે. વિદ્યાગુરુ સંસારજ્ઞાનનો ગુણકાર કરી આપે છે. સ્વ-ચૈતન્યની ઓળખ આપે છે સદ્ગુરુ.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સદ્ગુરુનો મહિમા ખૂબ ગવાયો છે સદ્ગુરુમહિમાના માહાત્મ્યને આપણાં સંતોએ અને આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓએ પોષ્યું છે અને સમૃદ્ધ કર્યું છે. ઈશ્વર સ્વયં મૂર્તિમંત થઈ જીવને ફળ આપતો નથી એ જીજ્ઞાસુને ગુરુરુપે સહાય કરે છે એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગરુરુશિષ્ય સંવાદ પરંપરા જોવા મળે છે. વળી, અધ્યાત્મક્ષેત્રે પહોંચવા માટે ગુરુની આવશ્યકતા અપરિહાર્ય બને છે. ગુરુ એવી ઘટના છે જેનો સહવાસ, આશીર્વાદ અને દીક્ષા આપણાં ચેતનને ઝળાંહળાં કરી મૂકે છે. ગુરુમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર મૂઢ વ્યક્તિ પણ પરમાત્માની ઝલક પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રાચીન સમયની દ્રઢ ગુરુપરંપરાનો આપણને અંદાજ છે જ. વ્યાસમુનિના દીક્ષાગુરુ નારદ હતા. બૃહસ્પતિના પુત્ર કચે શુક્રાચાર્યને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ભીષ્મના ગુરુ પરશુરામ હતા. પાંડવો અને કૌરવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય હતા. એકલવ્યે પણ દ્રોણાચાર્યની પ્રતિમા બનાવીને એમને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા.

ભકિતયુગના સંતોમાં ગુરુશિષ્યસંબંધના ઉત્કટ દૃષ્ટાંતો જોવા મળે છે. સંત સાહિત્યમાં તો ‘ગુરુમહિમા’ પ્રકારની રચનાઓ લખવાની એક

પરંપરા હતી. અહીં ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલાં કેટલાંક સંત-કવિઓએ એમની રચનાઓમાં ગુરુવિચાર-ગુરુમહિમા કેવો શબ્દબદ્ધ કર્યો છે એ તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. ગુરુમહિમાનું ગાન કરતી રચનાઓની એક યાદી જોઈએ.

ગુરુકલ્પભાસ, ગુરુ ગીત, ગુરુગુણ છત્રીશી, ગુરુગુણની સજાય, ગુરુ ગુણમાલા, ગુરુ ગુણ ષટ્ત્રિંશતનો બાલાવબોધ, ગુરુ ચરિત્ર, ગુરુ ચોવીશી, ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ, ગુરુણી ગીતમ્, ગુરુતત્ત્વ પ્રકાશ રાસ, ગુરુ ધમાલ, ગુરુ પદ્માવલી, ગુરુ ઉપદેશ સજાય, ગુરુફાગ, ગુરુ બારમાસ, ગુરુ ભાસ, ગુરુમહિમા, ગુરુ મહાત્મ્ય અંગ, ગુરુ રાસ, ગુરુ વિનતિ સજાય, ગુરુ વિશેના સ્તોત્રો, ગુરુ પ્રશ્નોત્તરી ગુરુ શિષ્ય સંવાદ. ગુરુ મહિમાને કેન્દ્ર કરતી ૩૫ માંડી ૪૦૦ કડી સુધી વિસ્તરતી વિવિધ દૃષ્ટાંતચિત્રો રજૂ કરતી પ્રસ્તુત રચનાઓ છે. આમાંની ઘણી પ્રકાશિત છે ને કેટલીક હજુ હસ્તપ્રતોમાં છે. ગુરુ ગૌરવનું ગાન કરતી પ્રસ્તુત રચનાઓમાં તે-તે કવિની કવિશક્તિ કેવી છે તેની તપાસ એક શોધપાત્રનો વિષય બને તેવી છે.

અહીં અખા ભગત (ઈ.સ. ૧૭મી સદી પૂર્વાર્ધ), ભોજા ભગત (૧૮ મી સદી), બ્રહ્માનંદ સ્વામી (ઈ.સ. ૧૮મી સદી ઉત્તરાર્ધ), બાપુસાહેબ ગાયકવાડ (ઈ. ૧૮મી સદી) અને રવિભાણ સંપ્રદાયના કવિ જીવા ભગત (ઈ.સ. ૧૮મી સદી) ની કૃતિઓમાં ગુરુભાવભક્તિ પ્રકાશિત થયાં છે તેનો આસ્વાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

મધ્યકાળના ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે બે ધારામાં કવિતા રચાઈ છે. ભક્તિધારા અને જ્ઞાનધારા. આ બંને ધારામાં ગુરુ પ્રત્યે અત્યંત આદર સાથે મહિમા વ્યક્ત થયો છે ને તેમની અનિવાર્યતા દર્શાવાઈ છે.

સંસાર તાપથી તમ બનેલા માણસને આત્માની ઓળખનો માર્ગ શોધવો હોય તો એનું સરનામું છે અખા ભગતની ‘ગુરુ શિષ્ય સંવાદ’ રચના. શિષ્ય ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે ને ગુરુ ઊકેલ આપે એવી રીતે કૃતિ વિકાસ પામે છે. શિષ્ય ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે કે આત્મ સ્વરૂપને પામવા માટેનો સાધના માર્ગ કયો ? ગુરુ જવાબ આપે છે શાસ્ત્રાભ્યાસ, આત્મલક્ષ-આત્મ જ્ઞાન અને ગુરુસેવા. શિષ્યને સંતોષ નથી થતો તે પૂછે ‘પરંપદ તે મુજને કહો ટળે પ્રંપચ અંધાપ’ ગુરુ જવાબ આપે છે કે ‘પરંપદ જીભથી વૈખરી વાણીમાં સ્થાપી શકાય કે હાથમાં લઈ શકાય એવું નથી તે સમજે સન્મુખી થાય’ શિષ્ય પૂછે છે આ ‘સમજ’ શું છે ને ગુરુ કહે છે કે દેહના રૂપમાં જ્ઞાનક્રિયાના જે સ્કુરણો જણાય છે તે ચૈતન્ય વસ્તુનો પ્રભાવ છે. આવી સમજ કેળવ ને મનને સ્થિર કર.

આટલું સાંભળતાં શિષ્યની સમજ સ્પષ્ટ થાય છે ને ગુરુની પારસમણિ શક્તિનો પરીચય થાય છે. સદ્ગુરુની કલાના પ્રતાપે શિષ્ય પોતાની અંદર જ માયાના ભાવ અધિપતિ બ્રહ્મને જુવે છે ને પોતાપણું ટાળી બ્રહ્મમાં રમમાણ બને છે.

‘અખેગીતા’ ના તો દરેક કડવાને અંતે ‘સેવો હરી ગુરુ સંતને’ શબ્દોનું આવર્તન કવિ રચે છે. એ રીતે ત્રણેનો મહિમા કરે છે એક પદમાં કહે છે-

ગુરુ ભેવ પામ્યો, ગુરુભેવ પામ્યો, તે નર માયાનું જાલ વામ્યો,
જયમ પારસ પરસે જે ધાતુને, આપ ટાળી તે થાય સોનું,
ત્યમ સદ્ગુરુ પારસ વડે નર નીપના કારણ પ્રીછિયું જાણે ગોનું.

સદ્ગુરુના સમાગમથી માયાની જંજાળમાં અટવાતું મન સ્થિરતા પામે છે. માયાનો મૃગજાળ જેવો પ્રપંચ શમી જાય છે અને જીવ અને પરમાત્માનું અદ્વૈત સંધાય છે. આ સદ્ગુરુ સંત દેહધારી જેવા લાગે છે પરંતુ એમની સ્થિતિ અનંત બ્રહ્મમાં જ હોય છે.

અખા ભગત તો ગુરુ ને ગોવિંદ બંનેને એકરૂપ માને છે (અખેગીતા પદ-૮) પરમાત્મા જેો નિર્ગુણ છે તો એનું સગુણ સ્વરૂપ તે સંત છે. જેમ અગ્નિ વડે દીવો પેટાવવો હોય તો વાર લાગે છે પણ

દીવાથી દીવો જલદી પ્રગટે છે તેમ ગુરુ વડે આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિ સહેલાઈથી પ્રગટે છે.

‘સદ્ગુરુ વિના બહુ મરે કાયા આપ ઉઘોત થયા વિના...

જયમ શરદકાલે અંબર ઓપે, નીર નિર્મલ હોય ઘણું,

ત્યમ સદ્ગુરુ સંત પ્રતાપે પ્રાપ્ત, એવું કરે મન જનતણું.

ભોજ ભગત પોતાની વાણીને ગુરુના પ્રતાપનું પરિણામ ગણાવે છે. તેમની રચનાઓ ‘ચાબખાને નામે પ્રસિદ્ધ છે કવિએ બ્રહ્મોપદેશ કરી જીવનમુક્તિનો માર્ગ અને જીવનમુક્તના લક્ષણો દર્શાવ્યા છે. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ઈન્દ્રિયનિગ્રહ અને ગુરુશરણ ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે કવિ ગાય છે-

સદ્ગુરુને સેવો રે સંતો એક સાચ કરી, આ અવસર જાશે રે પછી પસ્તાશો ફરી,

મનુષ્યઅવતાર વારંવાર મળતો નથી ને મળેલો અવસર ટકાવવો હોય તો સદ્ગુરુનું શરણું લો. કવિ કહે છે કે ‘સદ્ગુરુ વિના ચિત્ત કેમ સીધે?’ સદ્ગુરુના પ્રતાપ વિના બ્રહ્મનો ભેદ ઉકેલવો અધરો છે. ગુરુ અધ્યાત્મ માર્ગમાં દીપ છે તેના સંગથી અજ્ઞાનતિમિર અદૃશ્ય થાય છે. કવિ ગાય છે-

નવલક્ષ તારા ઊગે અપારા, ભાણ પ્રગટે કોટિ હજારા રે,

સદ્ગુરુ વિના કદી તિમિર ન ત્રાસે, મટે નહિ મનકા વિકારા રે

‘આ તનરંગ પતંગ સરીખો જાતા વાર ન લાગેજી’ ગાનારા બ્રહ્માનંદ સ્વામી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિ છે. ગુરુ સહજાનંદના પ્રતાપથી હરિ સાથે અંતરમાં એકતા સધાયાનો ઉલ્લાસ પ્રગટ કરતા કવિ કહે છે-

‘જ્ઞાનકુચી ગુરુ ગમસે ગયાં તાળાં ઊઘડી, લાડુ સહજાનંદ નિહાળતાં ઠરી આંખડી રે’

ગુરુ પ્રતાપથી અજ્ઞાન તિમિર દૂર થયું છે એ વાત કવિની વાણીમાં પુનરાવર્તન પામે છે. તેમના પદોની સચ્ચાઈ અને અભિવ્યક્તિની સરળતા હૃદયને આદ્ર કરે છે.

‘પ્રથમ સદ્ગુરુનો સંતસગ સાચો, બીજો જે કરો તે કાચો’, એમ કહીને ગુરુમહિમા ગાતા કવિ છે ધીરા ભગતના શિષ્ય બાપુસાહેબ ગાયકવાડ. કવિ નોંધે છે કે જીવને આત્મમર્યાદાનો સંગ ગુરુ કરાવી આપે છે. ગુરુ જ શાંતિ પમાડે છે. ગુરુની શક્તિ કેવી ચમત્કારી હોય છે તે સમજાવતા કવિ કહે છે - ‘સદ્ગુરુ દેવે કૃપા કીધી ત્યારે ટળ્યા ત્રિવિધ તાપ’ ‘પાત ગયું નાશી રે ગુરુએ આપી જ્ઞાન આંખ્યો’ ‘સચરાચરમાં હરિ દેખાડ્યાં જેમ જળમાં સૂર’ ‘સદ્ગુરુરૂપી સ્વપ્ન રે સદ્ગુરુ વીખવાળે એનું વગળ કાઢી નાંખે રે સોની જેમ સોનું ગાળે’ ‘થાય વાસનાનો ભંગ, ત્યારે ચડે અખંડ રંગ, જ્યારે મન થયું અપંગ, ત્યારે ગુરુ ચર્ણમાં ચિત્ત ચોટું ચોટું કે કુળ મોટું.’

ભજન, પદના કવિ કવિ બાપુ સાહેબે એમની અનેક રચનાઓમાં ગુરુમહિમા કર્યો છે. ગુરુ જ હરિ તરફ દોરી જનારા દીપક છે.

રવિ -ભાણ સંપ્રદાયના સંત કવિઓમાં રવિ સાહેબ-મોરાર સાહેબ અને તેમના શિષ્ય જીવા ભગતે પણ ગુરુ મહિમા ગાતી રચનાઓ આપી છે. ગુરુ વિશે જીવા ભગત એમની રચનાઓમાં નોંધે છે કે ગુરુ તમે બ્રહ્મથી અધિક છો. મારા ઈષ્ટદેવ છો. ગુરુ જ મારા મોક્ષનો માર્ગ ને સુખનું દ્વાર છે. સર્વ તીર્થો ગુરુના ચરણમાં છે.

ગુરુના ચરણામૃતનું પાન કરવાથી ભવપાર કરી શકાય છે. દાન, પુણ્ય, સાધન, સમાધિ કે દેહથી કરેલા વ્રત ગુરુ ભજનનની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ગુરુનું એક પળ ભજન કરવામાં આવે તો સો વર્ષની સમાધિ જેટલું ફળ મળે છે કવિના શબ્દો ---

ગુરુ ભજન એક પલ કરે, સમાધિ સો વર્ષની ધરે,

હરિ મંદિર ઉમર ભર જાવે, ગુરુ કો દર્શન એકબાર થાવે,

માટે સેવો ગુરુ મન ભાઈ, ગુરુ સે મત રાખો જુદાઈ

ગુરુસું એક મેક મન થાવે, જીવ મટીને બ્રહ્મ કહાવે,
ગુરુ જ્ઞાન ધ્યાન લક્ષ્ય આવે, સુખ સંપત આનંદ વધાવે,
ગુરુ કે ભજતે દારુણ દુઃખ જાવે, મનખા જનમકો દાવ સબ ફાવે’
માયા બંધન જીવને કરાવે, સો બંધન ગુરુ પલમે તોડાવે,
સતગુરુ જ્ઞાન લક્ષ લઈ આપે, બંધન કોટિ જનમના કાપે,
પાપેષ્ટ કર્મેષ્ટ ગરુ શરણે આવે, તો અનેક જન્મ કે બંધ છોડાવે,
બંધી છોડ સદ્ગુરુકા નામા, તુરંત પહોંચાડે નિર્વાણ પદ ધામા.

અનન્ય શરણગતિપ્રાપ્ત થાય તે માટે ગરુ સેવા અને સંત સમાગમનો મહીમા દયારામે પણ ગાયો છે. સદ્ગુરુ શરણ વિના શ્રીકૃષ્ણનું શરણ આકરું છે. કવિના શબ્દો જોઈએ.

‘ગુરુદ્વાર વિણ અર્પણ ધરતાં રે, હરિને શ્રમ પડે શુદ્ધ છે જ કરતાં રે,
સદગુરુનો સંબંધ વિચારી રે, ઝટ દયાળુ લેશે સ્વીકારી રે,
ગુરુદ્વારે શુદ્ધ સદા થાય રે, વળી ઈચ્છિત કાર્ય સધાય રે,
મૂળ સદગુરુશ્રીનું અંગ રે, જાણી હરિને અંતર થાય ઉમંગ રે,

સદ્ગુરુના શિષ્યની ઓળખ મળતાં હરિને પણ જીવને મળવા માટે ઉમંગ થાય છે. હરિ તરત જ જીવનો સ્વીકાર કરી લે છે. ગુરુમહિમા ગાનનું આવર્તન રચતી પ્રસ્તુત સંત કવિઓની રચનાઓમાંથી પસાર થતાં કેટલીક ધ્યાનપાત્ર વિગતો સાંપડે છે.

એક, આ સંત કવિઓ જીવનના આરંભકાળમાં સામાન્ય સંસારી માણસો જ હતાં. પરંતુ ગુરુકૃપા અને સંત્સંગબળે તેઓ આત્માનુભૂતિ કરી શક્યા.

બીજું, સાધનાના મુશ્કેલ માર્ગમાં સંસારની નશ્વરતાની સમજ ગુરુએ જ સંતકવિઓને આપી છે પરંતુ સંસારથી ભાગી છુટવાનું ગુરુએ તેમને ક્યાંય કહ્યું નથી. સંસારમાંજ રહી, સંસારમાં રસબસ થયા વિના નિષ્કામકર્મ પ્રતિ ગુરુએ દોર્યા છે.

ત્રીજું, ગુરુ સાન્નિધ્યના પ્રતાપે આ સંતકવિઓના જીવનમાં એવી ક્ષણો આવી છે જ્યાં ગુરુ શિષ્ય બંને એકરૂપ બની રહ્યાની લાગણી તેમને થઈ છે. કેટલીક એવી ક્ષણો પણ આવી છે જ્યાં દેહધારી ગુરુ અને ઈશ્વર વચ્ચે અભેદ સર્જાયો છે. ક્યારેક ગુરુસંત્સંગ બળે પોતે જ પોતાના ગુરુ થવા સુધીની ક્ષમતા મળેલી છે.

ગુરુ શિષ્ય સંબંધની આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં જેટલું તેજસ્વી ગુરુનું મૂલ્ય છે તેટલું જ ધીર શિષ્યનું પણ મૂલ્ય છે. ગુરુ - સદ્ગુરુ મળ્યા કે ન મળ્યા એ તો પછીની વાત છે. પહેલાં જિજ્ઞાસુ અને દ્રઢ શ્રદ્ધાવાન શિષ્ય બનવું પડે તો પછી સદ્ગુરુ અવશ્ય આવી મળે. ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહ્યું છે “શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાનમ્”.

સંદર્ભસૂચિ

૧. અખેગીતા સંપા. ઉમાશંકર જોષી
૨. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભા-૨ સંપા. ઉમાશંકર જોષી વગેરે
૩. ગુરુ થા તારો તુજ સંપા. પ્રીતિ શાહ, દક્ષા મહવદવીયા
૪. બૃહદકાવ્ય દોહન ભા. ૧, ૩, ૪, ૭ સંપા. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ
૫. ભોજા ભગતની વાણી સંપા. મનસુખલાલ સાવલીયા અને અન્ય
૬. દયારામ એક અધ્યયન સંપા. સુભાષ દવે.

સોલંકીકાલની આર્થિક સ્થિતિ

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૨૧મા અધિવેશન-૨૭-૨૮ ડિસે. ૨૦૦૧, કોટા(રાજસ્થાન) મુકામે યોજાયેલ ઇનામી નિબંધ સ્પર્ધામાં શ્રી શશીકાન્ત હીરાલાલ શાહ પારિતોષિક વિજેતા શોધપત્ર

■ ડૉ. પ્રફુલ્લા સી. બ્રહ્મભટ્ટ

ઇતિહાસ વિભાગ
આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ
સંતરામપુર-૩૮૮ ૨૬૦. જી. પંચમહાલ.

સોલંકી કાલની આર્થિક સ્થિતિ

ઇતિહાસ એક વિશાળ ગહન વિષય છે. આધારભૂત સાધનો વિના ઇતિહાસનું સંશોધન શક્ય નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીકાલ એ ‘સુવર્ણકાળ’ તરીકે ઓળખાય છે. તેના સંશોધન માટે જે વિવિધ સાધનો મળી આવે છે, તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય. અભિલેખો, સાહિત્ય, પુરાતન અવશેષો.

(1) અભિલેખો :

સોલંકીકાલનો ઇતિહાસ જાણવા માટે અભિલેખો એક મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમાં શિલાલેખો, તામ્રલેખો, પાષાણ પ્રતિમાઓ અને ધાતુ પ્રતિમાલેખોમાં વહેંચી શકાય. કેટલાક લેખોમાં મંદિર, કિલ્લા વગેરેને લગતી સુંદર પ્રશસ્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક લેખોમાં વિવિધ લાગાઓની પેદાશોની માહિતી મળે છે. તે ઉપરાંત આ વંશના અમાત્યો-વસ્તુપાલ તેજપાલની પ્રશસ્તિ પણ આ લેખોમાંથી મળે છે. તે ઉપરાંત હાલના ગુજરાતની બહારના કેટલાક નજીકના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો હોઈ સાંચોર, ભાંટુડા (મારવાડા), કિરાડુ (મારવાડ), બાલી (મારવાડ), રતનપુરા (ચિત્તોડ) વગેરે પ્રદેશ વિસ્તારના શિલાલેખોમાંથી પણ માહિતી મળે છે.^૧ એ પ્રદેશોને સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા કુમારપાલ જેવા રાજવીઓના વિશાળ રાજ્યની અંતર્ગત ગણાવે છે.^૨

(2) સાહિત્ય :

ગુજરાતના સોલંકી યુગની સાહિત્યકૃતિઓને બે વિભાગમાં અનુક્રમે વહેંચી શકાય : (૧) સમકાલીન સાહિત્ય (૨) અનુકાલીન સાહિત્ય. જેમાંથી તત્કાલીન સ્થિતિની વિવિધ પ્રકારની માહિતી મળે છે.

સમકાલીન સાહિત્ય :

સોલંકી રાજા કુમારપાલના સમયમાં હેમચંદ્રાચાર્યે ‘દ્રયાશ્રય’ રચ્યું.

જે ૨૮ સર્ગમાં વહેંચાયેલું. જેમાં તે સમયના ઇતિહાસની પ્રમાણભૂત માહિતી તથા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના જીવનચરિત્રોનો પણ ખ્યાલ આવે છે.^૩ વસ્તુપાલના સમયમાં કવિ સોમેશ્વરકૃત ‘કિર્તિકૌમુદી.’ અરિસિંહકૃત સુકૃત-સંકિર્તન, બાલચંદ્રકૃત વસંતવિલાસ, ઉભયપ્રભુસુરિકૃત ધર્માભ્યુદય અથવા સંઘપતિ ચરિત્ર, સર્વાનંદ સુરિકૃત જગદુ ચરિત્ર વગેરે નાટકો પણ રચાયા.^૪ આ યુગ દરમ્યાન બિલ્હણકૃત ‘કર્ણસુંદરી’ તથા યશચંદ્ર રચિત મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર, યશપાલે ‘મોહરાજ’ રચ્યું. જેમાં સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલ શાસનકાળના પ્રસંગો તથા જૈન ધર્મના વાદ-વિવાદોનું જીવંત ચિત્ર મળે છે.

આ યુગ દરમ્યાન ઉત્તમ પ્રશસ્તિઓની રચના થઈ. શ્રીધરકૃત સહસ્રલિંગ પ્રશસ્તિ, કવિ શ્રીપાલકૃત વડનગર પ્રશસ્તિ, ભાવબ્રહ્મસ્પતિની પ્રશસ્તિ, દેવપટ્ટનની શ્રીધર પ્રશસ્તિ, સોમેશ્વરકૃત આબુપ્રશસ્તિ, ગિરનારના શિલાલેખોમાંનો ગદ્ય ભાગ, સોમેશ્વર ઉપાશ્રયની ઉદયપ્રભુ સુરિકૃત પ્રશસ્તિ કિર્તિકલ્લોની, ખંભાતના ઉપાશ્રયની ઉદયભૂ સુરિકૃત પ્રશસ્તિ તથા તેમની વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ, નરેન્દ્રપ્રભુકૃત વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ, નાનાક પ્રશસ્તિ, દેવપટ્ટનની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ ખંભાતમાં ચિંતામણિ, પાર્શ્વનાથના મંદિરમાંથી મળેલ ખેલાની પ્રશસ્તિ... સર્વ પ્રશસ્તિઓમાં કેટલીક મંદિરને લગતી જ્યારે કેટલીક વસ્તુપાલને લગતી છે. તેમ છતાં તેમાંથી સમકાલીન રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક માહિતી મળે છે. તે ઉપરાંત સ્તોત્રો, પ્રબંધો, ધર્મકથા સંગ્રહો, રાસ કથાઓ, અલંકારગ્રંથો, વ્યાકરણગ્રંથો, છંદશાસ્ત્ર... અન્ય સાહિત્ય પણ છે.

અનુકાલીન સાહિત્યમાં મેરુતુંગકૃત પ્રબંધ ચિંતામણિ (ઈ.સ. ૧૩૬૧), રાજશેખર સૂરિકૃત પ્રબંધકોશ (ઈ.સ. ૧૪૦૫) તથા ત્યાર પછીના સમયમાં રચાયેલા કેટલાક પ્રબંધોના સંગ્રહ રૂપે બહાર પાડેલ પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈનપ્રભુ સૂરિએ રચેલા વિવિધ તીર્થકલ્પમાં શત્રુંજય, અબુધ, રૈવતક વગેરે તીર્થધામોને લગતો વૃત્તાંત આલેખેલો છે.

ઈ.સ. ૧૩૬૬-૧૪૭૯ દરમ્યાન સોમતિલક સૂરિજી જયસિંહ સૂરિ, ધર્મરત્ન, જિનમંડન ગણિ અને ચરિત્ર સુંદરગણિએ કુમારપાલચરિત્ર લખ્યા. તે ઉપરાંત કાન્હડદેવ પ્રબંધ, ધર્મારણ્ય મહાઅમાત્ય, રત્નમાલા, અમીર ખુશરોનું ખઝાઈનું લુ-ફતુહ-દવલરાની-વ. બિજાખાન, ઈસામીનું ફતુહ-ઉસ-સલાતીના ઝિયાઉદ્દીન બનીનું તારીખ-ઈ-ફીરોજશાહી. નિઝામુદ્દીનનું તબકાતે અકબરી વગેરે ગ્રંથોમાંથી પણ માહિતી મળે છે.

મુઘલકાલના અંત પછી રચાયેલ મિરાતે-અહેમદી, મિરાતે સિકંદરી વગેરેમાંથી યાવડા, સોલંકી અને વાઘેલા રાજવીઓને લગતી વિગતો મળે છે. મરાઠાકાલના અંતભાગમાં રંગવિજય સૂરિએ ગુર્જરદેશ ભૂપાવલી(ઈ.સ. ૧૮૦૯)માં રચ્યું; જેમાં મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી માંડીને પોતાના સમય સુધીના ગુજરાના રાજવીઓની વંશવલી આપેલ છે.^૫

(૩) પુરાતન અવશેષો (ઇમારતો) :

આ યુગના સ્થાપત્યક્રિય અવશેષો જેવા કે મહેલો, મંદિરો, કિલ્લાઓ, તોરણો, વાવ, તળાવ, કુંડ વગેરેના શિલ્પો, લેખો તથા ચિત્રકામમાંથી આ યુગની રાજકીય, આર્થિક તથા સાંસ્કૃતિક સ્થિતિની માહિતી મળે છે.

આ સમય દરમ્યાન જૈન તથા શૈવધર્મના મંદિરો મુખ્યત્વે બંધાયા. જેમાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાલ, આબુ દેલવાડાનું વિલમવસિંહનું મંદિર, કુંભારિયાના જૈન મંદિરો, ગલતેશ્વરનું શૈવ મંદિર, સેંજકપુર અને ધમુલીયા, નવલખા મંદિરોના અવશેષો જોવા મળે છે.^૬ આ સમય દરમ્યાન બંધાયેલ કિલ્લામાં ઝિંજુવાડા તથા કભોઈના કિલ્લાઓના અવશેષો હાલમાં જોવા મળે છે. તોરણોમાં શામળાજી, મોઢેરા, વડનગર, કપડવંજ વગેરે સ્થળોએ આવેલા તોરણો આ સમયના સર્વોત્તમ નમૂના છે. આ સમયની બીજી વિશેષતા તેના જળાશયો જેમાં અણહિલવાડનું સહસ્ત્રલિંગ, વીરમગામનું મુનસર અને ધોળકાનું મલાવ તળાવ એ જાણીતા છે. તે ઉપરાંત જળાશયોનો બીજો પ્રકાર છે વાવ.

જેમાં પાટણની રાણી વાવ, અણહિલવાડ પાટણની બારોટ વાવ, વાટાડ ગામની વાવ, નડિયાદની જુની વાવ, કપડવંજની વાવ, વઢવાણની માધા વાવ વગેરે સોલંકીકાલ દરમ્યાન સ્થપાયેલ ચે.

આમ, આ વિવિધ પ્રકારની ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રી વડે આપણે સોલંકીકાલની સ્થિતિનું આલેખન કરી શકીએ છીએ.

અણહિલવાડ પાટણમાં સોલંકીવંશની સ્થાપના :

ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ રાજધાની પાટણની સ્થાપના અનુશ્રુતિ અનુસાર સં. ૮૦૨ (ઈ.સ. ૭૪૭)માં થઈ.^૭ જે ચાવડા વંશ, સોલંકીવંશ અને વાઘેલાવંશના શાસનકાળ દરમ્યાન પાટનગર હતું. અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના વનરાજ ચાવડાએ કરી. ત્યારથી સોલંકીવંશના રાજાઓએ પણ તેને પોતાની રાજધાની તરીકે સ્વીકારી. એટલે કે ચાવડા વંશની સત્તાના અંત પછી ત્યાં ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશની સ્થાપના થઈ મુલરાજનું રાજ્યારોહણ વિ.સ. ૮૮૩માં અને વિચારશ્રેણીમાં વિ. સં. ૧૮૧૭માં થયું હોવાનું જણાવ્યું છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સાંભર શિલાલેખોમાંનો વિ.સં. ૮૮૮ના વર્ષને સમર્થન આપે છે. આ અનુસાર અણહિલવાડના સોલંકી રાજ્યની સ્થાપના ઈ.સ. ૮૪૨માં થઈ.^૮

સોલંકી રાજ્ય એ કાલનું મુખ્ય અને સહુથી પ્રબળ રાજ્ય હતું. એના પ્રતાપી રાજાઓએ એનો રાજ્ય વિસ્તાર હાલના ગુજરાત રાજ્યના કરતા વધુ વિશાળ વિસ્તાર પર વિસ્તાર્યો હતો. ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, કલા, ઇત્યાદિ વિવિધ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં પણ ગુજરાતે આ કાલ દરમ્યાન ગણનાપાત્ર પ્રગતિ સાધી હતી. એમાં સોલંકી રાજાઓના પ્રોત્સાહનનો વિપુલ ફાળો રહેલો છે. ઉદ્યોગ, ધંધા અને વેપાર ખીલતા ગુજરાતમાં આર્થિક સંપત્તિ વધી હતી. આ જ સમયમાં ‘ગુર્જર પ્રદેશ’ કે ‘ગુજરાત’ નામ પણ આ પ્રદેશને મળ્યું.

પાટણના ચાવડા વંશના રાજા સામંતસિંહે સોમનાથની યાત્રાએ આવેલા ઘોડેસવારીમાં નિપુણ એવા ‘રાજ’ સાથે પોતાની બહેન લીલાદેવી પરણાવી. લીલાદેવીના પુત્ર મુળરાજ મામા સામંતસિંહ પાસેથી પાટણની રાજધાની હસ્તગત કરી અને પાટણમાં ચૌલુક્ય વંશની સ્થાપના થઈ.^૯ અને આ ચૌલુક્યનું ગુજરાતીરૂપ સોલંકી થયું. આ વંશમાં મુળરાજ ૧લો, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ, ભીમદેવ ૧લો, કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, અજયપાલ, મુળરાજ ૨જો, ભીમદેવ ૨જો, ત્રિભુવનપાલ વગેરે રાજવીઓ થયા.

સોલંકી સમયની આર્થિક સ્થિતિ :

તેની માહિતી અભિલેખો, હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ, પ્રવાસ નોંધોમાંથી સવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમયે ગુજરાતમાં ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ-ધંધા, વેપાર-વાણિજ્ય વગેરે સમૃદ્ધ હતો. સોલંકી કાલની આર્થિક સ્થિતિનું આલેખન આ પ્રમાણે કરી શકાય.

(૧) ખેતી :

આ સમયમાં ગુજરાતની પ્રજાને ખેતી અંગેનું જ્ઞાન સારું હતું. તેઓ જમીન ખેડવા માટે લોખંડના હળનો ઉપયોગ કરતા.^{૧૦} તૈયાર થયેલા અનાજને પગથી છૂટું પાડવામાં આવતું. આ પદ્ધતિને ‘પામદા’ કહેવામાં આવતી.^{૧૧} આ કામમાં હાલની માફક બળદ અને મજૂરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હશે. ખેતરમાં તૈયાર થયેલા માલના રક્ષણાર્થે કૂતરો રાખવામાં આવતા અને પક્ષીઓથી રક્ષણ કરવા ‘ચાડિયા’ રાખતા. પાક તૈયાર થતા, ખેડૂત સતત ચોકી કરતો. સ્ત્રીઓ પણ સક્રિય રહેતી.^{૧૨} શિયાળુ, ઉનાળુ અને ચોમાસુ એમ ત્રણ પ્રકારના પાક લેવાતા. ખેડૂતો વરસાદ પર આધાર રાખતા. જમીનની માપણી હળથી, બે હળથી... પાડી શકાય એ રીતે થતી. અભિલેખોમાં તેના માટે ‘હલાવટ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. સિદ્ધરાજની જન્મકુંડલી કરનાર જ્યોતિષીને કર્ણો સો હળથી ખેડી શકાય, તેટલી જમીન દાનમાં આપી હતી.^{૧૩}

કથાશ્રવ્યમાં સોલંકીકાલ દરમ્યાન થતાં પાક જેવા કે મુદ્ર, ભાષ, શાલિ, યવ, વ્રીહિ, અણુ, ઉમા,

ભુંગા, તિલ, અમાલ, વગેરેનું વર્ણન મળે છે. તે સમયે ગુજરાતમાં ભઉ, મગ, તુવેર, અડદ, ડાંગર અને જુવાર એ ધાન્ય તથા નારંગી, લીંબુ, કેળ, કોઠા, કરમદા, ચારોબી, પીલું, કેરી, સીતાફળ, બિજોરા, ખજૂર, દ્રાક્ષ, શેરડી, ફણસ એ ફળ થતા. એમ નાભિનંદનો દ્વારા પ્રબંધમાં જણાવ્યું છે.^{૧૪} એ ઉપરાંત સોપારી, શ્રીફળ, દાડમ, આંબળા અને બોર એ ફળ થતા એમ પ્રાકૃત દ્રવ્યક્ષયમાં જણાવ્યું છે. અન્ય સાધનો પરથી જણાય છે કે આ ઉપરાંત મસુર, ચણા, વટાણા, તુવેર, જવ, જુવાર, તલ, બાજરી, કોદરા વગેરે પાક થતો; શેરડી ગળી. કપાસનું વાવેતર થતું. માંગરોળ-ચોરવાડના પ્રદેશમાં નાગરવેલીના પાન અને સમૃદ્ધ કિનારાના પ્રદેશમાં નાળિયેરીના વૃક્ષો થયા.^{૧૫} ઘઉં : ગુજરાતના ખેડૂતો ઘઉંનો પાક છેક જેઠ સુદ પૂનમ સુધી લેતા. ઘઉં મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્ર, ભરૂચ અને ખંભાતની આસપાસના પ્રદેશોમાં લેતા. ચણા : આ સમય દરમ્યાન ચણાનો પાક ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં થતો. આના માટે ‘દેશીનામમાલા’માં ‘અણઈસો’ શબ્દ આવ્યો છે.^{૧૬} પ્રબંધ ચિંતામણીમાં કંદોઈની દુકાન(કાન્દાવકપણ)નો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૭} આ સમયે વિવિધ પ્રકારની મીઠાઈઓ બનતી હોવાનો સંભવ છે. એમાં ચણાનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવતો હશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ‘દેશીનામમાલા’માં શેરડીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એમાં શેરડી માટે ત્રણ શબ્દો (૧) રંગાલી (૨) અંગાલિઅં (૩) ગંડી છે. શેરડીના શબ્દ માટે ‘અચ્છુઅરઠાં’ શબ્દ જોવા મળે છે.^{૧૮} આ ઉપરથી જણાય છે કે સોલંકીકાલ દરમ્યાન આ પાક થયો જ હશે. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત’માં ગળીના રંગનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૯} આ ઉપરથી જણાય છે કે ગળીનું વાવેતર પણ તે સમયે થતું હશે. તલનો ઉપયોગ પણ તે સમયે થતો. તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવતું. ‘દ્રયાશ્રય’માં ‘તિલ’ શબ્દ જોવા મળે છે. કપાસની ખેતી પણ આ સમયે સારા પ્રમાણમાં થતી હશે. કારણ કે સોલંકીકાલ દરમ્યાન પરદેશમાં ગુજરાત એના જુદા જુદા પ્રકારનો વણેલા કાપડ માટે ગૌરવ ધરાવતું હતું. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગુજરાતમાં કપાસની ખેતી સારા પ્રમાણમાં થતી હશે. ‘દેશીનામમાલા’માં રૂ માટે ‘કરાઈવી’^{૨૦} શબ્દ આપેલો છે. આ શબ્દનો અર્થ ‘રૂ ઉત્પન્ન વૃક્ષ’ એમ કરવામાં આવ્યો. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શીમળાના રૂનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હશે. ‘દેશીનામમાલ’માં ‘એરવડ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતમાં આનું ઉત્પાદન થતું હશે અને તેમાંથી દિવેલ કાઢવામાં આવતું હશે. માંગરોળની સોઢળીવાવમાંથી મળતા ઉલ્લેખ મુજબ પાનનો ઉત્તમ પાક થતો હતો. અને પ્રત્યેક ખેતરે એક કાર્ષાપર્ણ કરવેરા તરીકે લેવો. આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે આ સમયે માંગરોળી પાનનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો હશે.

ઉદ્યોગ :

કાપડ ઉદ્યોગ :

પ્રાચીનકાળમાં ગુજરાત એના કાપડ ઉદ્યોગ માટે વિખ્યાત હતું. એ પેરિપ્લસ આદિના ઉલ્લેખો પરથી ઇતિહાસસિદ્ધ છે. પ્રારંભમાં આ કાપડ જાડું તૈયાર થતું. પણ પછીની શતાબ્દિઓમાં કાપડની ગુણવત્તા ઘણી સુધરી હતી. અને ૧૩મી સદીમાં ઈટાલિયન મુસાફરો માર્કોપોલો ભારતમાં આવ્યા ત્યાર સુધીમાં ગુજરાતનો કાપડઉદ્યોગ પ્રખ્યાત બની ચૂક્યો હતો. માર્કોપોલોની પ્રવાસ નોંધ મુજબ ખંભાત અને ભરૂચમાં અનેક પ્રકારનું કાપડ તૈયાર થતું. એ બંને બંદરોથી દેશ-વિદેશમાં એની નિકાસ થતી. અબુલ અબ્બાસ-લ નુવાયરી નામે એક પ્રસિદ્ધ ભૂગોળ વેત્તાએ લખ્યું હતું કે ભરૂચમાં થતું કાપડ ‘બરોજ’ અથવા ‘બરોજી’ તરીકે અને ખંભાતનું કાપડ ‘કંબાયતી’ તરીકે જાણીતું હતું.^{૨૧} જોકે બધા જ પ્રકારના ઉત્તમ વસ્ત્રો ગુજરાતમાં તૈયાર થતા નહોતા. કેટલાક આયાત પણ કરવા પડતા.

પાટણના પ્રખ્યાત પટોળા વણનાર સાળવીઓને સિદ્ધરાજ કે કુમારપાલના સમયમાં મારવાડમાંથી ગુજરાતમાં વસાવવામાં આવ્યા. કેમ કે, પટોળાની માંગ ગુજરાતમાં રહેતી. અને બહારથી આયત કરવાને લીધે તે મોંઘી પડતી. રાજાઓના નિયંત્રણથી સાળવીઓને પાટણમાં વસાવવામાં આવ્યા અને તેઓને ગુજરાતમાં સ્થિર થવા માટે રાજ્યે મદદ પણ કરી.^{૨૨} જુદા જુદા પ્રકારના આશરે પાંચસો

વસ્ત્રોની સૂચિ ‘વર્ણક સમુદાય’માં છે. એમાંના કેટલાક નામ ફારસી-અરબી મૂળના હોઈ, મુસ્લિમ રાજ્યશાસનમાં પ્રચલિત થયા હશે પણ બીજા અનેકના નામ સોલંકીકાલના જીવનનું સાતત્ય વ્યક્ત કરે છે.

ખાંડ : આ પણ એક મહત્વનો ઉદ્યોગ આ સમય દરમ્યાન ખીલેલો હતો. ખાંડમાંથી ઉત્પન્ન થતી મીઠાઈઓનો ઉલ્લેખ ‘દ્રયાશ્રય પ્રબંધ ચિંતામણી’માંથી મળે છે. ‘દેશનામમાલા’માં શેરડીમાંથી બનતી વસ્તુઓ બનાવવા માટે ખાસ પ્રકારના મજૂરોનું નામ ‘તુઆ’ આપેલું છે. હેમચંદ્ર અને ‘ઈક્ષુકર્મકરા’ એ નામે ઓળખાવે છે. આ જ ગ્રંથમાં ખાંડ બનાવવાનાં સાધનનું નામ ‘ઈક્ષુનિપીડન’ એ નામે આપવામાં આવે છે. એ સાધનો વાંસના બનાવવામાં આવતા. જ્યારે ‘વર્ણક સમુદાય’માં ગોળની નવ જાતનો, ખાંડની ચૌદ જાતનો અને સાકરની સાત જાતનો ઉલ્લેખ છે. શેરડી પીલવાના યંત્રને ‘કાલ્કુ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^{૨૩}

આ સમયે ચાર્મોદ્યોગનો પણ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો હતો. માર્કોપોલોની નોંધ મુજબ ગુજરાતમાં ચામડા કમાવવાનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલતો. જેમાં ઘેટાં, ભેંસ, બળદ વગેરે જાનવરના ચામડા હતા. ચામડા ભરેલા સંખ્યાબંધ વહાણો દર વર્ષે ગુજરાતના બંદરોથી પરદેશ જતા. સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છમાં બહોળુ પશુધન હતું, જે આજે પણ છે. અને કારણે ચાર્મોદ્યોગ સુવિકસિત હતો.^{૨૪} ‘લેખપદ્ધતિ’માં સંગ્રહિત લાટાપલ્લી લોડલ એને પેટલાદના ગ્રામવ્યવસ્થાને લગતા બે દસ્તાવેજોમાં ‘ચર્મચર્મરિકા’ ચમડાની ચોરી માટે પચ્ચીસ દ્રમ લખ્યાં.^{૨૫} એ કાલનું જીવન જોતા એ ખરેખર આકરો ગણાય. પણ ઘણા દિવસ સુધી ચામડાં ખુલ્લામાં સુકવવા પડતા હોઈ એ પાછળ ચર્મઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાનો આશય હશે. આ ચામડામાંથી જાત-જાતના જોડા બનતા. ખંભાત પ્રસિદ્ધ પગરખાનો ઉલ્લેખ અલ-મઉસુદી (ઈ.સ. ૯૪૩)માં કર્યો છે. પાણીની પખાલ, અને તેલની કુપીઓ ચામડાની બનતી એ ‘હેમચંદ્ર દેશીનામમાલા’માં નોંધ્યું છે. નિકાસ થતી કિંમતી ચીજોમાં ચામડાના ગાલીયા નોંધપાત્ર છે. માર્કોપોલો એ વિશે લખે છે કે ‘રાતા અને ભૂરા રંગના પશુપંખીના ચિતરામણવાળા અને સોના-રૂપાની જરી ભરેલા ચામડાના સુંદર ગાલીયા ગુજરાતમાં બને છે. આ ગાલીયા એટલા આકર્ષક હોય છે કે એ જોતાં જ આશ્ચર્ય થાય છે અને એનો ઉપયોગ અરબો સુવા માટે પણ કરે છે.’ ખરેખર, જગતમાં સર્વોત્તમ અને કલામય તેમજ સૌથી કિંમતી ચામડાનો માલ આ રાજ્યે ગુજરાતમાં તૈયાર થાય છે.^{૨૬}

સોલંકીકાલના નગરો, દુર્ગો, મહાલયો, દેવાલયો, જલાશયો, નિવાસગૃહો આદિના જે અવશેષો મળ્યા છે. તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્થાપત્ય, શિલ્પ, કડિયાકામ, ઈંટવાડો, પત્થરકામ, સુથારીકામ, આદિ-હુન્નર કલાઓ સારી રીતે વિકસી હતી.^{૨૭} જુના સમયમાં વિશિષ્ટ સ્થપતિ કે શિલ્પીને સામાન્ય કારીગર ગણવામાં આવતા નહોતા. ઉત્તમ કથાધાર ઉપરાંત વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ હોઈ એ સન્માનનો અધિકારી હતો. રૂદ્રમહાલયના સ્થપતિ ગંગાધર અને એના પુત્ર પ્રાણધરનું તથા ડભોઈના કિલ્લાના શિલ્પી હિરાધરનું ગુજરાતની અનુશ્રુતિમાં માનસ્પદ સ્થાન છે.^{૨૮} આબુ ઉપર વસ્તુપાલ તેજપાલની લુણવસિતિનું નિર્માણ કરનાર સ્થપતિ શોભનદેવની પ્રતિષ્ઠા તત્કાલીન સમાજમાં મહાન આચાર્ય જેવી હતી. તત્કાલીન મંદિરોમાં દર્શન થતાં. શિલ્પકામ માટેના જરૂરી હથિયારો અને ઓજારો આ પ્રદેશોમાં જ તૈયાર થતા હશે, જેનાથી ધાતુકામનો સુવિકસિત હુન્નર સૂચિત થાય છે. આરાસુર ઉપર કુંભારિયાનાં મંદિરો પાસે અગાઉની આરસની ખાણોની નજીક, લોખંડના કીટડા પડેલા છે. તે ખાણોમાંથી પત્થર કાઢવા-તોડવા અને એને સુયોગ્ય ઘાટ આપવા માટે લોખંડના ઓજારો બનાવવાનો તથા ગાળવાનો ઉદ્યોગ સ્થળ ઉપર જ વિકસ્યો હોય તેવા એના વાસણો અને રાય-રચીલું બનાવવાનો ઉદ્યોગ સુવિકસિત હતો.

અન્ય હુન્નરકલાઓમાં સોની, માળી, કુંભાર, વણકર અને દરજીના ધંધાના તથા વ્યવસાયોમાં

પુરોહિત, જ્યોતિષી, વૈદ્ય, સૈનિક, ધોબી, રંગાટી, વાળંદ, ઘાંચી, તંબોળી, ભોઈ, કલાલ, રસોઈયા, ગાયક, વણિકા, કંદોઈ, ઓડ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. વર્ણક સમુચ્ચમાં છીપા, બંધારા, વાંછા, સાગઉટી, પારખી, રત્નપરીક્ષક, મણિયાર ગાંધી, કબગર નાણંટી આદિ વ્યવસાયિકોનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે,^{૨૯} અને એમાં પૂર્વ પરંપરાનું સાતત્ય હશે એમ માનવું ન્યાયી રહેશે.

વેપારીઓની શ્રેણી :

આ સમયે અલગ-અલગ સંઘ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’માં હેમચંદ્રે અઢાર પ્રકારની શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ, વિવિધ ધંધાદારીઓની શ્રેણી અથવા મહાજનનું અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે. કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયના દશપુરના લેખોમાંથી જણાય છે કે લાટ પ્રદેશમાંથી સ્થળાંતર કરી ત્યાં જઈ વસેલા પટ્ટવાયાઓ (પટવા-પટોળાં) વણનાર કારીગરોની શ્રેણીઓ ત્યાં ઈ.સ. ૪૩૮માં સૂર્યનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.^{૩૦} સોલંકીકાલ આ શ્રેણીઓ વિશેષ સંગઠિત બની હશે એમ અનુસાર કરવાને કારણ છે; તો જ પછીના સમયમાં મહાજનોનું પ્રાબલ્ય સમજાવી શકાય. સારંગદેવ વાઘેલાના સમયની વિ.સં. ૧૩૪૩ (ઈ.સ. ૧૨૮૭)ની ત્રિપુરાંતક પ્રશસ્તિમાં માળીઓની શ્રેણી (માલીકશ્રેણી)નો ઉલ્લેખ છે. અને એ શ્રેણી ‘સોમનાથના મંદિરમાં પ્રતિદિન ૨૦૦ કમળ અને કરણના ૨૦૦૦ના પુષ્પ આપશે, એવું વિધાન મળે છે.’^{૩૧} આવી અનેક ————— સંભવિત છે. વર્ણક સમુચ્ચમાં એક સ્થળે મંત્રીને ‘સમસ્તમહાજન-પ્રધાન’ કહ્યાં છે. એ રાજ્ય વહીવટમાં મહાજનોનો જ અવાજ હશે તેનું સૂચક છે.

આયાત-નિકાસ અને વ્યાપારી સંબંધો :

કચ્છથી લાટ સુધીનો સમુદ્ર કિનારો અને ત્યાં આવેલા અનેક નાના મોટા બંદર ગુજરાતના એ કાલના ધીકતા બંદરો હતા. ઈરાન, અરબસ્તાન અને એ દ્વારા યુરોપ સાથેનો વેપાર આ બંદરોમાંથી ખેડવાનું સૌથી અનુકૂળ હતું. સંઘવી સમરસિંહે કરાવેલા શત્રુંજયતીર્થો દ્વારા વર્ણવતા નાભિનંદનોદ્વાર પ્રબંધનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ભદ્રકચ્છ-ભૃગુકચ્છ-ભરૂચ, ખંભાત અને સોમનાથ પાટણ એ ત્રણ મુખ્ય બંદર હતા. દેવગિરિના યાદવ રાજાઓ અને માળવાના પરમારો સાથેના ગુજરાત સતત વિગ્રહનું એક મુખ્ય કારણ ભરૂચ અને ખંભાત ઉપર કબજો જમાવવાની સ્પર્ધા હતું. જેમાં છેવટે ગુજરાતનો વિજય થયો. માળવાના સમૃદ્ધ પ્રદેશોનો તથા રાજસ્થાન અને ઉત્તર ભારતનો પરરાષ્ટ્રીય વેપાર ગુજરાત મારફત ચાલતો.^{૩૨}

જમીન માર્ગે વેપાર બળદ, ઊંટ, ગધેડા અને ગાડાઓનાં સાર્થ મારફતે ચાલતો. સાર્થના નેતા ‘સાર્થવાદ’ કહેવાતો. જેનો પર્યાયવાચક શબ્દ ‘વાણિવ્યકારક’ છે જે ઉપર ‘પ્રા. વાણિજયરઓ’ અપ ‘વાણિજયકારક’ થઈ.^{૩૩} ‘વણજારો’ શબ્દ આવેલો છે. આંતરપ્રદેશનો માલ સાર્થ દ્વારા બંદરોમાં એકત્ર થતો. અહીંથી નિકાસ થતી. ચીજોમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, ચામડું, મરી, સુંઠ, રંગ, ગળી, ગૂગળ, કપાસ, ખાંડ, સુગંધી પદાર્થો, લાખ, આંબળા, વગેરે ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને ચીન જતાં. સોનું, રૂપુ, ચાંદી, સુરમો, ઘોડા વગેરેની આયાત થતી. સર્વાનંદસૂરિના ‘જગદૂરચિત’માં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે જગદૂશાહનો પરદેશો સાથે બહોળો વેપાર હતો અને ઈરાનમાં હોરમેઝ ખાતે તેનો ‘જયંતસિંહ’ નામે પોતાના વહાણો હતા. જગદૂનો ‘જયંતસિંહ’ નામે એક સેવક અનેક જાતનો માલ ભરેલું એક વહાણ લઈ આર્દ્રપુર અથવા એડન ગયો હતો.^{૩૪}

વહાણવટાનો ઉદ્યોગ :

કોંકણના બંદરો ઉપર અણહિલવાડના રાજવાઓની સત્તા હતી. આ સમયે કોંકણમાં દેવગિરિજ યાદવોની સત્તા હતી. સોલંકી રાજવીઓના નૌકા સૈન્યનું મુખ્ય મથક ઘોઘા હતું. વેપારનું મુખ્ય મથક ખંભાત હતું. પાટણમાં પણ ખારવા કોમ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતી હતી. તેમના માટે ખાસ મહોલ્લો હતો. આમ, ગુજરાત વહાણવટા માટે પ્રાચીન સમયથી ખ્યાતિ પામેલું હતું. ‘હમ્મીરમદમદન’

નાટકમાં જાણવા મળે છે કે, વસ્તુપાલે બગદાદના ખલીફના માણસોને ગુજરાતના નૌકા સૈન્ય મારફતે હરાવી એમને કેદ પકડી ખંભાત આણ્યા હતા.

સોલંકીકાળ દરમ્યાન ખંભાત નૌકા સૈન્યનું મહત્વનું મથક હશે. માર્કોપોલો ખંભાતને હિંદનું મોટું રાજ્ય કહે છે. અને ખંભાતના મોટા વેપારનું વર્ણન કરે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતના વહાણવટ સાગરમાં દૂર દૂરના દેશો અરબસ્તાન - ઈરાન વગેરે દેશોમાં મુસાફરી કરતા.

નાણા - વિનિમય પ્રથા :

આ સમયની આર્થિક સ્થિતિને સમજવા માટે વિનિમય પદ્ધતિનો ખ્યાલ મેળવવો આવશ્યક છે. સોલંકીકાલના કોઈ ચોક્કસ સિક્કાનો અભાવ છે. આથી, આ સમયની વિનિમય પદ્ધતિનો ચોક્કસ ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલબને છે. પ્રબંધોના તથા લેખ પદ્ધતિના સાધનોમાં મળતા ભીમપ્રિય, કુમારપાલપ્રિય, લૂણસાપ્રિય, વિશ્વમલ્લપ્રિય, આદિ દ્રમનો ઉલ્લેખ છે.^{૩૫} અલાઉદ્દીન ખિલજીની દિલ્હીની ટંકશાળાના ઉચ્ચ અધિકારી કક્કરફઝની પ્રાકૃત 'દ્રય પરીક્ષા'ના 'ગુર્જરી મુદ્રા' પ્રકરણ (પૃ. ૨૭-૨૮)માં ગુર્જરપતિ રાજાઓની બહુવિધ મુદ્રાઓના વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યા છે; એમાં કુમારપુરી, અજયપુરી, ભીમપુરી, બાવણસાપુરી, અર્જુનપુરી મુદ્રાઓ અને સારંગદેવ નરપતિ મુદ્રાઓ તથા તેઓના વજનનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તે રાજાઓ પોતાના સિક્કા પડાવતા હશે.

તત્કાલીન સાહિત્યીક અને ઉત્તકીર્ણ સાધનોમાંથી કેટલાક પ્રચલિત સિક્કાના નામ મળે છે. નિષ્ક, બિસ્ત, દ્રમ્મ, ભાગા, રૂપક, કાકણિ, કાર્ષાપણ, પ્રસ્થ, સૂર્ય એ સિક્કાઓનો ઉલ્લેખ દ્રયાશ્રયમાંથી મળે છે. પણ તેમાંથી કોઈ ખાસ સિક્કા ઉપલબ્ધ કરી શક્યા નથી. તેથી વિનિમય પ્રથા ગ્રામ્યક્ષા પર પ્રચલિત હશે. દ્રયાશ્રયના ઉલ્લેખ મુજબ 'ધાન્યના બે દ્રોણથી છ આખલાથી અને ઉનના સો કામળાથી એક ઘોડી ખરીદી શકાતી. એ જ ગ્રંથમાં વ્યાજનો દર અર્ધો, પાંચ કે છ ટકા જેટલો જણાવેલો છે. અર્ધો ટકો એટલે માસિક અર્ધો ટકો હતો. લેખનપદ્ધતિમાંના એક દસ્તાવેજમાં વ્યાજનો દર ૧૨ માસિક બે ટકા એટલે કે વાર્ષિક ૨૪ %નો જણાવેલ છે. કદાચ વ્યાજના દર નાણા લેનારની ગરજ અને ધીરનારની જોખમ લેવાની તૈયારી અનુસાર બદલાતા હોય. તેના બંધન બે પ્રકારના હતા. ગોપ્ત (કેદખાનું) અને બીજું કૌચબંધ. આ કૌચબંધ કૌચપક્ષીના આકારની એક પ્રકારી બેડી હતી. પશુઓ માટેના ગીરોખત પણ આ સમયે થતા. આ અંગેનો 'આઘાકૃત વસ્તુનાપરિગ્રહિત દ્રવ્ય પત્રવિધિ' નામનો દસ્તાવેજ મળે છે. આ ઉપરથી મૂકવામાં આવતા હશે.

આમ, સોલંકીકાલ દરમ્યાનની ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ સમૃદ્ધ હતી, તથા ખેતી હુન્નર ઉદ્યોગ, વ્યાપાર ધંધામાં બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતા તેથી જ સોલંકીકાલને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં 'સુવર્ણયુગ' તરીકે ઇતિહાસવિદોનો ઓળખાવે છે.

પાદટીપ

- (૧) 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ભાગ-૨-૩ લેખ નં. ૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૪૮અ, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૭૧, ૧૮૫.
- (૨) રસિકલાલ ચોટાલાલ પરીખ તથા ડૉ. હ. ગ. શાસ્ત્રી (સંપાદકો) 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ગ્રંથ-૨, ખંડ-૧, પૃ. ૨૦
- (૩) નવીનચંદ્ર આચાર્ય : 'ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ', પૃ. ૩.
- (૪) એજન, પૃ. ૪.
- (૫) મુનિશ્રી જિનવિજયજી : 'પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ', પૃ. ૨૮.
- (૬) રમણલાલ ના. મહેતા : 'ગુજરાતનો મળેલ સ્થાપત્યનો વારસો', પૃ. ૧૧૦.

- (૭) રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ : ‘ગુજરાતની રાજધાનીઓ’, પૃ. ૨૧૯.
- (૮) A. K. Majmudar, ‘Chaulkyas of Gujarat’, Pub. Bharti Vidhya Bhavan, Bombay, 1956, PP-108 & 262.
- (૯) ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ભાગ-૩, પૃ. ૨૩૮.
- (૧૦) ‘દ્રયાશ્રય’, સર્ગ-૧૯, શ્લોક-૭.
- (૧૧) ‘દેશીનામમાલા’, વર્ગ-૬, શ્લોક-૩૦
- (૧૨) ‘દ્રયાશ્રય’, સર્ગ-૧૫, શ્લોક-૪૯.
- (૧૩) રામલાલ મોદી (દ્રયાશ્રય) ‘સંસ્કૃત દ્રયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’, પૃ. ૩૦.
- (૧૪) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’, પૃ. ૨૮૯.
- (૧૫) A. K. Majmudar, ‘Chaulkyas of Gujarat’, P-260.
- (૧૬) ‘દેશીનામમાલા’, સર્ગ-૧, શ્લોક-૧૦.
- (૧૭) એજન, સર્ગ-૧, શ્લોક-૧૧૭.
- (૧૮) એજન, સર્ગ-૨, શ્લોક-૨-૮૨, સર્ગ-૧, શ્લોક-૨૮-૭૯.
- (૧૯) ‘દ્રયાશ્રય’, સર્ગ-૧૮, શ્લોક-૧૮-૧૯.
- (૨૦) ‘દેશીનામમાલા’, સર્ગ-૨, શ્લોક-૧૮.
- (૨૧) A. K. Majmudar, ‘Chaulkyas of Gujarat’, P-262.
- (૨૨) ભોગીલાલ જે સાંડેસરા : ‘સંસોધનની કેડી’, પૃ. ૨૪૪.
- (૨૩) ગિરજાશંકર આચાર્ય : ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’, ભાગ-૩, લેખાંક-૨૨૨.
- (૨૪) ‘લેખપદ્ધતિ’, પૃ. ૧૫.
- (૨૫) એજન, પૃ. ૧૫.
- (૨૬) A. K. Majmudar, op-cit, PP-260-261.
- (૨૭) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી : ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’, પૃ. ૨૮૯.
- (૨૮) ભોગીલાલ સાંડેસરા : ‘ઇતિહાસ અને સાહિત્ય’, પૃ. ૧૭૬-૭૮.
- (૨૯) એજન, પૃ. ૨૦૯.
- (૩૦) A. k. Majmudar, op-cit, PP-216-221.
- (૩૧) રામલાલ મોદી : ‘સંસ્કૃત દ્રયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’, પૃ. ૩૦.
- (૩૨) M. S. Commissariat : ‘A History of Gujarat’, Vol-I, London, 1938, PP-265-266.
- (૩૩) રત્નમણિરાવ ભીમરાવ : ‘ગુજરાતનું વહાણવટું’, વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ, પૃ. ૧૯૫.
- (૩૪) એજન, પૃ. ૧૯૯.
- (૩૫) ‘લેખપદ્ધતિ’, પૃ. ૨૬-૨૭.

અફવા - મનોસામાજિક ઘટના તરીકે

■ ડૉ. અશ્વિન જનસારી,

વિભાગીય વડા અને રીડર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ-૯.

સારાંશ :

સામાજિક જીવનમાં મોટેભાગે અફવાની ઘટનાઓ બનતી રહે છે. વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક વર્તન ઉપર તેની અસર થતી હોય છે. અહીંયા અફવાનો અર્થ, લક્ષણો, વિવિધ પ્રકારોની વાત કરી છે. અફવાના ફેલાવાના કારણો તેમજ તેનો ફેલાવો કરનાર માધ્યમોની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. માનવ અને સમાજ જીવન પર વિવિધ અફવાઓની થતી અસરો પણ દર્શાવવામાં આવી છે. છેલ્લે તેને અટકાવવાના કેટલાક ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે. જોકે જેમ હવા વગરનું જીવન શક્ય નથી તેમ અફવા વગરનો સમાજ પણ શક્ય નથી. આદમના ઉદ્ભવથી તેની શરૂઆત થઈ હશે અને આદમીના અસ્તિત્વ સુધી વિવિધ અફવાઓનું અસ્તિત્વ રહેશે.

૧. પ્રસ્તાવના :

આદીવાસી હોય કે અમેરિકન, નવ વર્ષનું બાળક હોય કે નેવું વર્ષનો વૃદ્ધ, આહવાના લીલા જંગલોમાં રહેનાર હોય કે આધુનિક સિમેન્ટના જંગલોમાં રહેનાર હોય, નિરક્ષર હોય કે ડિગ્રીઓનો ઢગલો ધરાવનાર હોય, દરેકને એક બાબત અસર કરે છે અને તે છે અફવા. અફવા વગરનું માનવજીવન કલ્પવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં જ્યાં માનવી છે ત્યાં ત્યાં અફવા છે. સામાજિક જીવનમાં મોટે ભાગે અફવાની ઘટનાઓ બનતી રહે છે. અફવા એ એક સામાજિક વર્તન છે. સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન જૂથ વર્તન તરીકે તેનો અભ્યાસ કરે છે.

૨. અફવાનો અર્થ (Meaning of Rumour) :

(i) સામાન્ય અર્થ : ગુજરાતી શબ્દ ‘અફવા’ એ અરબી શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે. ‘અફવાહ’ શબ્દમાં ‘ફૂહા’ એટલે ‘મોં’ અને તેના બહુવચન ઉપરથી તે શબ્દ બનેલો છે. આ રીતે જોઈએ તો ‘અનેક મોં એ ચાલતી’ કે ‘ઘણે મોંએ ચાલતી વાત’ તેવો અર્થ થઈ શકે.

અફવા માટે અંગ્રેજી શબ્દ ‘Rumour’ છે. તે ‘Rumor’ નામના લૅટિન શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે. જેનો અર્થ ‘લોકોની વાત’ (Common talk) એવો થાય છે.

(ii) મનોવૈજ્ઞાનિક અર્થ :

‘અફવા એટલે અમુક વ્યક્તિ પાસેથી બીજી વ્યક્તિઓ પાસે પ્રસારિત કરવામાં આવતી અને પ્રચારમાં પરિવર્તન અને વિકાસ પામતી કોઈ વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક માણસ કે ઘટના વિષેની વાત.’ - બી. કુપ્પુસ્વામી.

‘Rumour is a special kind of suggestion, story about some real or fictitious person or event which grows as it spreads.’ - **Kimbal Young.**

‘A rumour is a specific proposition for belief passed along from person to person, usually, by words of mouth, without secure standards of evidence being present.’

(iii) સમજૂતી : અફવા વિશેની વિવિધ વ્યાખ્યાઓને આધારે આ બાબતો તારવી શકાય :

- (૧) અફવા એ મોઢા મોઢની વાતચિત છે.
- (૨) તેમાં વ્યક્તિ કે ઘટના વિશે થોડી કે કશી માહિતી હોતી નથી.
- (૩) તેમાં ફેલાતી માહિતી પૂર્ણ હોતી નથી.
- (૪) ‘આમ થશે’ કે ‘આમ હશે’ તેવા પ્રકારનું વલણ તેમાં જોવા મળે છે.
- (૫) તેમાં પોતાનું ઉમેરણ કરવાની વૃત્તિ પણ જોવા મળે છે.
- (૬) અફવામાં ચોક્કસાઈ કરવાનું વલણ ઓછું જોવા મળે છે.
- (૭) દરેકને અફવા સાંભળવા અને ફેલાવવામાં રસ હોય છે.
- (૮) અફવામાં ચોક્કસાઈ કરવાનું વલણ ઓછું જોવા મળે છે.
- (૯) અફવાનો ફેલાવો ખૂબ ઝડપથી થાય છે.
- (૧૦) અફવામાં ‘બુદ્ધિ’ કરતાં ‘લાગણી’નું તત્ત્વ વધારે હોય છે.
- (૧૧) સાચી માહિતી આપવાથી અફવા ફેલાતી નથી તે બાબત સંપૂર્ણ સાચી નથી.
- (૧૨) અફવા હકારાત્મક તેમજ નકારાત્મક હોઈ શકે છે.
- (૧૩) વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક વર્તન ઉપર અફવાની અસર જોવા મળે છે.
- (૧૪) આધુનિક સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમો પણ તેના ફેલાવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૩. અફવાના લક્ષણો : તેના લક્ષણો આ પ્રમાણે જોવા મળે છે :

(૧) **મહત્ત્વ (Importance)** : અફવાની લાક્ષણિકતામાં ‘મહત્ત્વ’ એ પ્રથમ લક્ષણ છે. સામાન્ય માનવી કે પરિસ્થિતિ વિષેની અફવા ઉદ્ભવતી નથી અને ફેલાતી નથી. મહત્ત્વની કે જાણીતી વ્યક્તિઓ (રાજકિયનેતાઓ, ફિલ્મી કે ટી.વી. કલાકારો, ખેલાડીઓ, ગામ કે શહેરની મહત્ત્વની વ્યક્તિઓ વગેરે) વિશે તેમજ મહત્ત્વની ઘટનાઓ (બૉબઘડાકાઓ, ભૂકંપ, પૂર, વાવાઝોડુ, અકસ્માત, આત્મહત્યા, ખૂન, ભ્રષ્ટાચાર, જાતીય બાબતો, મેચ ફિક્સીંગ વગેરે) વિશે અફવા જોવા મળે છે. સામાન્ય માનવીને આવી બાબતોમાં વધારે રસ હોય છે.

(૨) **અસ્પષ્ટતા (Amibiguity)** : અફવાનું બીજું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે : અસ્પષ્ટતા, સામાન્ય રીતે જે બાબતની સંપૂર્ણ માહિતી હોય તેના વિશેની અફવા ઉદ્ભવતી નથી; અને ઉદ્ભવે તો આગળ ફેલાતી નથી. આમ માહિતીનો અભાવ હોવાને લીધે અફવા જોવા મળે છે.

૪. અફવાનું વિષય વસ્તુ (Subject-matter of rumour) :

ભારતીય સમાજમાં જોવા મળતી અફવાઓના વિષયવસ્તુમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

જાતીય બાબતો, ભય, ભયપ્રદ વાતોને લગતી, ઇચ્છાપૂર્તિને લગતી, મારામારી, વેરઝેર,

અદાવત, કોમી હુલ્લડો, કુદરતી આફતો, રેલ્વે, વિમાન કે બસ અકસ્માત, બૉબ મૂક્યા અંગેની, જાણીતી વ્યક્તિઓના પ્રેમ, લગ્ન, લગ્નેતર સંબંધો, વ્યવસાય, આરોગ્ય અકસ્માત અને અવસાન અંગેની અફવાઓ જોવા મળે છે.

૫. અફવાની પ્રક્રિયા (Process of rumour) :

વિવિધ અફવાઓમાં આ પ્રમાણેની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે.

(૧) એક્સરખાપણું (Leveling) : અફવા ફેલાતી જાય તેમ તે વધારે સંક્ષિપ્ત અને સહેલાઈથી સ્વીકારાય તેવી બને છે. તેમાં ઓછા શબ્દો અને ઓછી વિગતો જોવા મળે છે.

(૨) તીક્ષ્ણ થવું (Sharpening) : તે પસંદગીયુક્ત પ્રત્યક્ષીકરણ છે. માહિતીના ભંડારમાંથી મર્યાદિત માહિતી યાદ રાખવાની અને કહેવાની પ્રક્રિયા તેમાં જોવા મળે છે. આ બંને પ્રક્રિયા પસંદગીયુક્ત (selective) છે.

(૩) સદશીકરણ (Assimilation) : અફવાઓ કેવી રીતે ફેલાય છે તેની જાણકારી સદશીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા મળે છે. આ પ્રક્રિયામાં સાંભળનારાના મન ઉપર લાગણીઓ, રસ, ટેવો વિગેરેની પ્રભાવશાળી અસર થતી હોય છે. આ પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિ અફવાને આત્મસાત કરે છે.

૬. અફવાના પ્રકારો (Kinds of rumour) :

માનવ સમાજમાં મુખ્યત્વે આ પ્રકારની અફવાઓ જોવા મળે છે :

(૧) અતિશયોક્તિવાળી અફવા (Exaggerated rumour) : આ પ્રકારની અફવામાં નાની મોટી વાતને વધારીને કહેવામાં આવે છે. તેમાં વાતને અતિશયોક્તિપૂર્ણ રજૂ કરવામાં આવે છે. રાઈનો પર્વત બનાવી દેવામાં આવે છે.

(૨) પ્રતિષ્ઠા અફવા (Prestige rumour) : જો કોઈ જાણીતી વ્યક્તિ દ્વારા અફવા ફેલાવવામાં આવે તો તેને પ્રતિષ્ઠા અફવા કહે છે. આવી અફવાઓ સરળતાથી ફેલાય છે.

(૩) જિજ્ઞાસા અફવા (Curiosity rumour) : માનવીની માનસિક જિજ્ઞાસાને કારણે ફેલાતી અફવાઓને જિજ્ઞાસા અફવા કહેવામાં આવે છે. જેમકે પરીક્ષા પછી વિદ્યાર્થીઓ પરિણામની રાહ જોતા હોય છે. તેવા સમયે કોઈ કહે કે પરિણામ જાહેર થઈ ગયું છે તો સાચું કે ખોટું તેની ચકાસણી વગર યુનિવર્સિટી દોડી જાય છે.

(૪) ભય અફવા (fear rumour) : તેનો ઉદ્ભવ ભયની પરિસ્થિતિમાં થાય છે. દા.ત. કોમી હુલ્લડોના સમયે આવા પ્રકારની અફવા ફેલાય છે. તાજેતરના અતિશય વરસાદ કે બૉબધડાકાની ઘટનાને કારણે લોકોમાં ચિંતા, ભય કે ગભરાટ જોવા મળવાને લીધે આ પ્રકારની અફવાઓ જોવા મળી હતી.

(૫) દિવાસ્વપ્ન અફવા (Day dream rumour) : વ્યક્તિની કલ્પનાઓ, મનોભાવનાઓ, ઇચ્છાઓ તથા મનોદશાને કારણે જે અફવા ફેલાય તેનો સમાવેશ આ પ્રકારમાં થાય છે.

(૬) સંઘર્ષ અફવા (Combat rumour) : ધર્મ, જ્ઞાતિ તથા વર્ગોને વચ્ચે થતા સંઘર્ષોને કારણે જે અફવાઓ ફેલાય છે તેને સંઘર્ષ અફવા કહે છે. પરસ્પર વૈમનસ્ય કે દુશ્મનીને લીધે આ પ્રકારની અફવાઓ જાણી જોઈને ફેલાવવામાં આવે છે.

૭. અફવા ફેલાવાના કારણો (Cause of rumour mongering) :

આપણી આજુબાજુ જોવા મળતી વિવિધ અફવા પ્રસરવાના જુદા જુદા કારણો જોવા મળે છે :

(અ) વ્યક્તિગત કારણો (Personal causes) : વ્યક્તિની અંદર રહેલી કેટલીક બાબતો તેના ફેલાવા માટે જવાબદાર હોય છે. વ્યક્તિની અંદર રહેલી પ્રેરણાઓ તેમજ વ્યક્તિત્વના કેટલાક

પાસાઓ અફવાઓના ફેલાવા માટે કારણભૂત હોય છે. કેટલાક વ્યક્તિગત કારણો આ પ્રમાણે છે :

(૧) અહમ્ (Ego) : ‘પોતે પણ બીજા કરતાં કંઈક વધારે જાણે છે’, ‘પોતાની પાસે કંઈક મહત્વની વાત છે’ - વગેરે વાક્યો વ્યક્તિના અહમ્નું સૂચન કરે છે. અફવાઓના ફેલાવામાં તેનો અહમ્ પણ ભાગ ભજવતો હોય છે.

(૨) ઇચ્છાપૂર્તિ : કેટલીકવાર વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા પણ અફવાઓ ફેલાવે છે દા.ત. જે વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષાની તૈયારી કરી ન હોય એ એવી અફવા ફેલાવે છે કે ‘વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાઓનો બહિષ્કાર કરવાના છે.’

(૩) રસ (Interest) : વ્યક્તિને જે બાબતોમાં રસ હોય તેના વિશેની અફવા સાંભળવી તેમજ ફેલાવવી ગમતી હોય છે. દા.ત. ક્રિકેટમાં રસ ધરાવનારને ક્રિકેટરોના જીવન વિશેની, મેચફિક્સીંગ અંગેની, ખેલાડીઓની પસંદગી અંગેની વાતો સાંભળવી અને ફેલાવવી ગમે છે.

(૪) ધ્યાન ખેંચવા (Attention Seeking) : કેટલાક લોકો પોતાની તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા વિવિધ અફવા ફેલાવતા હોય છે. કેટલીકવાર અફવા દ્વારા લોકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં સફળ થાય છે.

(૫) સૂચનવશતા (Suggestibility) : જે લોકોમાં સૂચનવશતાનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, તેઓ જલદી કોઈ વાત માની લે છે અને બીજાને કહે છે. બાળકો, નિરક્ષર તેમજ સ્ત્રીઓમાં સૂચનવશતા વધારે હોય છે, તેથી તેઓ જલદીથી અફવાને સ્વીકારે છે અને ફેલાવે છે.

(૬) એકલતા, ચિંતા અને તાણ ઘટાડવા : ભૂકંપમાં એકલતા, ચિંતા અને તાણ ઘટાડવા વ્યક્તિ ફોન દ્વારા ‘હલ્યુ’ એ અંગેની અફવા ફેલાવે છે.

(૭) પૂર્વગ્રહો અને મનોવલણો (Prejudice and attitude) : વિવિધ જૂથો વિશે, એકબીજા વિશે, જાતજાતના પૂર્વગ્રહો અને મનોવલણો હોય છે. હિન્દુ, મુસ્લીમ, ઉચ્ચજ્ઞાતિ, નિમ્નજ્ઞાતિ, ગુજરાતી, બીનગુજરાતી, ભાજપ-કોંગ્રેસ, પૂર્વ અમદાવાદ, પશ્ચિમ અમદાવાદ, ભણેલા-અભણ જૂથોમાં રહેલા પૂર્વગ્રહો અને મનોવલણોને લીધે વિવિધ અફવાઓ ફેલાતી હોય છે.

(૮) એકવિધતા તોડવા (To break monotony) : રોજિંદા વાતાવરણથી માનવી કેટલીકવાર કંટાળી જાય છે. પોળોમાં, ફલેટોમાં કે ઑફિસોમાં રોજિંદા જીવનની એકવિધતા તોડવા લોકોને ‘વાતો’ કરવી ગમતી હોય છે. ‘સાંભળ્યુ, રીટાબેનની મોનિકા કોઈના બાઇક પાછળ બેઠેલી કાલે જોઈ હતી’, ‘પટેલ સાહેબની બદલી એક બે દિવસમાં થઈ સમજોને.’ વિગેરે તેના ઉદાહરણ છે.

(૯) ભય ઘટાડવા (Reduces Fear) : કેટલાક પ્રસંગોએ વ્યક્તિની ભયની પ્રેરણા તીવ્ર બને છે. ‘આવતી કાલે મોટો આંચકો આવશે’, ‘હજુ ભારે વરસાદ પડવાની આગાહી છે.’, ‘ફલાણા વિસ્તારમાં ટોળાએ આગ ચાંપવાનું અને લૂંટફાટ કરવાનું શરૂ કરી દીધુ છે.’ - આવી બાબતો ભયની લાગણી જન્માવે છે. વ્યક્તિ પોતાની ભયની લાગણી ઘટાડવા જાતજાતની અફવા ફેલાવે છે.

(૧૦) વૈફલ્ય વૃત્તિ : વૈફલ્ય વૃત્તિને લીધે પણ જાતજાતની અફવાઓ ફેલાતી હોય છે. સરકાર રચવામાં નિષ્ફળ ગયેલ પક્ષ શાસકપક્ષમાં થતાં ભ્રષ્ટાચાર અને કૌભાંડોની વાતો કરે છે. ‘રાહતકાર્યમાં ગોલમાલ થાય છે’, ‘રાજ્ય સરકારનું કેન્દ્ર સમક્ષ કશું ચાલતુ નથી.’

(૧૧) ઇર્ષ્યાવૃત્તિ : વ્યક્તિ-વ્યક્તિ અને જૂથ-જૂથ વચ્ચે ઇર્ષ્યાવૃત્તિ જોવા મળે છે. પોતાના કરતાં બીજી વ્યક્તિ કે જૂથ સફળતા ન મેળવે તે માટે તેના વિશે જાતજાતની અફવાઓ ફેલાવવામાં આવતી હોય છે.

(૧૨) જાતીય બાબતોમાં રસ (Interest in Sex) : સામાન્ય રીતે જાતીય બાબતો અંગેની

જાહેરાતમાં વાત કરવા પ્રતિબંધ હોવાથી જલદી લોકોને જાતીય બાબતોની અફવામાં રસ પડે છે. જાતીય બાબતો વિશેની વાતો ઝડપથી લોકોમાં ફેલાય છે.

સાધુ, સ્વામીઓ, રાજકીય નેતાઓ, અભિનેતા-અભિનેત્રીઓ, ખેલાડીઓ તેમજ જાણીતી વ્યક્તિઓના જાતીય કૌભાંડોની વાતો સાંભળવી અને ફેલાવવી ગમતી હોય છે.

આ ઉપરાંત કુતુહલ વૃત્તિ, બૌદ્ધિક ભૂખ, પ્રશ્નપણ પ્રતિષ્ઠા જાળવવા વિગેરે પણ અફવા ફેલાવનારા વ્યક્તિગત કારણો છે.

(બ) સામાજિક કારણો : સમાજની વિવિધ બાબતો અવારનવાર વિવિધ અફવાઓના ફેલાવા માટે જવાબદાર જોવા મળે છે. તેમાં આ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :

(૧) સામાજિક સ્વીકાર (Social Acceptance) : સામાન્ય રીતે દરેક માનવી સમાજમાં પોતાનો સ્વીકાર થાય તેવું ઇચ્છતો હોય છે. અફવા કહેવાથી કે માનવાથી તેનો સામાજિક સ્વીકારની ઇચ્છા સંતોષાય છે.

(૨) સમાનતા : સમાન લક્ષણો કે હિત ધરાવનારા જૂથોમાં અફવા જલ્દી ફેલાય છે. શેરબજાર અંગેની અફવા તેમાં રસ લેનાર જૂથમાં જલ્દી ફેલાય છે. પરીક્ષા અંગેની અફવા વિદ્યાર્થીઓમાં જલ્દી ફેલાય છે.

(૩) જાણીતી વ્યક્તિ : કોઈપણ અફવા જો જાણીતી વ્યક્તિ પાસેથી કે આધારભૂત સ્થળેથી વહેતી થાય તો તેને માનનારા અને ફેલાવનારા વધારે હોય છે. ગામના સરપંચ, કોલેજના આચાર્ય, અખબારના તંત્રી, ધારાસભ્ય વગેરે દ્વારા કહેવાતી વાતને માનનારા વધારે હોય છે.

(૪) સ્વાર્થ : જુદા જુદા જૂથોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ રહેલી જોવા મળે છે. જૂથમાં પણ પેટા જૂથો હોય છે. પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એકબીજા વિશે જાતજાતની અફવાઓ ફેલાવે છે. દા.ત. રાજકીય પક્ષમાં ‘મોદી જૂથ’ અને ‘કેશુભાઈનું જૂથ’ વચ્ચે જાતજાતની અફવાઓ ફેલાતી હોય છે. ટી.વી. ચેનલવાળા, અમદાવાદના જાણીતા બે વર્તમાનપત્રો, ઔદ્યોગિક જૂથો વગેરે પોતાના હરીફ વિશે અવારનવાર જાતજાતની ‘વાતો’ વહેતી કરતાં હોય છે.

(૫) નાટ્યાત્મક તત્વ (Dramatic Element) : સીધી બાબતો વિશે અફવા ફેલાતી નથી. જે બાબતોમાં નાટ્યાત્મક તત્વ હોય તેના વિશે સમાજમાં અફવાઓ જલ્દી ઉદ્ભવે છે અને ફેલાય છે.

આ ઉપરાંત સેન્સરશીપ વખતે, ‘કંઈક’ હશે તેવી માન્યતા, સંકુલ સમાજ, સમાધાનવૃત્તિ વિગેરે સામાજિક બાબતો અફવાઓ જન્માવે છે અને ફેલાવે છે.

૮. અફવાઓ ફેલાવનારા માધ્યમો (Media of Spreading) :

પ્રાચીન સમયથી વિવિધ પ્રકારની અફવાઓ સમાજમાં જોવા મળે છે. આધુનિક સમયમાં પણ વિવિધ પ્રકારની અફવાઓ જોવા મળે છે.

(૧) મૌખિક વાતચીત દ્વારા : અફવા ફેલાવવાનું આ સૌથી પ્રાચીન અને સરળ માધ્યમ છે. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને ‘કંઈક’ કહે અને આ બીજી વ્યક્તિ ત્રીજીને એમ હારમાળા દ્વારા અફવા ફેલાતી હોય છે. પોળોમાં, સરકારી કચેરીઓ, નાના ગામડાંઓ વગેરે જગ્યાએ આજે પણ અફવાઓ મૌખિક વાતચીત દ્વારા ફેલાતી હોય છે.

(૨) પત્ર દ્વારા : કેટલીકવાર અફવાઓ પત્રો દ્વારા પણ ફેલાતી હોય છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ અમુક વ્યક્તિઓ, જૂથો કે ઘટનાઓ વિશેની અફવા પત્ર દ્વારા પહોંચાડતા હોય છે. દા.ત. ‘ફલાણી બેંક ફડયામાં જશે’ વિશેની અફવામાં નનામા પોસ્ટકાર્ડ પકડાયા હતા.

(૩) પત્રિકાઓ કે ચોપાનીયા દ્વારા : સ્થાનિક કક્ષાએ કેટલીકવાર અમુક વ્યક્તિ કે બનાવ વિશેની

પત્રિકાઓ કે ચોપાનીયા છપાવીને વહેંચવામાં આવે છે. તેને લીધે પણ જાતજાતની અફવા લોકોમાં ફેલાતી હોય છે.

(૪) ટેલિફોન દ્વારા : ટેલિફોનના માધ્યમ દ્વારા અફવાઓની ઝડપથી અને સરળતાથી આપ-લે થતી હોય છે. મણિનગરની ઘટનાની 'વાતો' ફોન દ્વારા મેમનગર કે મુંબઈ કે મેક્સિકોમાં હવા કરતાં પણ ઝડપથી પહોંચી જતી હોય છે. આધુનિક સમયમાં મોબાઇલ ફોન દ્વારા સરળતાથી દુનિયાના વિવિધ દેશોમાં 'અફવાઓ' મોકલી શકાય છે.

(૫) રેડિયો દ્વારા : આપણા દેશમાં રેડિયો એક શક્તિશાળી લોકસંપર્કનું માધ્યમ છે. સરકાર દ્વારા રેડિયો પર નિયંત્રણ હોવાને લીધે કેટલાક પ્રસંગોએ અફવા ફેલાતી હોય છે.

કટોકટી વખતે લોકો બી.બી.સી. રેડિયો સાંભળતા અને માહિતી મેળવતા તેમજ અફવા પણ ફેલાવતા પડોશી દેશોના રેડિયો પ્રસારણ પણ અફવાઓના ફેલાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે.

(૬) વર્તમાન પત્રો દ્વારા : વર્તમાનપત્રો પોતાનું વેચાણ વધારવા તેમજ અંદર અંદરની હરીફાઈમાં ટકવા માટે અવારનવાર કેટલાક સમાચારો કે ઘટનાઓનું વર્ણન અતિશયોક્તિપૂર્ણ કરતાં હોય છે. રાજકારણ, ભ્રષ્ટાચાર, જાતીય બાબતો, જાણતી વ્યક્તિઓ વગેરે વિશે વર્ણન કે સમાચાર છાપતી વખતે જાણે-અજાણે અફવા જન્માવતા હોય છે અને ફેલાવતા હોય છે.

(૭) ટેલિવિઝન દ્વારા : દૂરદર્શન ઉપર સરકારી નિયંત્રણ જોવા મળે છે. ગોધરાકાંડ જેવી ઘટનાનું દૂરદર્શન ઉપર અને અન્ય ખાનગી ચેનલો જેવી કે આજતક, ઝી-ન્યૂઝ વિગેરે પર થયેલા પ્રસારણમાં ભિન્નતા હોવાને લીધે વિવિધ અફવાઓ ઉદ્ભવી હતી અને ફેલાઈ હતી.

(૮) અન્ય રીતે : ઘરકામ કરનાર નોકરો, મોટી ઑફિસોમાં પટાવાળાઓ, ફેરિયાઓ, ભીખારીઓ વગેરે પણ અફવાઓ ફેલાવતા હોય છે. ઈ-મેલ દ્વારા પણ અફવાઓ ફેલાતી હોય છે.

૯. અફવાની અસરો (Effects or Rumour) :

સમાજજીવન ઉપર અફવાઓની અનેક અસરો જોવા મળે છે. વ્યક્તિગત જીવન અને સમાજ જીવન ઉપર અફવાની સારી-માઠી અસરો જોવા મળે છે.

(૧) ભયનું વાતાવરણ : બાંબઘડાકા, કોમીહુલ્લડ, યુદ્ધ, ભૂકંપ, સુનામી તેમજ અતિશય વરસાદની આગાહી વિગેરે સમયે જોવા મળતી અફવાઓથી લોકોમાં ભયની લાગણી વધી જાય છે. આવી ભયની લાગણી સમાયોજનની સમસ્યાઓ જન્માવે છે.

(૨) હુલ્લડો અને તોફાનોનો ઉદ્ભવ : મોટાભાગે કોમી હુલ્લડો કે ચૂંટણી વખતે તોફાનો ઘણીવાર અફવાઓથી ઉદ્ભવતા હોય છે. 'મંદિર આગળ ગાયને કાપી નાંખી', 'જુહાપુરામાં સ્ટેબિંગમાં બે મરી ગયા' વિગેરે અફવાઓ ઘણીવાર તોફાનો જન્માવે છે.

(૩) અરાજકતા : અફવાને કારણે રોજિંદા જીવનમાં અવ્યવસ્થા સર્જાતી હોય છે. શહેરમાં ફેલાતી અફવાને લીધે બજારો ટપોટપ બંધ થઈ જાય છે અને 'ટ્રાફિક જામ' થઈ જતો હોય છે.

(૪) અજંપો અને તાણાનો જન્મ : અફવાઓ વ્યક્તિગત જીવનમાં અને સામાજિક જીવનમાં અજંપો અને તાણા જન્માવે છે. પરીક્ષાઓ લેવાશે કે નહીં, ક્યારે લેવાશે વિગેરે બાબતો વિશેની અફવાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં તેમજ વાલીઓમાં અજંપો અને તાણા જન્માવે છે. ખૂબ વરસાદ પડતો હોય અને અફવા સાંભળવા મળે કે ગામનું તળાવ ફાટવાનું છે. ઘરોમાં બે-ત્રણ ફૂટ પાણી ભરાઈ જશે તેવી 'વાત' લોકોમાં અજંપો અને તાણા જન્માવે છે.

(૫) વેપારધંધા ઉપર અસર : બહારગામથી ખરીદી કરનારાઓ તોફાનો વખતે શહેરમાં આવતા નથી. બજારબંધ ક્યારે થઈ જશે કે વાહનવ્યવહાર બંધ થઈ જશે તેવા ભયને કારણે વેપારધંધા ઉપર

અસર થાય છે. અફવાનું બજાર તેજમાં હોય ત્યારે વેપાર મંદીમાં હોય છે. શેરબજાર ઉપર પણ ઔદ્યોગિક ગૃહ વચ્ચે ચાલતા ગજગ્રાહને કારણે ઉદ્ભવતી અફવાઓ અસર કરે છે. રોજિંદી મજૂરી મેળવનારાઓને અફવાઓને કારણે મુશ્કેલી પડતી હોય છે. તોફાનો વખતે ફેલાતી અફવાઓ આર્થિક રીતે કેટલીકવાર નુકસાન કરનારી નીવડે છે.

(૬) વ્યક્તિગત જીવનમાં મુશ્કેલીઓ : અફવાઓ જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓની આસપાસ કેન્દ્રિત થઈ હોય ત્યારે વ્યક્તિગત જીવનમાં સમસ્યાઓ સર્જાતી હોય છે. ‘મહેતા સાહેબની ગાડીમાં ‘કોઈક’ હતું’ - આવી ‘વાત’માંથી કેટલીકવાર રજનું ગજ થઈ જતું હોય છે. આવી અફવા મહેતા સાહેબના વ્યક્તિગત દામ્પત્ય, કૌટુંબિક તેમજ વ્યાવસાયિક જીવન ઉપર અસર કરે છે. જેને લીધે અજંપો, વિખવાદ, મતભેદ કે પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચે છે.

(૭) સામાજિક સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રગતિ પર અસર : કેટલીકવાર અફવાઓને કારણે આ બાબત જોવા મળે છે. સમાજસેવા સાથે સંકડાયેલી સંસ્થામાં ‘ગોટાળા ચાલે છે’ તેવી અફવા તેની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રગતિ પર અસર કરે છે.

(૮) પડોશી દેશો સાથેના સંબંધો પર અસર : કેટલીકવાર અફવાઓ પડોશી દેશો સાથેના સંબંધો પર વિપરીત અસર કરે છે. ‘રાજીવ ગાંધીના હુમલાખોરોએ અમારા દેશ (પાકિસ્તાન)માં તાલીમ લીધી નથી, અફવાઓથી સંબંધો સુધારવામાં પીછેહઠ થશે.’

- આમ અફવારૂપી ચિનગારી કેટલીકવાર વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવન ઉપર ખૂબ અસર કરતી હોય છે.

૧૦. અફવાઓ અટકાવવાના ઉપાયો (Checks on Rumour Mongering) :

અફવાઓ ફેલાતી અટકાવવી સરળ નથી. મોટેભાગે અફવાની નકારાત્મક અસરો જોવા મળે છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો, સમાજશાસ્ત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, રાજકીય શાસનકર્તાઓ તેમજ વહીવટકર્તાઓ વગેરેને અફવાઓ ફેલાતી અટકાવવામાં રસ છે. છતાં નીચેના કેટલાક ઉપાયો મદદરૂપ નીવડી શકે.

(૧) સાચી માહિતી પૂરી પાડવી (Providing correct Information) : આધુનિક લોકસંપર્કના માધ્યમો દ્વારા સાચી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે તો અફવાઓ ઉદ્ભવતી અને ફેલાતી અટકાવી શકાય છે. લોકોને રસ હોય તેવી બાબતોની અફવા સાચી માહિતી આપવા છતાં ફેલાતી હોય છે. અફવાઓનો સંબંધ કેટલીકવાર ‘લાગણીઓ’ સાથે હોય છે. અમુક અફવાઓને લીધે ઉદ્ભવેલી ‘આક્રમકતા’ સાચી માહિતી આપવા છતાં જલદી ઘટાડી શકાતી નથી. દા.ત. ગોધરાનો બનાવ.

(૨) અફવાની વાસ્તવિકતા જણાવવી : અફવાઓના રોકવા માટે લોકોને એ વાત માટે પ્રશિક્ષણ અને જાગૃત બનાવવા જોઈએ જેથી અફવાનું મૂળ કારણ શોધી શકે. વાસ્તવિકતા સામે આવવાથી અફવાનો પ્રવાહ આપોઆપ રોકાઈ જાય છે.

(૩) અસ્પષ્ટતા દૂર કરવી (Removing ambiguities) : અફવાઓના ફેલાવામાં પરિસ્થિતિ કે ઘટના વશેની અસ્પષ્ટતા એક મુખ્ય કારણ છે. તેથી જો અસ્પષ્ટતા દૂર કરવામાં આવે અને લોકોને તથ્યની જાણકારી આપવામાં આવે તો અફવા ફેલાતી રોકી શકાય છે.

(૪) કઠોર દંડ આપવો (Awarding Severe Punishment) : અફવાઓ ફેલાવનારાઓ વિરુદ્ધ દંડાત્મક કાર્યવાહી કરવી જોઈએ. તેમને કડક સજા કરવી જોઈએ. લોકો સજાના ભયથી અફવાઓ ફેલાતા અટકશે. કોમી હુલ્લડો, ભૂકંપ, પૂર જેવી પરિસ્થિતિઓમાં સરકાર અફવા ફેલાવનારાઓને સજા કરતી હોય છે જેમ કે જેલમાં બંધ કરી દેવા.

(૫) સેન્સરશીપ (Censorship) : અફવાઓ ફેલાતી રોકવા માટે શાસકો તેમજ વહીવટકર્તાઓ

દ્વારા વર્તમાનપત્રો, રેડિયો તેમજ દૂરદર્શન વગેરે પર પ્રતિબંધ લગાવવામાં આવે છે. તેથી માત્ર એવા સમાચાર પ્રસારિત કરવામાં આવશે જે અફવાઓમાં વધારો કરતા નથી પરંતુ તેને રોકે છે. જો કે કટોકટી વખતે સેન્સરશીપ હોવા છતાં મૌખિક રીતે, પત્રિકાઓ દ્વારા અફવાઓ ઉદ્ભવતી અને ફેલાતી હતી.

(૬) જાહેર અપીલ દ્વારા : આંદોલનો, તોફાનો, બંધના એલાનો, હુલ્લડો વગેરે સમયે અફવાનું બજાર ગરમ હોય છે. અફવાઓ ઉદ્ભવતી અને ફેલાતી અટકાવવા ધર્મગુરુઓ, સમાજસેવકો, ઉદ્યોગપતિઓ, રાજકીય આગેવાનો, મુખ્યમંત્રી કે પોલીસ કમિશનર વગેરે દ્વારા જાહેર અપીલ કરવામાં આવે છે. જો કે તેની કેવી અને કેટલી અસર થશે તે ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી.

(૭) વિરોધી અફવા ફેલાવવી (Spreading Counter Rumour) : કોઈ અફવાને રોકવાનો એક ઉપાય એ પણ છે કે તેના વિરોધમાં અફવાઓ ફેલાવવામાં આવે. જેમ કે કારગિલ યુદ્ધ વખતે પાકિસ્તાન દ્વારા ફેલાવવામાં આવતી અફવાઓ રોકવા ભારત દ્વારા વિરોધી પ્રચાર કરવામાં આવતો હતો.

૧૧. ઉપસંહાર :

આમ અફવા એક રસપ્રદ સમુહવર્તનનું પાસુ છે. અફવાઓ સમાજજીવન ઉપર ઘણીવાર માઠી અસરો કરે છે. જો કે અફવાઓનું હકારાત્મક પાસુ પણ છે. તેનો વિકાસ કરવામાં આવે તો ઔદ્યોગિક પ્રગતિ, શૈક્ષણિક પ્રગતિ તેમજ સામાજિક પ્રગતિ કરી શકાય. છતાં મોટેભાગે તેની નકારાત્મક અસરો જોવા મળે છે. તેને અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો નકારાત્મક અસરોથી બચી શકાય. 'Sinice rumour is a form of group problem, solving it is also of importance to students of social chang. Far from being pathological, rumour is an integral part of the social process, an important aspect of the contining effort of men to cope with the vicissitudes of life'. - Thmotsy shibutant

સંદર્ભગ્રંથો :

- Allport, G.W. and Postman, L. J. (1964) The basic of psychology of rumour, New York, Holt, P. 54-55
- Kuppu Swamy, B. (1961) Elements of social psychology, Bombay : Asia Publishing House.
- Maccoby, Newcom, Hartle (1958) Reading in Social psychology, New York, Nenry Holt and Co.
- Peteuson, W. and Gist, N. P. (1951) Rumour and Public Opinion, American Journal of Sociology, 57 : 1, 159-167
- Sharma, R. (1980) Social Psychology, Meerut, Rajhans Prakashan Mandir.
- New Webster's Dictionary of the English Language, Encyclopedia Edition, P. 840
- નાયક, છો. ર. (૧૯૭૨), ફારસી શબ્દોનો સાર્થ વ્યુત્પત્તિ કોશ, ભાગ-૧, અમદાવાદ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પા. ૨૮૦-૮૧.
- પરીખ, બી.એ. (૧૯૮૬), સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન (પ્રગત), અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
- વણીકર, વિ. સ. (૧૯૭૮), સામાજિક મનોવિજ્ઞાન, અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

ગુજરાત સાર્વજનિક ગ્રંથાલયધારો (૨૦૦૧)*

■ શ્રી એમ. ડી. વાઘેલા,

નિવૃત્ત મદદનીશ ગ્રંથપાલ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય, અમદાવાદ.

અમેરિકા અને ગ્રેટબ્રિટનમાં ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો થયેલો અભૂતપૂર્વ વિકાસ એ જે તે દેશમાં જુદા જુદા સમયે થયેલા ગ્રંથાલય ધારાઓ અને સરકારશ્રીની સહાયનું સીધું પરિણામ છે. ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ ગ્રંથાલયધારાના પીઠબળ સિવાય શક્ય જ નથી.

ભારત સ્વતંત્ર થયા બાદના તૂરતના ગાળામાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના પિતામહ એવા ડૉ. એસ. આર. રંગનાથનના પ્રયત્ન સ્વરૂપે તેમના પોતાના મદ્રાસ રાજ્યમાં સહુ પ્રથમ ગ્રંથાલયધારો અમલમાં લાવી શક્યા. જે બાદ ક્રમસહ ભારતના જુદા જુદા રાજ્યોમાં ગ્રંથાલયધારાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જે જે રાજ્યમાં ગ્રંથાલયધારા અસ્તિત્વમાં છે તે રાજ્યમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો સારો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. અને વાચકોને સુદૃઢ ગ્રંથાલય સેવાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ભારતમાં કુલ ૧૧ રાજ્યમાં ગ્રંથાલયધારા અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. જેમાં ગુજરાત ‘ગ્રંથાલય વિધેયક ૨૦૦૧’ પ્રાપ્ત કરનાર ૧૧ મું રાજ્ય છે.

૧૯૬૦માં ગુજરાત સ્વતંત્ર રાજ્ય થયા બાદ ગ્રંથાલયધારાના અમલીકરણ માટે ઘણા પ્રયત્નો થયા છે. જેમાં શ્રી માણેકલાલ ગાંધી, શ્રી મનોહરસિંહ જાડેજા, શ્રી અશોક ભટ્ટ, શ્રી જયનારાયણ વ્યાસ, સ્વ. લાખાણી વગેરેનો ફાળો છે. પરંતુ વિધાનસભામાં કોઈને કોઈ કારણ સ્વરૂપે તે પસાર થઈ શક્યો નહિ. જ્યારે ૨૦૦૧ની સાલમાં યુવા સાંસ્કૃતિક અને રમતગમત મંત્રી શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી ધારો પસાર કરાવવાના સતત આગ્રહી હોવાથી ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના કેટલાક તજજ્ઞોની કમિટી દ્વારા તૈયાર થયેલ ધારો સરકારી સ્વરૂપે એટલે કે સરકારે કરેલા ફેરફારો સહિત પસાર થયો. પરંતુ ખરેખર સુદૃઢ ગ્રંથાલય સેવાઓ પ્રાપ્ત કરાવવામાં આ ધારામાં કેટલીક ત્રુટીઓ રહેવા પામી છે.

‘૨૧માં ગ્રંથાલય પરિસંવાદ ૨૦૦૪, પાટણ ખાતે રજૂ થયેલ લેખ

૨૦૦૧ની સાલમાં પસાર થયેલ ગ્રંથાલયધારો કુલ ૮ પ્રકરણમાં ૨૮ કલમો દર્શાવવામાં આવી છે. ગ્રંથાલયધારાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાત રાજ્યમાં જાહેર ગ્રંથાલયોને ઉત્તેજન અને વિકાસ માટેનો દર્શાવ્યો છે. જે માટે રાજ્ય ગ્રંથાલય વિકાસની રચના કરવી અને તેની સાથે સંકળાયેલ અન્ય બાબતો માટે જોગવાઈ કરવાની છે. જે અંગે પ્રથમ પ્રકરણમાં ગ્રંથાલયધારાનું નામ તેનો વિસ્તાર વગેરે બાબતોની ચર્ચા યથાર્થ છે. પ્રકરણ-૨માં રાજ્ય ગ્રંથાલય વિકાસ પરિષદની રચના, તેમાં સમાવિષ્ટ સભ્યો અને જાહેર ગ્રંથાલયના નિયામકશ્રીને પરિષદના સચિવની જવાબદારી સોંપી છે. પ્રકરણ-૩માં આ અધિનિયમના હેતુઓની પૂર્તિ માટે ગ્રંથાલયોના વિધમાન નિયામકશ્રી ને જાહેર ગ્રંથાલયોના નિયામકશ્રીની જવાબદારી સોંપી છે.

પ્રકરણ-૪માં જાહેર ગ્રંથાલય પદ્ધતિના જુદા જુદા ગ્રંથાલયોની સ્થાપના, વિકાસ અને જુદી જુદી સલાહકાર સમિતિઓની રચના બાબત છે.

પ્રકરણ-૫માં જાહેર ગ્રંથાલયો માટે નાણાંની જોગવાઈ બાબત છે. જેમાં નિયામકને દર વર્ષે વાર્ષિક અંદાજપત્ર તૈયાર કરી રાજ્ય સરકાર સમક્ષ મૂકવાની જોગવાઈ છે. અને તે જે ગ્રાંટ મંજૂર કરે તે પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની જોગવાઈ છે. આ ઉપરાંત રાજ્ય ગ્રંથાલય વિકાસ ફંડની રચના કરી રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળનાર સહાય તથા અન્ય કોઈ એજન્સી મારફત મળેલ દાનનો સ્વીકાર કરી ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલય સેવાઓનું આયોજન કરવાની વ્યવસ્થા છે.

જ્યારે ભારતમાં જુદા જુદા ૧૦ રાજ્યોમાં પસાર થયેલા ગ્રંથાલય અધિનિયમોમાં ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે ગ્રંથાલય સેસ, રાજ્ય સરકારનો ફાળો વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ છે. જે પ્રકારની કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈ ગુજરાતના અધિનિયમમાં જણાતી નથી. જે રાજ્યોમાં જોગવાઈ છે તે :

૧. તામીલનાડુ : સરકારી સહાય અને ગ્રંથાલય સેસ છે.
૨. આંધ્રપ્રદેશ : સમગ્ર ખર્ચ સરકાર ભોગવે છે.
૩. કર્ણાટક : સ્ટેટ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનું ખર્ચ સરકાર આપે છે. જ્યારે અન્ય ગ્રંથાલયો માટે પ્રોપર્ટી ટેક્સ, મોટર વ્હીકલ ટેક્સ ઉપર સેસની જોગવાઈ છે.
૪. મહારાષ્ટ્ર : કોઈ સેસ નથી. સરકાર ૨૫ લાખ આપે છે.
૫. વેસ્ટ બેંગાલ : કોઈ સેસ નથી. ગ્રંથાલય ફંડ દાન, ભેટથી એકઠું કરવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રાઈવેટ ગ્રંથાલયો ગ્રાન્ટ ઈન એઈડમાં સરકારી સહાય પ્રાપ્ત કરે છે.
૬. મણીપુર : કોઈ સેસ નથી. સમગ્ર ખર્ચ સરકાર કરે છે.
૭. કેરાલા : ગ્રંથાલય સેસની જોગવાઈ છે.
૮. હરીયાણા, ૯. મિઝોરમ, ૧૦. ગોવા.

હરીયાણામાં ગ્રંથાલય સેસની જોગવાઈ છે.

આમ કુલ ૫ રાજ્યો મદ્રાસ, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, કેરાલા, હરિયાણામાં ગ્રંથાલય સેસની જોગવાઈ છે. જ્યારે બીજા રાજ્યોમાં સરકારી સહાય પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ જુદા જુદા રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય સેસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી રકમ અને તેટલી જ રકમ રાજ્ય સરકાર આપે છે. તો કેટલાંક રાજ્યમાં એડહોક રકમ રાજ્ય સરકાર આપે છે. આથી આ રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય પદ્ધતિનો વિકાસ અને વાચકોને સુદૃઢ સેવાઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે ગુજરાતના અધિનિયમમાં હાલમાં નિયામકશ્રીને ગ્રંથાલય નિયામકની કચેરી માટે જે ગ્રાંટ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી જ વિકાસ કરવો એવો અર્થ થાય છે. આથી નવા ગ્રંથાલયોની સ્થાપના અને નિભાવ માટે કોઈ

વધારાની રકમ પ્રાપ્ત થતી નથી. જો ગુજરાતના ધારામાં ગ્રંથાલય સેસની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોત તો ગુજરાત સરકાર પણ એમાં સહમત થાત, કારણ કે સરકારની કોઈ નાણાકીય જવાબદારી ઊભી થતી ન હોવાથી તે બાબતનો સ્વીકાર થાત અને સહેલાઈથી પબ્લીક પાસેથી ટેક્સ સ્વરૂપે નાણાં પ્રાપ્ત થતાં આ અધિનિયમનો આશય પૂર્ણથાત, જેમકે શિક્ષણ સેસ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા નાણાંથી શિક્ષણનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે વિકાસ ફંડની કલમ દર્શાવી છે. તેમાં પણ રાજ્ય સરકારે દર વર્ષે કોઈ નિશ્ચિત રકમ આપવી એવી સ્પષ્ટ જોગવાઈ નથી, આથી તેમાં પણ દર વર્ષે અમૂક રકમ પ્રાપ્ત થશે જ એવું ન બને.

જાહેર ગ્રંથાલયો અને જાહેર ગ્રંથાલય સંઘોની માન્યતા બાબત કલમમાં નિયામકશ્રીને માન્યતા આપવા બાબત અને ગ્રાંટ આપવા બાબત સત્તા આપતા છતાં તેમાંના નાણાં પણ ઉપરોક્ત જણાવેલ ગ્રાંટમાંથી આપવાના થાય.

દર વર્ષે ગ્રંથાલયોના વાર્ષિક અહેવાલ અને પત્રકો મંગાવી કામગીરીની સમીક્ષા કરવાની અને નિરીક્ષણની સત્તા આપવામાં આવેલ છે. અને છેલ્લે નિયમો વિનિયમો કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

પ્રવર્તમાન આર્થિક વિષમતાના યુગમાં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ નાણાં સિવાય પ્રગતિનાં પંથે પ્રયાણ કરી શકે નહિ.

ગુજરાત ગ્રંથાલય અધિનિયમ ૨૦૦૧માં જાહેર ગ્રંથાલયો માટે નાણાં બાબતની ચોક્કસ જોગવાઈ ન હોવાથી ૪૦ વર્ષના પ્રયત્ન સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ ગ્રંથાલય ધારો ગુજરાતની પ્રજાને તાત્કાલીક ફળદાય નિવડશે એવી શક્યતા ઓછી છે.

આ સંજોગોમાં ગ્રંથાલયધારાના અસરકારક અમલીકરણ માટે –

૧. નાણાં માટે ગ્રંથાલય સેસની જોગવાઈ દાખલ કરવી.

૨. રાજ્ય સરકાર એડહોક ૧ કરોડનું ભંડોળ પુરુ પાડે.

જ્યારે જ્યારે ગ્રંથાલયોના ઝડપી વિકાસ માટે રાજ્ય સરકારે ગુજરાતમાં શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં જાહેર ગ્રંથાલયોની સેવાઓમાં સુધારણા માટે ૧૧માં નાણાં પંચ દ્વારા રૂ. ૬૦૦ લાખ આર્થિક સહાય મંજૂર કરી છે. આ આર્થિક સહાયનું એક કોર્પસ ફંડ ઊભું કરી તેના રોકાણમાંથી જે વળતર મળે તેનો ઉપયોગ પુસ્તકો અને સામયિકોની ખરીદી માટે કરવાનો છે.

REFERENCES :

૧. Route, R. K.

Library Legislation in India.

૨. IGNOU :

Library and society

Library Legislation : Course Material.

૩. ગ્રંથાલોક, અંક-૨, એપ્રિલ-૨૦૦૪.

સંપાદકીય - Editorial

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંશોધન સામયિક 'વિદ્યા'નું રજીસ્ટ્રેશન થઈ ગયું છે. વર્ષમાં બે અંકો માર્ચ અને સપ્ટેમ્બર માસમાં પ્રકાશિત થશે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે સંલગ્ન સહુ અભ્યાસીઓને પોતાના અભ્યાસ-સંશોધન લેખો મોકલવા આમંત્રણ છે. લેખકોને લેખો મોકલતી વખતે બીજા કવરપેજ પર આપેલી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લેવા અનુરોધ છે.

તાજેતરમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો ૫૪મો પદવીદાન સમારંભ દબદબાપૂર્વક યોજાયો. ઘણાં વર્ષો પછી ઑપર ઍર થિયેટરમાં યોજાયેલા આ સમારોહમાં મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો, શિક્ષણકારો ઉપસ્થિત રહ્યા. મુખ્ય મહેમાન તરીકે ઉપસ્થિત રહેલા ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રી મા. નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ ઉચ્ચ શિક્ષણની દશા અને દિશા વિશે વિચારણીય વાતો કરી. શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા સહુ એ અંગે ગંભીરતાથી વિચાર કરે એ અપેક્ષિત છે.

થોડા દિવસો પહેલાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો માટે કેરિયર એડવાન્સમેન્ટ અંગેની કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવી. જે અધ્યાપકોએ એ માટે ઇન્ટરવ્યૂ આપ્યા તે પૈકી ખૂબ ઓછાને સફળતા સાંપડી. આ બાબત ચિંતા ઉપજાવે એવી છે. એનાં કારણો શોધી તેનું નિરાકરણ કરવું રહ્યું.

છેલ્લા છએક મહિનામાં યુનિ.ના શૈક્ષણિક સ્ટાફમાં જે નવી ભરતી થઈ તેને કારણે શૈક્ષણિક સભ્યોની સંખ્યામાં દોઢેક ગણો વધારો થયો છે. આ આનંદની બાબત છે. નવા જોડાયેલા અધ્યાપકોનું ગુ.યુનિ. પરિવારમાં સ્વાગત છે. તેઓ તેમની શૈક્ષણિક યોગ્યતામાં વધારો કરી ઉન્નતિ કરે અને શૈક્ષણિક જગતમાં સિદ્ધિઓ સંપ્રાપ્ત કરી પોતાનું અને યુનિ.નું નામ રોશન કરે એવી શુભેચ્છાઓ.

તા. ૧૪-૨-૨૦૦૬ના રોજ કુલપતિશ્રી પ્રો. એ. યુ. પટેલ નિવૃત્ત થયા છે અને ઉપકુલપતિ ડૉ. પરિમલભાઈ ત્રિવેદીએ ૧૫મી ફેબ્રુઆરીથી કાર્યકારી કુલપતિ તરીકેનો કાર્યભાર સંભાળી લીધો છે. યુ.જી.સી.માં પણ પ્રો. અરુણ નિગવેકર ચેરમેન તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી ફેબ્રુઆરીમાં દિલ્હીની જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રાધ્યાપક ડૉ. સુખદેવ થોરાટે યુ.જી.સી.ના ચેરમેન તરીકેનો ચાર્જ સંભાળી લીધો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને યુ.જી.સી. નૂતન નેતૃત્વમાં નવી ઊંચાઈઓ સર કરે એવી શુભકામના.

પદવીદાન સમારંભ પછી ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીના વરદ હસ્તે એકેડેમિક સ્ટાફ કૉલેજની વેબસાઇટ www.ascggujarat.orgનું અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરનેટ સર્વિસીસનું ઉદ્ઘાટન થયું એ આવકાર્ય બાબત છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બધું કામકાજ હવે ઝડપથી કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ થઈ રહ્યું છે. બધી કૉલેજો પણ એ દિશામાં આગળ વધે એ સમયની માંગ છે. આપણે જો સમયની સાથે નહીં ચાલી શકીએ તો સમય આપણને બાજુ પર મૂકી આગળ વધી જશે. એવું ન થાય એ માટે સભાન-સક્રિય થવાની તાતી જરૂર છે.

(૧૫-૩-૨૦૦૬)

પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

INDEX-અનુક્રમ

1.	KARMA IN VĀLLABHA VEDĀNTA	1
	<i>- by Dr. Mrs. Sunanda Y. Shastri</i>	
2.	THE FORM AND THE PECULIARITIES OF THE INDIAN PHILOSOPHY ACCORDING TO ACHARYA SHREE ANANDSHANKAR DHRUVA	7
	<i>- Dr. Dilip Charan</i>	
3.	EDUCATIONAL LEADERSHIP - NATURE AND CONCEPTUALIZATION*	12
	<i>- By Dr. Amrut J. Bharvad</i>	
4.	STUDY OF PERSONALITY TRAITS OF ALCOHOLIC AND NON- ALCOHOLIC PERSONS	17
	<i>- Mukesh S. Prajapati, Ashwin B. Jansari</i>	
5.	CHALLENGES TO TEACHING OF ENGLISH IN TRIBAL AREAS	21
	<i>- Dr. Jagdish S. Joshi</i>	
6.	TUGHLAQ: CHAOS INTERNAL AND EXTERNAL	26
	<i>- Dhananjay R. Betai*</i>	
7.	PARTY SYSTEM PARTY POLITICS AND COALITION GOVERNMENT IN INDIA	39
	<i>- Prof. Saraman V. Zala</i>	
8.	VOLUNTARY DISCLOSURES IN CORPORATE ANNUAL REPORTS : STYLE VERSUS CONTENT (A CASE STUDY)	45
	<i>- By Dr. H. C. Sardar</i>	
9.	A RECORD ON STILL UNKNOWN MEGAFLORA FOSSILS OF KACHCHH	58
	<i>- Solanki H. A. Patel J. M. Majethiya H.V. 2</i>	
10.	BOUNDARY VALUE PROBLEM	67
	<i>- V. H. Gandhi</i>	
11.	INFLUENCE OF TIME ON PHOSPHATE SOLUBILIZATION AND IAA PRODUCTION IN RHIZOBACTERIAL ISOLATES OF CICER ARIETINUM.	71
	<i>- Neelam Tank and Dr. Meenu Saraf*</i>	
12.	ON INFLATED GENERALIZED POWER SERIES DISTRIBUTION WITH TWO PARAMETERS	78
	<i>- Amish I. Patel</i>	
13.	RESPONSE IN FLOWERING & YIELD OF ZINNIA ELEGANS TO FOLIAR APPLICATION OF GA ₃ & MH	84
	<i>- Goral Jani & *Archana Mankad</i>	

14. DIELECTRIC PROPERTIES OF SOME EDIBLE AND MEDICINAL
OILS AT RADIO AND LOWER MICROWAVE FREQUENCIES
- *Dr. Deepti Tripathi,*
S. P. Bhatnagar and A. D. Vyas 90
15. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કૃત ચંદપ્પહચરિયં
- ડા. સલોની જોશી 95
16. તિલિયપણ્ણત્તિ મેં વન-સમ્પદા
- ડૉ. ધર્મેન્દ્ર જૈન 101
17. ગ્રન્થ સમીક્ષા -
ઉત્કૃષ્ટ હિન્દી કૃતિ ‘રામગાથા’ કા સાર્થક ગુજરાતી - અનુવાદ
- ડૉ. નિશા રમ્પાલ 105
18. વિષ્ણુતત્ત્વ : ઓળખ અને વિકાસયાત્રા
- *વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ* 108
19. ‘શિશુપાલવધ’માં નિરૂપાયેલો તદ્દગુણ અલંકાર
અલંકારશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં - *ડૉ. પારુલ માંકડ* 114
20. કાવ્યપરીક્ષા : પાઠસમીક્ષા
- *ડૉ. જયૂતિ પંડ્યા* 125
21. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુમહિમાગાન
- *ડૉ. કીર્તિદા શાહ* 134
22. સોલંકીકાલની આર્થિક સ્થિતિ
- *ડૉ. પ્રફુલ્લા સી. બ્રહ્મભટ્ટ* 138
23. અફવા - મનોસામાજિક ઘટના તરીકે
- *ડૉ. અશ્વિન જનસારી* 146
24. ગુજરાત સાર્વજનિક ગ્રંથાલયધારો (૨૦૦૧)
- *શ્રી એમ. ડી. વાઘેલા* 154

विद्या VIDYA

A JOURNAL OF THE GUJARAT UNIVERSITY

Vol. I

March, 2006

No. 1

CHIEF EDITOR

DR. PRASAD BRAHMBHATT (Gujarati)

EDITORIAL BOARD

DR. A.C. BRAHMBHATT (Management)
 DR. K.M. KULKARNI (Geography)
 DR. RANJANA ARGADE (Hindi)
 DR. KAUSHIK RAVAL (Law)
 DR. ASHVIN JANSARI (Psychology)
 PROF. SARMAN ZALA (Politics)
 DR. KIRTIDA SHAH (Gujarati)
 PROF. SONAL PANDYA (Journalism)
 PROF. MALATI MEHTA (C.D.C.)

ADVISORY BOARD

DR. U.C. PANDEY (Chemistry)
 DR. VASANT BHATT (Sanskrit)
 DR. HARISH S. OZA (Commerce)
 DR. M.V. RAO (Zoology)
 DR. RANJANA HARISH (English)
 DR. ARCHANA DHOLAKIA (Economics)
 DR. SAVITA GANDHI (Computer)
 DR. MANHAR PATEL (Statistics)

INVITED MEMBERS

DR. A. V. BHANDARI (Registrar)
 MR. K. D. VORA (Publication Officer)
 MRS. VAISHALI PADHIYAR (Development Officer)
 MR. NARENDRA PATEL (Press Manager)
 MR. RAMANBHAI PATEL (Librarian)

PUBLISHED BY

GUJARAT UNIVERSITY, NAVRANGPURA, AHMEDABAD-380009

VIDYA

A Journal of The Gujarat University
Issued Twice a Year (March and September)

Subscription

Rs. 100/- per annum

Rs. 50/- per issue

To contributors and others

Contributors, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may please be addressed to -

DR. PRASAD BRAHMBHATT

Chief Editor

Editorial Board 'Vidya'
Academic Staff College,
School of Social Sciences
Gujarat University
Ahmedabad-380 009 (India)
Phone : 079 - 26302962
Fax : 079 - 26305010
Email : prasad@ascgujarat.org

Published by :

Dr. A. V. BHANDARI, *Registrar*
Gujarat University, Ahmedabad 380 009

Printed by :

Chandrika Printery,
Mirzapur Road
Ahmedabad 380 001

VIDYA

GENERAL INSTRUCTIONS TO CONTRIBUTORS

1. Manuscripts for Publication should be addressed to 'The Chief Editor, Editorial Board, 'Vidya', Academic Staff College, School of Social Sciences, Gujarat University, Ahmedabad-380 009.
2. The Editorial Board will be the sole judge for inclusion or otherwise of an article in the journal.
3. The journal of Gujarat University is primarily intended to publish research work by teachers and students of the Gujarat University and its affiliated colleges and recognised institutions and post-graduate departments.
4. Contributions embodying original research, abstracts of theses accepted by the University, learned reviews of books and review articles, extra-mural lectures or abstracts there of will be published in 'Vidya'
5. Students and research fellows shall submit their contributions only through the heads of their departments or research guides.
6. The manuscripts and the data to be published in 'Vidya' should be an original and should not have been published or submitted elsewhere for publication.
7. Manuscripts for illustrations will not be returned to the authors after publication. Articles not accepted for publication will be returned to the contributors provided a self addressed envelope with proper stamps affixed on it is enclosed with the article.
8. Manuscripts submitted for publication should be typed on one side of good quality paper (approximate page size 17 X 25 cm.; Matter size 12.5 X 20 cm.) with clear margin on all sides.
If the matter is selected for publication then the contributor must preferably provide a soft copy of the said matter **on CD only** with understated specifications : The English matter should be in Times New Roman fonts having font size 10. The Gujarati matter should be in GJ-Krishna or any other ISM supported fonts having font size 12. The Hindi/Sanskrit matter should be in DV_Yogesh or any other ISM supported fonts having font size 13.
9. The title of the manuscript should be followed by the name of the author and the address of his institutions.
10. Every contribution must be accompanied by an abstract not exceeding 100 words.
11. Foot-notes, if given should be serially numbered.
12. Tables, figures, line drawings or photographs should be given separately. Their places of insertion on the paper should be indicated in the margin of the manuscript. Diagrams should be drawn in Indian ink on white drawing paper (preferably Bristol Bristol Board). Figures, Drawings and letterings should be approximately twice the printed size. Photographic prints should be clear and on glossy paper.
13. References to literature should be arranged in alphabetical order in a separate list at the end of the article. A specimen for quoting a reference is given below.
Sen, P. K. (1945). On the flowering on stock stem of mango grafts at nursery stage. Indian J. Hort., 3,92.
14. An article in Gujarati should as far as possible be accompanied by a summary in English not exceeding 100 words.
15. Contributors will be given one copy of the issue free of charge.

